

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

Humanum

International Social and Humanisti Studies

No. 11(2)/2013

ISSN 1898-843

5 pkt na liście rankingowej wykazu czasopism punktowanych (Lista B Lp. 1401)

Warszawa 2013

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Rada Naukowa | Scientific Council:

Przewodniczący / Chairman: J. E. Bp Prof. ThDr.

PhDr. Stanislav Stolarik, PhD. (Słowacja)

Członkowie | Members:

Dr h.c. prof. Ing. Jozef Živčák, PhD. (Słowacja), Prof. PhDr. František Mihina, CSc. (Słowacja), Dr h.c Prof. Daniel J. West Jr. PhD. FACHE, FACMPE (USA), prof. PhDr. Anna Žilová, PhD. (Słowacja), Prof. Devin Fore, PhD. (USA), Prof. PhDr. Ivica Gulášová, PhD. (Słowacja), Doc. PaedDr. Tomáš Jablonský, PhD. prof. KU (Słowacja), Prof. zw. dr hab. Wojciech Słomski, Dr h.c. Mult., Prof. Dr. Otar Gerzmava (Gruzja), Prof. MUDr. Vladimír Krčmery DrSc. Dr h.c. Mult. (Słowacja), Prof. ThDr. PhDr. Amantius Akimjak, PhD. (Słowacja), Prof. ThDr. Josef Dolista, PhD. (Czechy), Prof. Ing. Alexander Belohlavek, PhD. (USA), prof. h.c. doc. MUDr. Maria Mojžešova, PhD. (Słowacja), Prof. dr hab. Ewgenii Bobosow (Białoruś), Prof. h. c. prof. JUDr. Vladimír Babčák, CSc. (Słowacja), Prof. PhDr. Rudolf Dupkala, CSc. (Słowacja), Prof. PhDr. Vasil Gluchman, CSc. (Słowacja), ks. Prof. PhDr. Pavol Dancak, PhD. (Słowacja), Doc. PhDr. Nadežda Krajčova, PhD. (Słowacja), Prof. RNDr. Rene Matlovič, PhD. (Słowacja), JUDr. Maria Bujňakova, CSc. (Słowacja), Prof. dr hab. Nella Nyczkało (Ukraina), Prof. dr hab. Nonan Zinovieva (Rosja), Prof. dr hab. Jurij Kariagin (Ukraina).

Lista recenzentów oraz zasady publikowania i recenzowania artykułów są umieszczone na stronie www.humanum.org.pl

Kolegium Redakcyjne | Editorial board:

Redaktor Naczelny | Editor-in-chief: prof. dr hab. Paweł Czarnecki

Sekretarz redakcji | Assistant editor: Andrzej Goworski

Redaktorzy tematyczni | Section Editors:

prof. dr hab. Grzegorz Majkowski, prof. dr hab. Ireneusz Światała,
prof. dr hab. Jan Krukowski

Redaktorzy językowi | Language Editors:

Język polski | Polish: dr Paweł Panas, Język angielski | English: Andy Ender MA
Język słowacki | Slovak: Mgr. Andrea Gieciová – Čusová, Język czeski | Czech: PhDr.
Mariola Krakowczykóvá, Ph.D., Język rosyjski | Russian: Andrey Stenykhin MA

Redaktor statystyczny | Statistical Editor: doc. dr Kiejstut R. Szymański

Redaktor techniczny | Technical editor: mgr inż. Adam Polkowski

Opracowanie graficzne, skład i łamanie | Graphic design: mgr inż. Adam Polkowski

Adres redakcji i wydawcy | Publisher:

Instytut Studiów Międzynarodowych i Edukacji Humanum
ul. Złota 61 lok. 101, 00-819 Warszawa

www.humanum.org.pl, redakcja@humanum.org.pl

Printed in Poland © Copyright by Instytut Studiów Międzynarodowych i Edukacji Humanum

Żaden fragment tej publikacji nie może być reprodukowany, umieszczany w systemach przechowywania informacji lub przekazywany w jakiegokolwiek formie – elektronicznej, mechanicznej, fotokopii czy innych reprodukcji – bez zgody posiadacza praw autorskich

Wersja wydania papierowego Humanum Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne jest wersją główną

ISSN 1898-8431

Spis treści | Contents

Spis treści Contents	3
Svitlana Bebko	7
<i>The economic aspects of access to qualitative higher education for socially unprotected groups of people in China</i>	
Jana Cocuřová	13
<i>Analytical view of the relation between training & development and organizational performance</i>	
Paweł Czarnecki	25
<i>Ethical aspects of the profession of social worker</i>	
Małgorzata Dobrowolska	35
<i>Psychological aspects of the functioning of workers in flexible forms of employment</i>	
Mieczysław Dudek	51
<i>Współpraca pracownika socjalnego z pedagogiem szkolnym w zakresie wsparcia funkcji wychowawczej rodziny</i>	
<i>Cooperation with the social worker, school counselor to support the educational function of the family</i>	
Ivica Gulášová, Ján Breza ml, Ján Breza.....	67
<i>Komunikácia na operačnej sále</i>	
<i>Communication in the operating room</i>	
Ivica Gulášová, Ján Breza, jr., Ján Breza, Lenka Görnerová	77
<i>Communication with depressive patient</i>	
Ivan M. Gryshchenko	91
<i>Шляхи модернізації маркетингової діяльності університетів України</i>	
<i>Market-oriented approach to modernization marketing activity of higher education institutions Ukraine</i>	
Eva Hvizdová	103
<i>Religious marketing and its impact on the development of business activities in tourism</i>	

Jaroslava Kmecová.....	115
Sociálno-ekonomické problémy seniorov <i>Social-economic problems for senior citizens</i>	
Miroslav Kmec	127
Post-modern society and youth subculture	
Viera Kuzmišinová.....	139
Income inequality as part of new economic and social conditions of business <i>Income inequality as a today's phenomenon</i>	
Viera Kuzmišinová, Galyna Kish, Viktorya Gotra	151
Substantiation of geotourism development strategy in Ukraine	
Stanislava Lištiak Mandzáková, Dagmar Marková.....	169
Etické, právne a špeciálno-pedagogické kontexty genitálnych sexuálnych aktivít osôb s mentálnym postihnutím <i>Ethical, legal and special pedagogical contexts of genital sexual activities of people with intellectual disabilities</i>	
Mária Marinicová	179
Values and current human value system	
Krystyna Teresa Panas	187
The level of emotional intelligence and the faces of emotional blackmail of girls at the Youth Detention Centre and the Young Offenders' Institution in Warsaw Falenica	
Jacek Sobański.....	205
Psychologia środowiskowa jako determinant zachowań aktorów międzynarodowych <i>Environmental Psychology as determinant of global actors' behaviour</i>	
Marta Stasiak	217
W kierunku wspólnotowości, czyli o etosie homo cooperativus <i>Towards community, the ethos of homo cooperativus</i>	
Zdzisław Sirojć.....	229
Wybrane aspekty badania życia studentów polskich i rosyjskich / edukacja, czas wolny, perspektywy zatrudnienia/ <i>Selected aspects of students life study Polish and Russian / education, leisure, employment prospects/</i>	

Wojciech Słomski.....	241
«Культура и взрыв». Ю.М. Лотман о переходных состояниях в культуре <i>“Culture and explosion”. Y.M. Lotman of transition states in culture</i>	
Jozef Suvada, Pawel S. Czarnecki, Robert Otim, Zainab Akol.....	261
Evaluation of Social Work Education: Historical and Current Perspectives	
Józef Zalewski	285
Опыт категоризации говора кубанских казаков: постановка проблемы <i>Experience categorization dialect Kuban Cossacks: problem</i>	
Marika Ziemba, Krzysztof Świeszczak	295
Misje wybranych banków komercyjnych w kontekście społecznej odpowiedzialności biznesu	
Lista recenzentów.....	313

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 7-12]

Svitlana Bebko

Kyiv National University of Technologies and Design

The economic aspects of access to qualitative higher education for socially unprotected groups of people in China

Key words: *equal access to higher education, disabled people, low-income students, distance learning, state allocations, social programs.*

Summary

The article features the economic aspects of access to qualitative higher education for socially unprotected groups of people in China. There has been considered the advantages and disadvantages of access to higher education for disabled and low-income students.

Introductio

Higher education is the way of social mobility in modern information society. It takes part in further social differentiation of its participants. Higher education as the social institute is one of so-called “social elevators” as it enables changes for citizens among social classes. For this reason, one of the priority assignments of Ukrainian education system is to provide the equal access to qualitative higher education of

all groups of people, including the socially unprotected ones. In order to fulfill this task, Ukraine should use the experience of other countries.

Nowadays China is very popular on the world arena. For the last years it has experienced rapid economic development. It remains the second largest world economy by nominal GDP after the USA. Since initiating reforms in 1949, living standard of urban population grew by 7 times, of rural citizens – by 5 times.

Chinese higher education system is also developing rapidly now. It provides the national economy with highly skilled specialists, who are able to be creative professionals, to use modern information technologies and new knowledge.

The state authorities of China pay much attention to the development of higher education system, aiming higher education institutions (HEI) at satisfying economic needs. Only the most talented applicants can enter universities. University entrance is the real holiday for young people.

Such problem as equal access to qualitative higher education of socially unprotected people is the relevant issue in China today. For this reason, studying and generalizing the Chinese experience in providing the equal access to qualitative higher education of socially unprotected groups of people is very topical for Ukraine.

The analysis of recent research and publications. The problems of higher education development are considered by such Ukrainian and foreign scientists as I. Gryshchenko, I. Kalenyuk, V. Kremen, Zh. Minwei etc. But the problems of equal access to higher education for socially unprotected groups have not been studied profoundly yet.

The objective of our research is to study the economic aspects of access to higher education of socially unprotected groups of people in China and the elements of Chinese experience in the process of forming and realizing the state policy of supporting the socially unprotected groups of people.

The main body. For the last years the Chinese government has taken measures in providing rights for such socially unprotected group as disabled people. At the international level, the Chinese government is one of the parties of Convention on the Rights of the Child and the International Pact on Economic, Social and Cultural Rights, which confirm the equal rights of all people, including disabled people. At the national level, there had been adopted the Law on the Protection of

Persons with Disabilities which deals with regulations and rights of disabled people.

Chinese legislation also protects the right of disabled people to education. There is a number of laws which guarantee the equal access of all groups of people to education. The Article 38 of Education Law of the People's Republic of China states: "The state, society, schools and other educational institutions shall organize education in consideration of the physical and mental characteristics and requirements of disabled people and offer them assistance and convenience" (Education Law of the People's Republic of China). Higher Education Law of the People's Republic of China also guarantees the equal access of disabled people to higher education. The Article 9 of the Law says that higher education institutions shall enroll disabled students who are up to the admission qualifications prescribed by the State; they may not refuse to enroll them on account of their disability (Higher Education Law of the People's Republic of China). The disabled people are guaranteed to get higher education irrespective of their illness (with the exception of hard mental disorder).

Currently 1655 of Chinese HEIs provide the education services to disabled students. Almost 365 thousand disabled students can study there. Besides, there are 1029 of education centers and 2898 courses which prepare them for entering universities.

Chinese authorities pledged to increase funding for disabled students education and cancel some school payments to make their access to education easier. Additionally, one of the peculiarities of Chinese higher education system of financing is donations from beneficial organizations.

But still there are some difficulties in practice. According to Human Rights Watch Report, above 40% of Chinese disabled people are illiterate and live under the poverty line [Human Rights Watch Report, 2013].

One of the challenges is the medical examination for applicants before entrance. The results of the medical examination are sent to HEIs. In such a way, disabled applicants should declare about their disability what they would not like to do. Some HEIs restrict or even prohibit entrance for people with some physical and mental "defects". Thus, contrary to valid laws, while entering universities, there is discrimination for disabled students.

The next problem is the lack of special equipment. For instance, the blind students cannot enter the mainstream HEIs as the Government usually fails to provide Braille or electronic versions of entrance exams. But even if they manage to enter, they have to focus on studying professions that are traditional for disabled people, for instance, massage therapy for the blind students [Human Rights Watch Report, 2013]. Students who aspire to get other professions usually face a plenty of challenges.

There are special education institutions for disabled people in China, including HEIs. The Central government supports such institutions with additional funding. The institutions possess appropriate equipment and special teachers. But the problem is that these special establishments separate disabled students from ordinary people and in many cases that is not their wish.

One of the positive moments of Chinese experience is promoting HEIs of distance learning. It is known that distance learning is one of the most efficient ways of obtaining education for disabled people.

Chinese national network of television and radio universities was founded in 1979. Since that time distance learning is developing rapidly. The main means are radio and television programs. The Internet is also being used widely nowadays. There has been suggested to develop distance learning by means of satellite television. Today the Chinese government also confesses the importance of such universities [Kalenyuk, 2012].

As the state authorities actively support obtaining higher education via TV, radio, the Internet and other communication means, the number of distance learning students is increasing annually [Educational Statistical Yearbook of China, 2011]. In 2011 the number of distance learning students amounted to 492 thousand people (table 1.1).

Table 1.1. Distribution of education services consumers at HEIs in China by tuition level (without higher vocational colleges)

Indicators	Thousand people
Regular program students	3113,1
Short-cycle program students	3248,1
Education for adults	2020,7

Indicators	Thousand people
Doctoral programs	132,4
Graduate programs	463,3
Distance learning	492,0
Preparatory courses	67,1
Foreign students	147,5

The Department of Educational Statistics of the People's Republic of China

In July 2010 China's National Plan for Medium and Long-Term Education Reform and Development (2010-2020) was promulgated. It distinctly formulates the goals to be reached till 2010. It proposes a lot of innovative ideas for higher education improvement. According to this Plan, Chinese Government provides for using innovations, information technologies and facilitating the distance learning [China's National Plan for Medium and Long-Term Education Reform and Development, 2010].

While entering HEIs, there is a system of benefits for such socially unprotected group of people as orphans and children from low-income families. There is a number of state programs for financial assistance to students with financial difficulties. These are grants, scholarships, subsidies and even exemption from tuition fee. Besides, HEIs students are allowed to combine their tuition with part-time job if it does not hinder them in their efforts to study.

One of the financial assistance programs for students is the social program "Hope". It was founded in 1989 by the Foundation of Development of Young People in China. Since 2007 the program has initiated the new stage of its activity. Nowadays it provides much more possibilities for socially unprotected people who want to get profound higher education [Minwei, 2012].

For the last years the system of state financial support has been constantly improving. In 2011 the state allocated near 73.2 billion RMB for student credits, grants, subsidies and scholarships. In future the allocations are planned to be increased. Government allocations are mainly used for financial support of low-income students. Some HEIs also allocate money for students with financial difficulties.

Conclusions and prospects of further research. Providing the equal access to qualitative higher education for socially unprotected groups of people is one of the priorities today. For this reason, the experience of other countries can be useful for Ukraine. There are some positive points in Chinese experience of providing equal access to higher education for disabled and low income people. These are: the improvement of distance learning, the efficient system of benefits for students with financial difficulties, variety of social programs. Still, the problem has not been absolutely solved and has to be further studied.

Bibliography

- [1] China's New National Education Plan Aims to Build A Country with Rich Human Resources // http://www.moe.gov.cn/publicfiles/business/htmlfiles/moe/moe_2862/201010/109031.html
- [2] Education Law of the People's Republic of China as of March 18, 1995 // http://www.moe.edu.cn/publicfiles/business/htmlfiles/moe/moe_2803/200905/48457.html
- [3] Educational Statistics Yearbook of China 2011./ Ministry of Education. – Beijing: People's Education Press. – 2013.
- [4] Higher Education Law of the People's Republic of China as of August 29, 1998 // http://www.moe.edu.cn/publicfiles/business/htmlfiles/moe/moe_2803/200905/48454.html
- [5] Human Rights Watch Report// <http://www.hrw.org/reports/2013/07/15/long-they-let-us-stay-class-0>
- [6] *Економічні аспекти проблем розвитку вищої освіти в Україні* [колективна монографія] / І.М.Грищенко, С.В.Захарін, Д.Г. Кучеренко та ін. / за ред. чл.-кор. НАПН України І. М. Грищенка. – Хмельницький: ХНУ, 2010.
- [7] Каленюк І.С., Куклін О.В., *Розвиток вищої освіти та економіка знань: монографія* / І.С. Каленюк, О.В. Куклін. – К.: Знання, 2012.
- [8] *Система вищого дистанційного образования* // <http://abirus.ru/content/564/623/629/730.html>
- [9] Чжоу Минвэй. Китай. – Пекин: ООО «Издательство литературы на иностранных языках», 2012.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 13-24]

Jana Cocuľová

University of Presov

Analytical view of the relation between training & development and organizational performance

Key words: *human resource management; human resource practice; training and development; organizational performance.*

Summary

At present, human resources are considered the most valuable corporate resource, which help to achieve corporate objectives. Many employers are aware that only an employee who has the necessary skills and knowledge is a real asset to the company. This leads organizations to implement training & development activities for their staff. The paper deals with training & development as one of the important HRM activities that may affect the performance of the organization. It introduces the results of research conducted in Slovakia, aimed to verify the statistical relationship between training & development and organizational performance, as expressed by financial situation and labor productivity.

In 2013 the author has received a PhD. degree in the field of Management in Tertiary Sector in the Faculty of Management, University of

Prešov in Prešov. Currently, she works as an assistant lecturer at the Department of Management, Faculty of Management, University of Prešov in Prešov. She currently teaches courses in Management and Human Resource Management. Her major research interests are selected issues in human resource management and international human resource management.

Introduction

At present, human capital is considered to be the main premise of the performance and competitiveness of organizations. Increased attention to HRM has been reflected in the number of different empirical research studies aimed to study the impact of various HRM practices on organizational performance [Theriou & Chatzoglou 2009: 614-646]. One reason for implementation of the research in this area is the assumption that HRM practices can create a source of sustainable competitive advantage, especially when they are in line with the competitive strategy of the organization. When a HRM strategy is properly configured, it brings visible and economically significant contribution to organizational performance [Wang & Shyu 2008: 92-110]. A growing number of studies suggest that HRM practices, such as performance-based remuneration, training & development (T&D), may be associated with higher financial performance of the organization [Huselid 2005: 635-672, in Cehlárová, Svetozárovová & Vavrek 2012: 119]. Some authors point to the HRM practices that can support certain inimitable attributes in human resources, such as those that can help an organization to gain competitive advantage and increase its performance [Huselid 2005: 635-672, MacDuffie 2005: 197-221, Ahmad & Schroeder 2003: 19-43]. Katou [2008, in Yazam & Aqeel 2011: 11] states that HRM practices have a direct effect or impact on attributes such as human skills, attitudes and behavior, the so-called HRM outcomes, which affect the performance of the organization. Also Pfeffer [1998: 96-124] states that the field of HRM is essential for the maintenance of organizational performance.

One of the HRM practices frequently discussed in terms of impact on organizational performance is training & development (T&D). Skilled workforce with the necessary supply of knowledge, abilities, skills, talents and creativity is becoming a major source of success of organizations [Ali Taha & Sirková 2011: 15-27]. Education can and should be

a powerful means to facilitate the expansion of the company and its development capabilities, thereby increasing profitability [Cosh et al. 1998, in Huang 2001: 132-151]. There is no doubt that very knowledgeable and experienced employees increase productivity, improve quality of goods and services, bring positive changes in processes and help create high-quality services for clients. It can be assumed that T&D is one way to increase the competitiveness of the organization and its performance. T&D brings tangible results, such as increased productivity, quality of products and services. It also generates intangible results, such as high self-esteem, increased morale and satisfaction of employees, which are due to other skills and knowledge acquired during T&D programs. Given the importance of T&D, the company should invest in training of its employees on the effective implementation of customer-oriented strategy. Similarly, Blair & Sisakhti [2007, in Yazam & Aqeel 2011: 11] argue that investment in training produces huge benefits. Zeithmal & Bitner [2004, in Yazam & Aqeel 2011: 11] confirm, that spending on development and training provides a strategic competitive advantage of organizations. A dynamic environment requires that organizations invest heavily in training of its employees because it helps to develop organizational skills that allow them to respond positively to new challenges. Other studies have also found that comprehensive T&D programs correlate positively with staff retention, productivity and organizational effectiveness. Delaney & Huselid [1996: 949-969] have confirmed the positive relationship between T&D and organizational performance.

Although it was generally accepted that HRM is positively related to organizational performance, there is still a need for further research.

Material and Methods

The literary review of previous research has created the background for carrying out the research in Slovakia. The aim of the research is to verify a correlation between the T&D – as one of the important HRM practices and the organizational performance measured by company's financial situation and labor productivity.

Data collection was conducted by using a questionnaire. 180 companies operating in Slovakia were questioned by e-mail and in person in

January 2014. The questionnaires were answered by 45 respondents (HR and financial managers of companies), the response rate is thus 25%.

Data on T&D in the sample of Slovak companies were taken on 3 items in which we investigated:

1. Whether there are some differences in the number of employees participating in T&D in 2012 and 2013.
2. What percentage of employees participated in T&D in 2013.
3. Whether the effectiveness of T&D is evaluated by companies.

These items of questionnaire were designated for HR managers of Slovak companies.

Measurement of the real performance of the organization is very difficult for several reasons. The first reason is that there is a wide range of performance indicators and the other is that companies are reluctant to provide specific internal data that would allow determination of selected performance indicators. Therefore, data on organizational performance was assessed through a five-point Likert-type scale and the performance was monitored through the following indicators:

1. Labor productivity (defined as total output divided by labor inputs). We focused on labor productivity because connections between human capital and productivity, especially labor productivity, were relatively direct, the face validity of this measure of firm success was also relatively high [Dyer & Reeves 1995: 656-670]. Finally, productivity has been the most frequently used outcome variable in a large body of work in the HRM literature [Wang & Shyu 2008: 92-110].

2. Overall financial situation of the company. Due to the very large number of different indicators of financial performance and, as mentioned above, due to the unwillingness of respondents to provide the specific internal data, we aimed to determine the overall financial situation through evaluation of respondents (financial managers of Slovak companies).

To verify the relation between performing of T&D and organizational performance, five hypotheses were tested, using the Spearman correlation coefficient.

Results

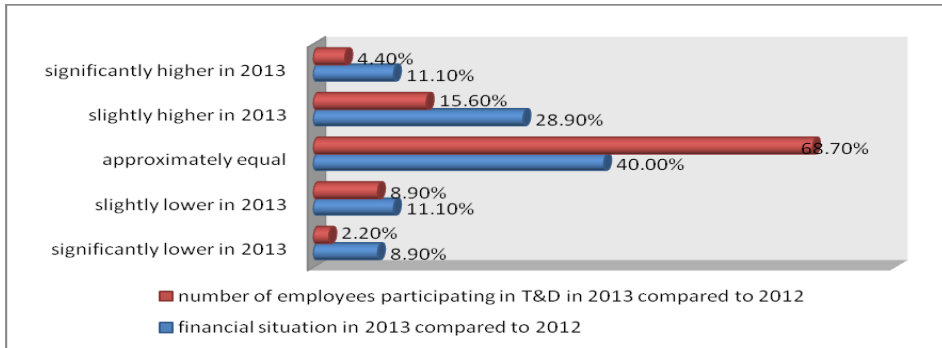
In the first part of the research we focused on the relation between performing of T&D and financial situation of Slovak companies.

H1: It can be assumed that growth in the number of employees participating in T&D positively correlates to the financial growth.

First, we focused on comparing the two monitored periods, namely years 2013 and 2012. The aim was to determine how the examined variables (the number of employees participating in T&D and the financial situation) differ in the two studied years and whether a change in one variable is associated with a change in the second variable. According to the research results, in most of the cases the number of employees participating in training activities was unchanged in 2013 compared to 2012, based on the numbers of 68.7% of respondents remaining the same. A positive finding is that only 11.11% of Slovak companies reported a lower proportion of employees in education in 2013 compared to 2012. In regards to the second variable, the financial situation of companies, results of research are favorable, as only 20% of Slovak companies confirmed the deterioration of the financial situation in 2013 compared to 2012. A relatively high proportion of respondents (40%) confirmed, that the financial situation is more or less unchanged when comparing the two years, and exactly 40% of companies reported improvement in their financial situation since 2012. When comparing the two variables in the two years, it can be argued that their value remain mostly stable, as shown in Graph 1.

To verify the H1 hypothesis, the Spearman correlation coefficient was used. According to the results of correlation $p = 0.049$, respecting $p < 0.05$, thus hypothesis H1 was accepted. The research results confirmed that the growth of employees participating in T&D is in a positive correlation with the growth of the financial situation of the company.

Graph 1. Comparison of the number of employees participating in T&D and the financial situation in 2013 compared to 2012

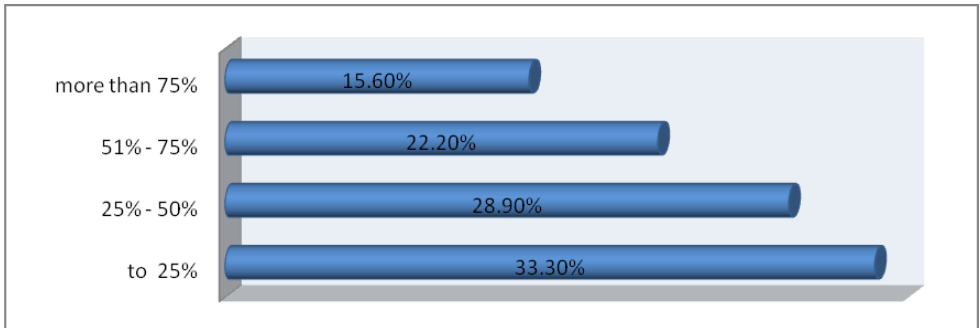
Source: own research.

However it can be assumed that just financial situation is the factor which determines how many employees are involved in T&D, because if a company is in a better financial situation, it is usually more willing to invest in the education of employees. Therefore, even if we can talk about the correlation between the changes in the workforce participating in T&D and the financial situation, we cannot unequivocally confirm that a higher number of employees participating in T&D lead to the better financial situation. The correlation coefficient $r = 0.295$ shows a low correlation.

The relation between the T&D and the financial situation was also examined through another hypothesis H2, when we worked with the variable of the percentage of employees participating in T&D in 2013 and the variable of the financial situation of the company in 2013.

H2: It can be assumed that there is a correlation between the share of employees participating in T&D and the financial situation. One goal of the research was also to investigate the approximate proportion of employees participating in training in Slovak companies in 2013. As Graph 2 shows, the results are not very positive, since more than 60% of Slovak companies involved have less than half of their staff enrolled in educational activities in 2013.

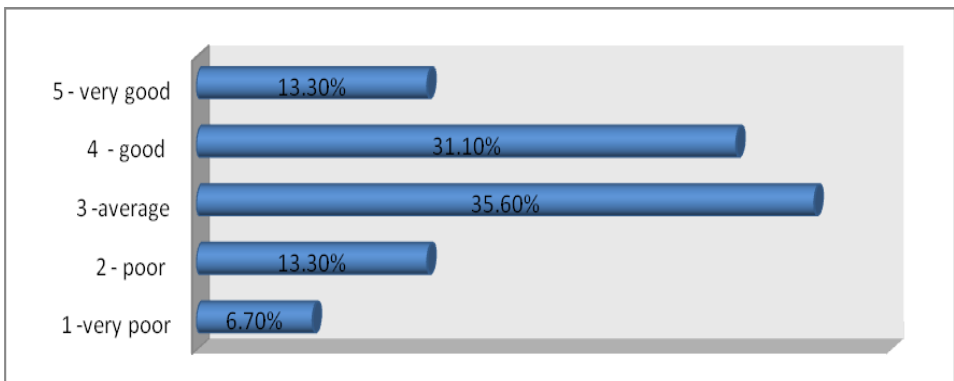
Graph 2. Share of employees participating in T&D in 2013

Source: own research.

In the validation of the H2 hypothesis, the variable financial situation was investigated through the Likert scale on which the respondents (financial managers of Slovak companies) rated the financial situation for the year 2013 on the scale from value 1 – very poor to value 5 – very good.

Graph 3. Ratings the financial situation for the year 2013

Source: own research.

As Graph 3 shows, most of the financial managers evaluate the financial situation of their company in 2013 as average. What is positive is the fact that 44.40% of respondents rated the financial situation positively. In the H2, it was assumed that companies with a higher number of employees participating in T&D have a better financial situation. The as-

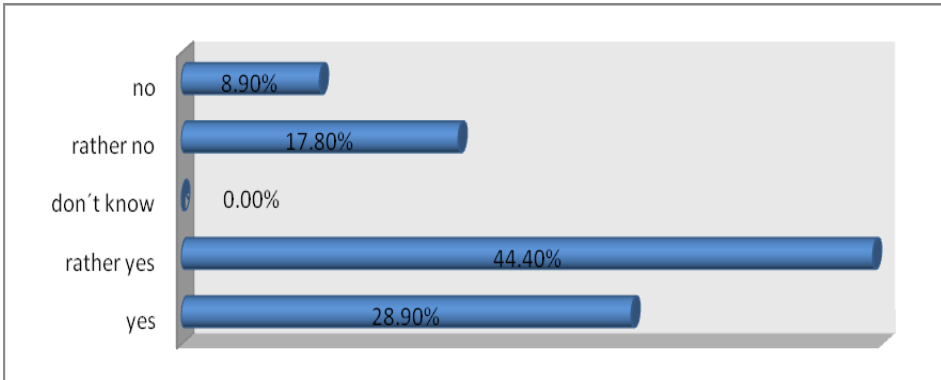
sumption was verified by using the Spearman correlation coefficient. The resulting p-value was 0.175, the hypothesis H2 was thus rejected. In this case, there is no statistically significant relationship between performing of T&D and financial situation.

One of the prerequisites for the effective implementation of T&D is the evaluation of this HRM activity's effectiveness. If the company does not evaluate the efficiency, it cannot determine whether T&D has served its purpose and whether the sources spent on this activity are not in vain. The evaluation of the effectiveness of education has been also considered as a variable that is in correlation to the financial situation.

H3: It can be assumed that there exists a statistically significant correlation between the evaluation of the effectiveness of T&D and financial situation.

According to the results, the vast majority of Slovak companies sampled evaluates the effectiveness of staff training, see Graph 4.

Graph 4. Evaluating the T&D effectiveness

Source: own research.

The relation between evaluation of the effectiveness of T&D and financial situation was investigated by the correlation analysis, which did not confirm the hypothesis H3 ($p = 0.184$). Therefore, the evaluation of the effectiveness of T&D cannot be considered as a factor affecting organizational performance, as measured by the financial situation of the company.

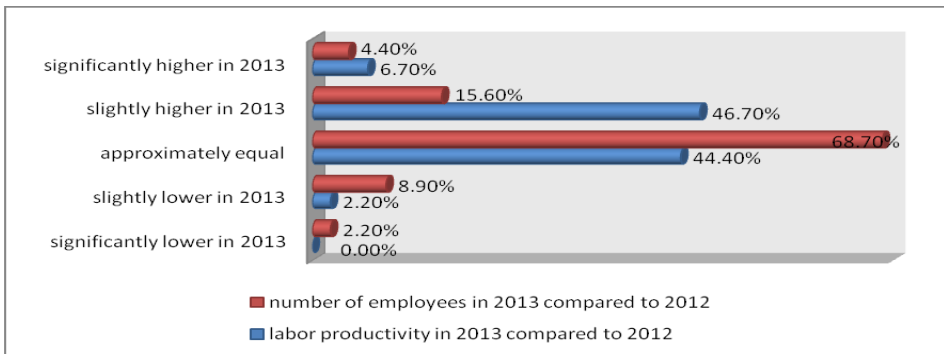
In the first part of the research, we verified the relations between T&D and the financial situation, as one of the indicators of organizational per-

formance. In the second part of the research we focused on the detection of statistical significance of T&D and labor productivity, considered as another component of organizational performance. Reasons for the use of this indicator are given in the text above. Similarly to the first part of the research, the T&D was expressed by two variables, namely the number of employees participating in T&D in 2013 compared to 2012 and the percentage of employees participating in T&D in 2013.

H4: It can be assumed that the growth in the number of employees participating in T&D positively correlates to the growth of labor productivity.

As seen in Graph 5, labor productivity was rated very positively on the basis of comparison years 2013 and 2012, since more than 50% of respondents reported labor productivity growth, while its reduction was confirmed only by 2.20% of respondents.

Graph 5. Comparison of the number of employees participating in T&D and labor productivity in 2013 compared to 2012

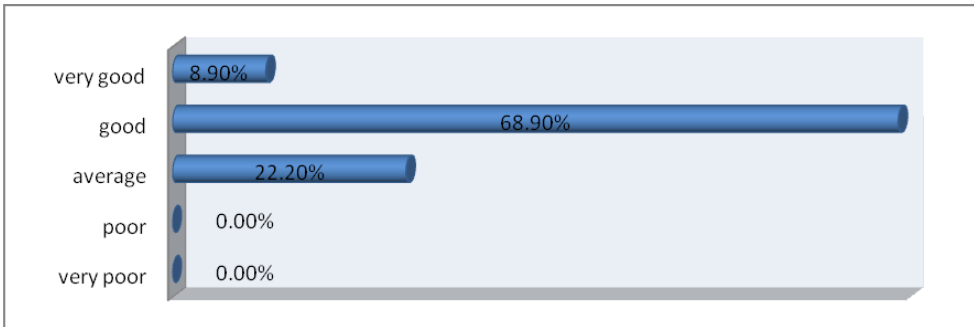

Source: own research.

In H4, we assumed that growth in the number of employees participating in T&D leads to growth of labor productivity. The correlation coefficient confirmed the H4 hypothesis ($p = 0.028$). The correlation coefficient ($r = 0.327$) shows medium statistical dependence between variables. We have found that with the growth of the number of employees participating in T&D, the labor productivity grows.

To verify the relation between T&D and labor productivity, we decided to use additional types of variables, namely the share of employees participating in training activities in 2013 and the labor productivity in the same year. Similarly to the case which investigated the financial situation, respondents evaluated labor productivity by using the Likert scale. The results of labor productivity evaluation are shown in Graph 6.

Graph 6. Ratings of the labor productivity for the year 2013

Source: own research.

Correlation analysis did not confirm the assumption about a correlation between the percentage share of employees participating in T&D and labor productivity ($p = 0.082$), thus H5 was rejected.

Summary

Training and development of workers is one of the most important HRM practices, it allows to increase the quality of human resources in an organization and that presents an opportunity to increase organizational performance. Therefore, this HRM practice was selected as the subject of the research, which aimed to verify the possible statistical relationship between T&D and the organizational performance expressed by the financial situation and the labor productivity. To achieve the objective, five statistic hypotheses were investigated, but only two hypotheses were confirmed. The research results are thus ambiguous.

In the first case, it can be stated that the growth in the number of employees participating in T&D positively affects organizational performance, because the staff growth is related to the growth of the financial situation and also with the growth of labor productivity. However differ-

ent results have been found for the other variable relating to T&D – the percentage of employees participating in T&D in 2013. The results show that Slovak companies still involve a relatively small number of employees in training activities. However, according to the results of the correlation analysis, the share of employees participating in T&D is unrelated to the financial situation and to the labor productivity. However it is important to point out certain limits of the research, since organizational performance was evaluated only on the basis of the perception of the respondents (financial managers), for reasons of protection of the internal data by companies.

Although the research has not confirmed expressly that T&D affects the organizational performance, it has pointed out certain issues in the research area and it has created the preconditions for further research, which may be beneficial for the field of HRM.

- [1] Ahmad, S., Schroeder, R.G.. 2003. *The impact of human resource management practices on operational performance: recognizing country and industry differences*, in: *Journal of Operations Management*, Vol. 21 No. 1.
- [2] Ali, Taha V., Sirková, M. 2011. *Vzdelávanie a rozvoj zamestnancov*, in: *Zborník vedeckých prác katedry ekonómie a ekonomiky ANNO*.
- [3] Cehlárová, M., Svetozárovová, N., Vavrek, R. 2012. *Strategické riadenie ľudských zdrojov*, in: *Manažment podnikania a vecí verejných – zborník vedeckých prác*, Bratislava: Slovenská akadémia manažmentu, Vol. 2. No. 2.
- [4] Delaney, J.T., Huselid, M.A. 1996. *The impact of human resource management practices on perceptions of organizational performance*, in: *Academy of Management Journal*, Vol. 39 No. 4.
- [5] Dyer, L., Reeves, T. 1995. *Human resource strategies and firm performance: what do we know and where to we need to go?* in: *International Journal of Human Resource Management*, Vol. 6 No. 3.
- [6] Huang, T.C. 2001. *The effects of linkage between business and human resource management strategies*, in: *Personnel Review*, Vol. 30 No. 2.
- [7] Huselid, M.A. 2005. *The impact of human resource management practices on turnover, productivity, and corporate financial performance*, in: *Academy of Management Journal*, Vol. 38 No. 3.
- [8] MacDuffie, J.P. 2005. *Human resource bundles and manufacturing performance: flexible production systems in the world auto industry*, in: *Industrial Relations and Labour Review*, Vol. 48.

- [9] Pfeffer J. 1998. *Seven practices of successful organizations*, in: *California Management Review*, Vol. 40 No. 2.
- [10] Theriou, G.N., Chatzoglou, P.D. 2009. *Exploring the best HRM practices-performance relationship: an empirical approach*, in: *Journal of Workplace Learning*, Vol. 21 No. 8.
- [11] Wang, D.S., Shyu, Ch.-L. 2008. *Will the strategic fit between business and HRM strategy influence HRM effectiveness and organizational performance?*, in: *International Journal of Manpower*, Vol. 29 Iss. 2.
- [12] Yazam, S.M., Aqeel, A., *A Comparative Study on the Effectiveness of Human Resource Professionals in Pakistan and Malaysia*, in: *IBIMA Business Review*, 2011, <<http://www.pulib.sk:2088/docview/1437170684?accountid=164160>>, 12.01.2014.

The paper has been realized within the project VEGA /1/0513/14 Research of measurement and assessment of impact of HRM practices on organizational performance.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 25-34]

Paweł Czarnecki

ISM Presov

Ethical aspects of the profession of social worker

Key words: *social work, ethics*

Summary

Social work is an occupation, in which, one helps other people for free. The main purpose of this help is to improve the social function of the individual, who because of difficult situation, is unable to improve his/her status on his/her own. Future of the individual depends (partly or completely) on the help offered by the social worker [Praca socjalna, 2002: 14]. The goal of social work is to stop the process of social exclusion (marginalization) by deleting its causes. This way of understanding the term of social work should be distinguished from the term of social help, which helps citizens mainly financially. Sometimes, in practice, it is quite hard to distinguish social work from social help because one of the goals of social help is social, and professional stimulation of people who are socially excluded from the society due to poverty, what in fact, covers with social work.

Social work is an occupation, in which, one helps other people for free. The main purpose of this help is to improve the social function of the individual, who because of difficult situation, is unable to improve his/her status on his/her own. Future of the individual depends (partly or completely) on the help offered by the social worker [Praca Socjalna, 2002: 14]. The goal of social work is to stop the process of social exclusion (marginalization) by deleting its causes. This way of understanding the term of social work should be distinguished from the term of social help, which helps citizens mainly financially. Sometimes, in practice, it is quite hard to distinguish social work from social help because one of the goals of social help is social, and professional stimulation of people who are socially excluded from the society due to poverty, what in fact, covers with social work (Social work as a professional activity comes from traditional charity, which till 20th. century was the only form of help for people in need. The term “social work” as a description of professional activity was created at the beginning of 20th. century by Simon N. Patten).

Ethical rules of social work may be divided into three groups: rules regulating relations of the social worker and the people who are under his/her charge (In Polish language, term „client” is commonly used), rules regulating terms with other workers, and rules regulating terms with employer. This distribution differs from the categorization of standards obliging in those professional ethics, in which direct contact with people occurs, and the essence of this contact is the fact of presence of certain dysfunction (medical ethics, psychological ethics, psychotherapeutical ethics etc.) In this work, rules belonging to the first group will be explained more accurately, as rules belonging to other two groups do cover with analogical rules of other professional ethics. It is a simplified description, while in reality due to specification of social work, relations between employees, and employees with their institution get along a little bit different. For instance, the level social worker’s independence is more significant that in case of doctors or psychotherapists, who should be revised more often (by older and more experienced colleagues, but in fact they should be revised mainly by the institution). However, rule saying that employees should have influence on conditions of work in their work place, seems to be appealing to all working places [Kowalski, 2008: 41-56].

Two basic attitudes toward social work can be distinguished: attitude focused on an individual, and attitude focused on a group. In the first case, the goal of social work is to introduce the individual to the society, where the right rules obey, in the second—"reparation" of the obeying rules in the society, which cause the social dysfunction of its members [Garvin, Seabury, Warszawa 2009]. It is also important to remember that, as well as in the first, and in the second case, the term of dysfunction is indulgently, its understanding depends on the standards met in certain countries, but also subjectively feelings of the individuals. As a result, by the term of social dysfunction, it can be also understood as low quality of life, what it is impossible for the individual or the society to improve without anyone's help.

Generally speaking, the basic rule of social work is the respect of one's dignity. One's dignity demands to treat the individual subjectively, perceiving in him/her basic values, and working for his/her good, not for the society's profit, to which the individual belongs, and to which he/she may cause trouble. The rule of respecting individual's dignity means also that social worker treats individuals in the same way, not taking the circumstances, personality of the individual, will of cooperation under consideration (the rule of equal treatment). Social worker is also obliged to respect the rule of self-determination, he/she cannot decide against his/her will. Social worker should also respect the rule of privacy, and keep the professional secret.

Recognition this subjectivity in conditions of social dysfunction requires few explanations. Firstly, as it was mentioned, a social worker cannot serve his/her help against somebody's will, this rule has a restricted use when the matter concerns a group of people (eg. family), in this kind of situations few members of the group may deny help offered to them. Furthermore, ability to self-determination is often limited (unemployment, homelessness, poverty, alcoholism), and the goal of the social worker is to restore individual's autonomy and full subjectivity.

Social dysfunction often displays so called "hard shell", which may be caused by not seeing the problem or psychological problems of the individual. It seems that in that case, social workers has the right to enter this closed, inaccessible world perhaps not against the will of the individual, but without his/hers conscious permission. Social worker is even allowed for actions seemingly contradictory with individual's

interest eg. strengthening unwanted behaviors or setting goals which are impossible to reach.

Social worker takes responsibility mainly for good of his/her charges in the ethical aspects (it is hard to imagine a legal responsibility for a professional failure). Difference between moral responsibility for work with a charge, and responsibility as a feature characterized for social worker, that is his/her ability to suffer pangs of remorse (feels guilty) because of the failures caused by him/her. Sensibility to someone's hurt, kindness, protectiveness, ability to keep one's promise, perseverance, determination, empathy are the features which are conditional when talking about responsibility.

The essence of social work is deletion of various kinds of social dysfunctions (antisocial behaviors), that is why social worker should constrain his/her personal judgments about his/her charges. Holding off one's judgments is really difficult, sometimes even impossible, but if we want the help to be effective, social worker needs to remember not to treat his/her charges as "worse" than "normal" people. Sometimes it is even harder to hold off judging seeing that people who are in a difficult situation, are the ones to be blamed for their actual state. The avoidance of formulating judgments can be called as a rule of tolerance. We can talk about judging also when people who are helped, are called as inept, helpless, and even retarded. There is a hidden tendency of seeking causes of the problem in certain features of the individuals, in this kind of occurrences. In fact, it results in a worse treatment comparing to the rest of the society, mainly due to owning those specific features. In order to eliminate evaluative descriptions from the discourse concerning social work, neutral opinions are used or causing positive associations(eg. "social sensitive groups" in order to describe homeless, orphans etc.). In spite of those attempts, there are still concerns that with time new, neutral or positive descriptions may gain negative overtone, that will adapt to popular consciousness of citizens who perceive people accepting social help as "the worse ones".

According to A. Kamiński, the base of this relation is educational function [Kamiński, 2003]; [Dancák, 2009: 135-147]. Under the influence of social worker, the charge should not only solve a certain problem issue(find housing or a job), but also change as a human, and develop as rightful member of society, to which he/she did not belong. This kind of

attitude states that the individual is deprived certain features, habits, and skills necessary to enable him/her functioning in society, and it is the social worker's task to help him/her make up the lacks. The weak point of this view is certain reductionism, as social work is not only about educational impact (relatively psychotherapeutical), but also about mediation, cooperation with certain groups in order to improve their living standards or offering help to groups addicted to certain services, in organizing their life. It is hard to find educational impact in such cases.

What is often discussed is also the attitude of social worker towards his/her charge. This attitude may be paternalistic or partnership, since there are not any considerable reasons to say that one of those two extreme attitudes is better or worse. Paternalistic attitude may seem to be more appropriate for people, who need external help but they are not aware of this fact. In this kind of case, social worker works as well as for the good of the charge as for the entire society. On the other hand, partnership attitude should be used by social worker in cases where individuals or groups ask for help in order to overcome difficulties, and who are ready for cooperation.

Every social worker has his/her opinion about human's nature, which has a significant impact on the way he/she treats his/her own duties, and his/her charges. In this case, social worker should become aware of his/her own views about human's nature, and specify areas, in which his/her views have impact on the relation with charge.

On the other hand, term social work assumes specified conception of a human, according to which affiliation to a certain social group is a significant part of humanity. Impossibility or refusal of establishing correct relations is treated as contradictory with human ideal. For instance, according to definition accepted in examinations conducted by International Institute for Labor Studies "social exclusion means that an individual is incapable to participate in significant aspects of social life-economic, political, and cultural. We can talk about extreme social exclusion when incapacity in participation in those three dimensions, have character of mutual reinforcements than balance" [*Problemy Polityki Społecznej*, 2003]. Peculiar social relativism may be a disturbing part of the definition, according to which society, not the individual, has the right to say which dimensions of social life are significant, and also lack of explanation of individual's incapacity in participation can be a cause

of lack of clarity. Definitions appealing to conscious desires of the individual for taking part in social life contain similar mistake.

Social worker's duty is to constantly expand, and update his/hers theoretical knowledge. In case of social work, it is important not only to improve one's "technical" skills of helping, but also to identify new problems. Social worker, always work in specific society, and solves problems which are typical for this certain society. Due to constant changes which take place in every society, social work should not only solve the present problems, but also it should contain an element of prediction and planning. A perfect example may be situation in Poland during recent years, when unemployment, poverty, and caused by it social exclusion. As a result of those factors, social workers will have to face the problem of violence in families in couple of years. Prediction of this kind of challenges is assigned to institutions responsible for social work coordination.

In Poland, ethical norms concerning social work, have been codified in Ethical Code of Polish Social Workers Association. It is stated in the code that social work is treated as "society's conscience" and "propulsion force for social changes" (second opinion is not uncontroversial). Except rules, that have been mentioned before, code gives to social worker the right to change the form of work in case former services have been used improperly(but it does not give the right of refusal of further help), it indicates the need of informing the charge with his/her rights to services. The code also orders to take care of common good, and demand changes in law if it is necessary. there are also controversial rules, for instance "social worker has the right to give confidential information without client's permission, when it may be crucial in professional matters (Dział II, pkt.12). It would be necessary to specify, what kind of exact reason, gives the right to break the confidential information. An expression of "trustworthy caregiver" formulated by Kotarbiński, can be found in the code. It can be assumed, that according to code creators, trustworthy caregiver constitutes an ethical ideal of social worker.

Code of Ethics of the Polish Society of Social Workers

Preamble

The need for a Code of Ethics stems from the awareness that social work is the driving force of social change, the conscience of society.

Code of Ethics, as a set of guidelines for everyday professional conduct is to serve all those who have decided to tie its future with the profession of social worker.

Also, the public has a right to know that the profession of social worker has specific protective measures that guarantee the exercise of the profession in a fair, professional and responsible way.

Code of Ethics is not just a collection of dos and don'ts to be followed by doing the job of a social worker, but also the transfer of certain values, such as:

- promoting the social welfare
- improving the living conditions of individuals, families, groups,
- activities and commitment leading to social justice.

The Code refers to the idea of social work - respect for human dignity and protection of the dignity, the human right to self-determination, attention to equality of opportunity.

The Code contains certain standards of ethical behaviour, which social workers are obliged to respect in their profession. These standards relate to the profession, relationships with colleagues, clients, employers and society.

It provides a basis for resolving ethical disputes, where there is doubt that the conduct of a social worker does not meet the conditions contained therein or resulting therefrom.

The Code seeks to cover the ethical regulations of possibly the most important spheres of activity of a social worker.

Establishing ethical standards for the profession, one should be aware that the contents of the code are not final and may change in coming years, with the development of the profession and public awareness.

Section I

General attitude and conduct of a social worker.

1. A social worker should be characterized by high morale, personal and professional;
2. The duty of a social worker is the possession and improvement of professional skills;
3. A social worker should use in their professional work the knowledge, skills and values that underpin social work;
4. A social worker is obliged to oppose inhuman practices or

- discrimination against a person or group of people;
5. A social worker should have the ultimate responsibility for the quality and range of services to which he is committed, or which he subcontracts or performs;
 6. A social worker must not use business contacts for his own benefit;
 7. A social worker must observe the principle that the core of his professional duty is to assist in solving customers problems in life.

Section II

Ethical responsibility of a social worker to the customer.

1. A social worker is obliged to respect the dignity of clients and their right to self-determination;
2. A social worker is required to equal treatment of clients regardless of age, sex, marital status, sexual orientation, nationality, religion, political beliefs, health status, race, skin colour and other preferences and personal characteristics;
3. A social worker should recognize the principle of trustworthy protectiveness as a basic rule in specifying the relationship with the customer;
4. A social worker shall demonstrate commitment to assist the client in resolving their difficulties in life and use their knowledge, skills and competence for that purpose;
5. A social worker should - according to client capabilities - strengthen his efforts to individual independence;
6. A social worker is obliged to give the customer full information on the availability of benefits;
7. A social worker should provide the client with accurate information about entitlements to benefits and the resulting obligations.
8. A social worker must consult co-workers and superiors if it is in the vital interest of the client;
9. A social worker with the consent of the client has the right to discontinue providing assistance when such services required by law have been exhausted or where the provision of such services is no longer needed;
10. A social worker has the right to change the form of assistance in

- case of misuse of the benefits;
11. A social worker is obliged to keep secrecy of information obtained from the client in the course of professional activities;
 12. A social worker has the right to reveal sensitive information without the consent of the client only when justified by important professional considerations.

Section III

Ethical responsibility of a social worker to co-workers.

1. In his dealings with co-workers social worker should:
 - respect the knowledge and experience;
 - respect the rules of professional loyalty;
 - evaluation of co-workers should be guided by objectivity;
 - for employees violating this code take a critical position in the right place and time;
2. A social worker should cooperate with other social workers to perform his professional duties;
3. A social worker must resolve conflicts with co-workers, without damage to the client.

Section IV

Ethical responsibility of a social worker to the employer.

1. A social worker should respect the commitments made to the employing institution
2. A social worker should strive to improve the functioning of their institution and improve the efficiency of benefits;
3. A social worker should have a rational way and in dealing with funds and materials allocated for social benefits.

Section V

Ethical responsibility of a social worker to his profession.

1. The duty of a social worker is fair professional practice and advancing of professional knowledge;
2. The duty of a social worker is to promote professional integrity and the proper status of the profession.

Section VI

Ethical responsibility of a social worker to the society.

1. A social worker is required to work for the general good;
2. A social worker must ensure that the entitled people have access to essential services and life opportunities;
3. A social worker should seek changes in legislation that will improve the living conditions of society and promote the ideas of social justice;
4. A social worker should support the activities of local communities for social self-help and encourage participation in the shaping of social institutions and social policy making.

Code of Ethics is a set of basic rules of conduct for social worker and rules of his assessment. It is therefore a fundamental tool for a professional to help others.

- [1] Garvin, Ch. D., Seabury, B. A. 1998. *Działanie interpersonalne w pracy socjalnej*. Katowice.
- [2] Kamiński, T. 2009. *Etyka pracownika socjalnego*. Częstochowa 2003, P. Dancák, *Wychowanie do wartości jako punkt wyjścia w rozwiązywaniu współczesnego kryzysu według nauczania Jana Pawła II*, In: *Wychowanie do wartości w nauczaniu Jana Pawła II*, Innovatio Press, Lublin.
- [3] Kowalski, W. 2008. *Organizacje pozarządowe w polityce społecznej państwa ze szczególnym uwzględnieniem obszaru pomocy społecznej w województwie lubelskim*, in: *Praca socjalna*, P. Czarnecki (Ed.), Innovatio Press, Lublin.
- [4] *Praca Socjalna*, in.: Instytut Rozwoju Służ Społecznych. Lipiec-Wrzesień 2002.
- [5] Stolárik, S. 2009. *Życie jako ruch egzystencjalny w filozofii Jana Patočki*, Apostolicum, Warszawa.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 35-50]

Małgorzata Dobrowolska

Uniwersytet Śląski

Psychological aspects of the functioning of workers in flexible forms of employment

Key words: *flexible forms of employment*

Summary

A psychological analysis of the functioning of people in the work environment has been conducted on the basis of the results of quantitative research carried out among workers employed in nine forms of flexible employment, drawing on a model of selected psychological variables, including employment choice autonomy, attribution of organizational membership, form and content of psychological contract, and attitudes towards work and social skills, including personal flexibility and assertive behaviour. Work satisfaction in flexible types of employment has also been studied, along with the psychological cost associated with this type of employment.

Introduction. Man and flexible forms of employment

The notion of *flexible (non-traditional, atypical, non-standard, alternative, temporary, external, peripheral) forms of employment* is used to de-

scribe all employment forms which are not traditional, i.e. do not entail full-time work for an indefinite time period, with a single-shift working day of eight hours in a week lasting from Monday to Friday, performed at the premises of the employer [cf. Dobrowolska, 2010].

Alternative forms of employment have been repeatedly analysed in terms of their advantages for people who, for many reasons, are 'forced' to reconcile their professional life with other obligations – taking care of dependants, studying or fulfilling other commitments. They are also the perfect solution when there are no traditional job offers leading to legal employment. Only in some cases do they become a career choice for life, and they do, just as in the case of social entrepreneurs.

Due to their specific nature, flexible forms of employment require specific psychological predispositions, guaranteeing the correct functioning of such employees in the workplace, at the same time ensuring job satisfaction, a sense of purpose and quality of life – three indicators of an individual's wellbeing [Bańka, 1995].

The psychological aspects of the functioning of workers in flexible forms of employment, which is the focus of this article, have been described within the framework of a model of variables adopted in this publication, which reflects the specific nature of work in non-standard employment forms.

In an attempt to create the fullest possible description of the functioning of a person in flexible forms of employment on the basis of an analysis of reference works and previously completed research, the article's theoretical analysis draws on cognitive concepts of man, cognitive concepts of assertiveness, an original concept of flexibility [Dobrowolska, 2008], the theory of difficult situations by T. Tomaszewski (1985), the concept of the cost of people's activity by Z. Ratajczak (2002), the job characteristics theory by J. R. Hackman, G. R. Oldham (1976) and the idea of a psychological contract according to D. M. Rousseau (1998), in line with the selected psychological variables of the research model and the specific nature of employment conditions, as described below.

The creation of a 'vision' of a person employed in flexible forms of employment begins with a *psychological contract* [Rousseau, 1998]. This contract represents a collection of specific mutual expectations and obligations between an employee and an organisation. The form and content of the contract are inextricably linked with job satisfaction or the lack of

it. *Satisfaction* arises in reaction to the characteristics of a particular form of employment. The job characteristics theory by Hackman, Oldham (1976) resulted from measurements of those traits of work which directly correlated with it, and are the subject of the analyses carried out for the purposes of this article.

When analysing the situation of workers in alternative forms of employment, it is apparent that it includes particular aspects of all the difficult situations listed by T. Tomaszewski (1985), where the employee takes remedial action associated with negative experiences – *psychological costs* [Ratajczak, 2002].

This specific psychological contract ‘requires’ the person in question to possess specific traits, such as *flexibility* [Dobrowolska, 2008], which is the most essential competence of employees working in non-traditional employment types as it makes it easier to adapt to the frequently changing work environment. The need for *assertiveness* [Król-Fijewska, Fijewski, 2002] is similar, as it is a social competence responsible for the quality of interpersonal relationships. In a peripheral psychological contract, cyclical changes of the established interpersonal relationships and the occurrence of difficult social situations allow for the conclusion that assertive skills facilitate the correct functioning of workers in their environment.

An important and indispensable element of all formal contracts is verifying whether they are voluntary or forced, i.e. considering the *autonomy of employment*. The *attribution of organisational membership* has been included and operationalised as a variable, due to the nature of the psychological contract, where identification with a party to the contract is no longer straightforward in the context of the multiplicity of employers. *Attitude to work* has been analysed on the basis of protestant work ethics applied to non-traditional forms of employment [Miś, 1995].

The above-mentioned eight aspects of work have been included in the research model as being important in the understanding of the functioning of workers in flexible forms of employment in the course of long-term research performed by the author hereof [cf. Dobrowolska, 2010].

Materials and Methods. A research model illustrating the functioning of a subject in flexible forms of employment

The research model presented in the figure below consists of the following explained variables:

- *Job satisfaction* denotes job satisfaction in flexible forms of employment. The understanding of this psychological variable is fully based on the job characteristics theory by J. R. Hackman, G. R. Oldham (1976);
- *Psychological cost* includes the negative experiences of an individual who does not accept the discrepancies between expectations and reality. This is an assessment process based on the following criteria: sense, effectiveness, economy, security and ethics. The psychological cost theory has been adopted according to Z. Ratajczak (2002);

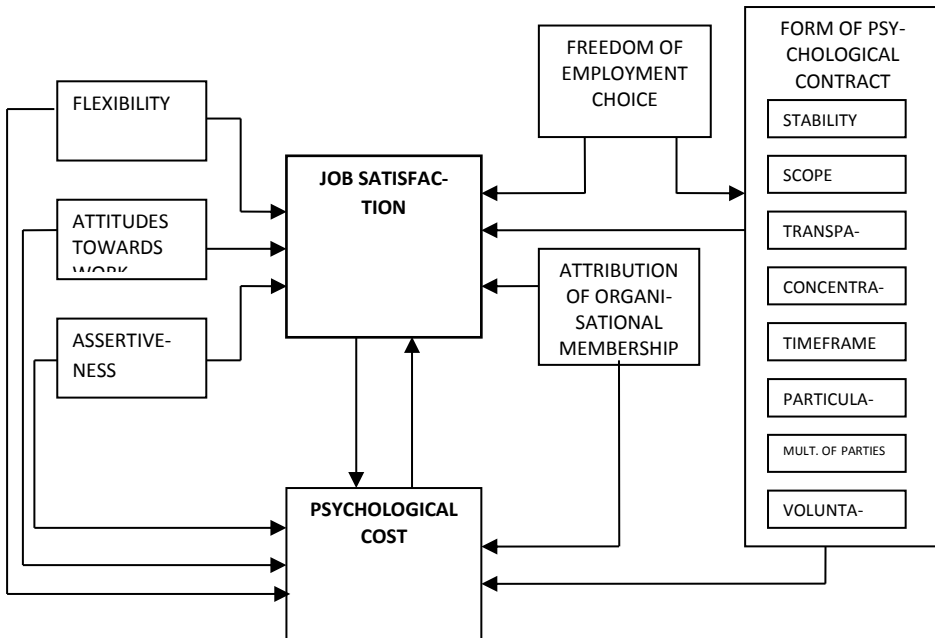
The explanatory variables include:

- *Freedom to choose flexible employment*, describing how willing or how forced the employee feels when choosing this form of employment, and how much they feel that such employment was chosen willingly (voluntary) or forcibly (considering the circumstances), in line with research carried out by J. E. Ellington, M. L. Gruys and P. R. Sackett (1998),
- *Attribution of organisational membership* describes the degree of identification with the employer, i.e. the subject of belonging, according to research carried out by Pearce (1993),
- *Form and content of a psychological contract* is a specific set of mutual expectations of the employee and employer with respect to their obligations and rights, described dimensionally and adopted after McLean Parks, D. L. Kidder and D. G. Gallagher (1998). These include:
 - *Stability* is a degree which limits the evolution and modification of the psychological contract, without the need to renegotiate its terms.
 - *Scope* is the degree of permeability of the borderline between the professional relationships of an individual and their private life.

- *Transparency* is the degree to which an employee perceives the terms of the contract as clearly defined and unambiguously specified, and obvious to third parties too.
- *Concentration* is the degree to which the employee focuses on the psycho-social or economic aspects of employment.
- *Timeframe* is defined by two components: *durability*, which describes whether the employee perceives the employment as short or long-term, and *precision*, which is the extent to which the employee perceives the durability of the relationship as finished or unfinished.
- *Particularism* is the extent to which the employee perceives resources to be replaced as unique.
- *Multiplicity of parties* occurs when the work done by the employee simultaneously fulfils two or more obligations towards more than one party to the contract, with full awareness of possible sanctions on their part.
- *Voluntarism*, also described as *freedom of choice*, is the degree to which the employees believe that they can influence their choice of professional relationship types, including the possibility of personal intervention and control over the terms of the contract and their participation in creating it.
- *Flexibility* is the ability to change typical standard activity resulting from an individual's own actions and/or the influence of external circumstances, with the possibility of returning to the original condition, without experiencing strain during the activity and, experienced subjectively, without causing any damage or permanent changes to the individual. This definition of flexibility has been adopted according to M. Dobrowolska (2008),
- *Protestant vs. non-protestant attitudes towards work* are based on protestant work ethics involving strong acceptance of work and rejection of values related to leisure and the pleasures of life, according to a description and research by L. Miś (1995),
- *Assertiveness* denotes desirable self-confidence in social situations. The term 'desirable' is understood as accepted by the environment which lays down the rules and external limits of assertive behaviour, maintaining the freedom of expression of the T'.

This definition of the variable has been adopted according to M. Król –Fijewska (2002),

Fig. 1. Research model of the analysis of the functioning of workers in flexible forms of employment.

The study draws on methods which meet the criteria of accuracy and reliability, while at the same time being easy for research subjects to meet. A research tool has been assigned to each variable in the model. Besides the job satisfaction measurement scale by Hackam, Oldham (1978) and Blood's measurement scale of protestant attitudes towards work adapted from L. Miś [1995: 77], all other tools represent original survey methods.

The research was carried out among people residing in southern Poland, using a quantitative assessment method and drawing on the interview questionnaire technique. The respondents included people working in nine flexible forms of employment (substitute employee pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Labour Code, temporary employment within the meaning of the Act on the Employment of Temporary Workers of 9 July 2003 [Journal of Laws 03.166.1608]; self-employment, independent

business activity within the meaning of the Act on the Freedom of Business Activity of 2 July 2004; telework pursuant to Article 675 and the following articles of the Labour Code; fixed-time employment pursuant to Article 25 Paragraph 1 of the Labour Code, part-time employment pursuant to Article 292 Paragraph 1 of the Labour Code; employment under a civil-legal contract pursuant to the freedom of contract regulation, i.e. Article 3531 Paragraph 1 of the Civil Code; seasonal work pursuant to Article 25 Paragraph 1 of the Labour Code; work in the social economy sector including: social cooperatives, work cooperatives, cooperatives of the disabled and the blind, non-governmental organisations and entities listed in Article 3, Section 3 of the Act on Public Benefit and Voluntary Work of 24 April 2003 (Journal of Laws of 29 May 2003, as amended).

The participants included 74 respondents – 51% were women and 49% were men. All of them were adults of various ages. Most of them (37%) were young people under 25. One in three belonged to the 26-35 age group and 14% were aged between 36 and 45. This distribution complies with the description of an average worker employed in flexible forms of employment in developed countries, as described by Nollen (1996) as a relatively young person. Employees working in the nine investigated flexible forms of employment who participated in the study were well-educated. Almost half of them (46%) held a higher education degree. Almost all lived in major cities (96%) and only 4% lived in the countryside.

The respondents were divided into 9 professional groups depending on their form of employment, and each group included between 7 and 9 people. Most of the respondents had previously had 2-3 employers (47%), 28% had worked for 4-5 employers and 12% for more than 5. 87% of their previous employers also offered flexible employment. The average time of employment in flexible forms was 23 months, while 27% had been employed in flexible forms of employment for more than 2 years.

In summary, the survey was conducted at the end of 2011 and the beginning of 2012. It was carried out among entities from three sectors (private, public and social).

Results of author's own research

Autonomy of employment choice. Most respondents (65%) admitted that they were working in flexible forms of employment because they were forced to by circumstance, and that if they could, they would be willing to go into full-time work with an indefinite-time contract. 35% of the respondents replied that work in flexible employment was a conscious choice. They claimed that they would never leave it for anything else. Work in flexible employment as a conscious choice is slightly more often declared by women (37%) than men (33%), and slightly more often by younger people – in the 19-25 age group (44%). Work in flexible employment is treated as a conscious choice mostly by temporary work agency clients, part-time employees and social economy employees. In all other groups most people work in flexible employment out of necessity.

Attribution of organisational membership. When asked how much they felt like fully-fledged employees of the company they worked for, the respondents gave answers translating into an average value of 4.27, with a median of 4, which means that they were not particularly attached to their current workplace. 4% of the participants marked 1 on the provided scale, meaning that they did not feel like proper employees of their company at all. One in ten respondents marked 7, which signals that they were very closely attached to their company. Those most attached to their workplace were employees of temporary work agencies (6.17 on average in this group), social economy workers (5.50 on average) and part-time workers (an average of 5.11). 29% of the respondents said that a flexible form of employment is better than a full-time job, including 4% who said that it was much better, and 25% who said it was slightly better. However, most respondents held the opposite view (48%).

Job satisfaction. The results of the study show that most flexible workers are averagely satisfied with their current employment form (37% marked the middle point of the scale). 3% of the respondents were deeply dissatisfied, while another 3% were very much satisfied with their current job. The average values calculated for answers to that question did not differ significantly. The most satisfied were those people working in the social economy sector (an average of 4.86) and part-time workers (an average of 4.57), as well as employees of temporary work agencies (an average of 4.40). The ones least satisfied with flexible work are self-

employed people and those running their own business (an average of 3.00), as well as workers employed under a civil-legal contract (an average of 3.33).

Psychological contract. An analysis of the relationships between various areas of a psychological contract and demographic variables (sex, age, education, number of employers so far, and professional group) did not demonstrate any statistically significant links.

The average result on the scale describing the stability of a psychological contract in the investigated group of workers was 12.76, with values ranging between 8 and 20. The median amounted to 12, which means that half of the respondents scored below 12 points. A positive value of skewedness means that the distribution of the variable is rightward skewed – there are a little too many low values. In turn, a negative kurtosis shows that the distribution is slightly flattened.

The results obtained for the examined flexible workers indicate that the scope of their psychological contract is rather narrow (an average of 12.89, with a minimum of 6 and a maximum of 20). A negative value of skewness (-0.085) indicates that the distribution is slightly leftward skewed. However, the exact value is low, which makes it close to a normal distribution. The kurtosis amounted to -0.798, which means that the distribution is flattened.

The results obtained for the examined flexible workers on the subscale denoting the transparency of the psychological contract are rather high (an average of 19.28, with a minimum of 6 and a maximum of 25). A negative, rather high value of skewness (-1.235) indicates that the distribution is negatively (leftward) skewed, which means that there are too many high values. The kurtosis amounted to 2.643 which indicates a peaked distribution. There are a little too many values concentrated around the average.

In the investigated sample of flexible workers, the average result on that scale amounted to 12.51, with a minimum of 5 and a maximum of 18. This means that the respondents' values on that scale were quite high. The value of skewness (-0.102) indicates a leftward skewed distribution, with slightly too many high values. The value of kurtosis is positive and slightly differs from zero, which means that the obtained results are a little too concentrated around the average.

In the investigated sample, the average result on the contract timeframe scale equalled 18.92, with a minimum of 13 and a maximum of 26. Therefore, it can be stated that the respondents obtained relatively low values on that scale. The value of skewness (0.118) indicates a slightly rightward skewed distribution, with slightly too many low values. The value of kurtosis is negative, indicating a flattened distribution.

The Average result for the sample on the particularism subscale equalled 14.07, with the variable ranging between 7 and 19. The value indicates that the results obtained by the respondents on this scale were generally quite high. Skewness amounts to -0.587, which indicates a leftward skewed distribution – a little too many high values. The kurtosis is also positive and equals 1.128. This means that the obtained results are too concentrated around the average.

The average result for the sample on the scale measuring the multiplicity of parties to the contract is 23.45, with values ranging between 16 and 33. Therefore, it can be stated that the respondents' results were rather low. The skewness is positive and equals 0.309, which means that there are a little too many low values. In turn, the value of the kurtosis is -0.231, indicating a slightly flattened distribution.

The results obtained by flexible workers on the scale describing the voluntarism of the psychological contract have an average value of 23.04, with a minimum of 15 and a maximum of 30. The distribution of the variable only slightly differs from the normal distribution. The skewness is negative, but its value only slightly differs from zero (-0.078).

Over half (56%) of the respondents believe that employers expect them to be conscientious, reliable in terms of completing their assignments and fulfilling the duties entrusted to them correctly. One in three respondents stated that employers expect them to be committed to their work, and 26% that they expect meticulousness. One in ten respondents believes that employers expect their work to be effective. As many think that employers expect honesty.

The respondents perceive their obligations towards their employers mainly as the necessity to abide by the terms of their contract. 41% of the respondents emphasised that it entailed honest, meticulous discharge of duties, whereas another 23% simply mentioned the need to fulfil the terms of the contract.

Job satisfaction. The average level of satisfaction with a potentially undertaken job amounted to 66.01. Compared with the potential range of the variable (32 to 70), that value indicates that the respondents generally obtained relatively high results on that scale. The median amounted to 67, which means that at least half of the respondents had results below that value. An analysis of the distribution of the results indicates that standard deviation amounts to 12.209. The dispersion is small. The skewness amounts to -0.309, which indicates that the distribution of the variable is negatively skewed – there are too many high values, and too few low values. The kurtosis, i.e. the measure of concentration of the results around a central value, amounts to 0.109. This means that in terms of the concentration of the value of the variable around the average, its distribution only slightly varies from the normal distribution, however, there are slightly too many values concentrated around the average.

An analysis of the relationship between job satisfaction and demographical variables (sex, age, education, number of previous employers and professional group) did not find any statistically significant links. There were also no statistically significant links between job satisfaction and the amount of time spent in flexible forms of employment. However, a statistically significant relationship was detected between job satisfaction and psychological cost. The Kolmogorov-Smirnov test demonstrated that the distribution of both of these variables is close to normal. The average for job satisfaction equals 66.01, and the average for psychological cost is 23.41.

An analysis of correlations carried out prior to a regression analysis confirms that there is a statistically significant link between job satisfaction and psychological cost. When summarising the analysis, it can be stated that the regression model turned out to be well-adapted to the data $F(1, 69) = 5.236; p < 0.05$. The psychological cost variable explains 7% of the variance of the job satisfaction variable. The relationship between the two variables is positive and weak ($Beta = 0.226$). When the values on the psychological cost scale increase by 1, the values on the job satisfaction scale increase by 0.4 points.

Psychological cost. The average result for the sample is 23.30, with the variable ranging between 5 and 35. The median amounts to 24, which means that half of the respondents had a result of less than 24. Stand-

ard deviation is 7.903, which indicates high dispersion of the results. The distribution of the variable slightly varies from the normal distribution, skewing towards the left (skewness of -0.481) and is a little flattened (the kurtosis equals -0.753).

An analysis of the relationship between the psychological cost and demographic variables (sex, age, education, number of previous employers and professional group) did not find any statistically significant links.

Flexibility. Average results of the respondents on the flexibility scale equal 249.68, with a minimum of 174 and a maximum of 335. Both the relationship between the average and the median, which amounted to 249, and that between the values of skewness and the kurtosis indicate that the distribution of the variable approaches the normal one. Skewness equals 0.379, which means that there are slightly more low than high values. The kurtosis amounts to 0.987.

An analysis of the relationship between flexibility and demographic variables (sex, age, education, number of previous employers and professional group) did not find any statistically significant links. However, statistically significant differences have been observed between flexibility and assertiveness. A linear relationship exists between these two variables. Their distribution is close to normal, which was confirmed by a Kolmogorov-Smirnov test. The assertiveness variable explains 36% of the variance of the flexibility variable. The relationship between the variables is positive and very strong (Beta=0,597). When the value on the assertiveness scale increases by 1, the result on the flexibility scale increases by 0.6 points.

Protestant attitudes towards work. The flexible workers participating in the study obtained average results on the scale measuring attitudes towards work. The average was 24.42, with a minimum of 14 and a maximum of 31. The median amounted to 25, which means that half of the respondents had results lower than that value. Skewness had a negative value of -0.798, which means that there were slightly too many high results. The quite high positive value of the kurtosis (1.587) means that the results concentrate too much around the average.

An analysis of the relationship between the attitude towards the work variable and the demographic variables found that age had a statistically significant influence on attitude towards work. An analysis of the variance indicated that age statistically significantly differentiates the results

of the respondents on the scale measuring attitudes towards work: $F(2, 70) = 3,642$; $p < 0,05$. A graph of the average values indicates that the youngest participants of the study (19-25 years) obtained the highest results on the scale of attitudes towards work (an average of 25.59). The lowest values pertained to the 26-35 age group (23.13 on average). In the oldest age group (36 years and older) the average result on the attitudes towards work scale amounted to 24.36.

The average in the flexible workers group is 231.26, whereas the median is 231.50, with the variable ranging between 168 and 305. Therefore, it can be stated that most of the respondents obtained average results on that scale. A positive value of skewness indicates a slightly rightward skewed distribution, with slightly too many low values. The value of the kurtosis is also positive and equals 0.559. This indicates a leptokurtic distribution.

An analysis of the relationship between attitudes towards work and demographic variables (sex, age, education, number of previous employers and professional group) did not find any statistically significant links.

Discussion

In light of the ambiguous consequences of alternative forms of employment, both for the organisation and the individual concerned, this problem of professional work should be revisited by work and organisation psychologists in order to obtain a full picture of the functioning of people in various forms of employment. This is one of the greatest civilisational changes, transforming the view of the professional future of people and their own development. Clarifying the specific nature of the functioning of workers in non-traditional forms of employment was the objective of the study, which aimed to fill gaps in relevant knowledge. The most important conclusions include the following:

- Flexible forms of employment are most often chosen by young people, which is in line with the characteristics of “an average flexible worker” in developed countries, including Poland, as described by Pollen (Nollen, 1996);
- Most respondents (65%) admitted that they work in flexible employment because they were forced to do so by circumstance, and that if they could, they would rather have a permanent job. Young people and women are those most likely to choose flexible work voluntarily. Flexible

forms of employment are therefore attractive only to specific social groups;

- Most flexible employees are averagely satisfied with their current form of employment; people working in the social economy sector and part-time workers are the most satisfied groups, along with temporary work agency clients. The level of job satisfaction depends, therefore, on the form of employment;

- The psychological contract of employees working in flexible employment forms is characterised by poor stability, narrow scope, a high degree of transparency, short and precise timeframe, a high degree of particularism, voluntarism and multiplicity of the parties to the contract;

- Employees are rather satisfied with working in flexible forms of employment, but their psychological cost is also relatively high. There is a statistically significant relationship between job satisfaction and psychological cost, with the distribution of both variables being close to normal. The relationship between these variables is positive. Therefore, the higher the result on the psychological cost scale, the higher the result on the job satisfaction scale. Job satisfaction is inextricably linked to psychological cost, irrespective of the form of employment;

- High flexibility and assertiveness results indicate their key importance for working in flexible forms of employment, as they represent the social skills necessary for correct functioning. A statistically significant, straight linear relationship was observed between flexibility and assertiveness. The assertiveness variable explains 36% of the variance of the flexibility variable. The relationship between these variables is positive and very strong ($\text{Beta}=0.597$). The higher the result on the assertiveness scale, the higher the result on the flexibility scale;

- The average results on the scale measuring attitudes towards work suggest a lack of contempt for work in flexible forms of employment, which has a positive effect on combining professional and family life.

In summary, considering the specific conditions of flexible employment, the psychological traits described in this paper are necessary for correct functioning in these forms of employment.

References

- [1] Bańka, A. 1995. *Jakość życia w psychologicznym doświadczeniu codzienności związanym z rozwojem zawodowym, pracą i bezrobociem*. w: A. Bańka, R. Derbis (ed.). *Pomiar i poczucie jakości życia u aktywnych zawodowo oraz bezrobotnych*. Poznań: Gemini.
- [2] Davis-Blake, A., Uzzi, B. 1993. *Determinants of Employment Externalization: A Study of Temporary Workers and Independent Contractors*. *Administrative Science Quarterly*, 38.
- [3] Dobrowolska, M. 2007. *Alternatywne formy zatrudnienia*, w: M. Górnik-Durose, B. Kożusznik (ed.). *Perspektywy psychologii pracy*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- [4] Dobrowolska, M. 2008. *Elastyczność jako składnik kompetencji pracowników tymczasowych*, w: S.A. Witkowski, T. Listwan (ed.). *Kompetencje a sukces zarządzania organizacją*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- [5] Dobrowolska, M. 2011. *Flexible form of employment in view of unemployment problems in middle age*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- [6] Dobrowolska, M. (ed.). 2010. *Elastyczne formy zatrudnienia szansą na pracę*. Katowice: Wydawnictwo KMB Press.
- [7] Ellingson J. E., Gruys M. L., Sackett P. R. 1998. Factors related to the satisfaction and performance of temporary employees. *Journal of Applied Psychology*, 83.
- [8] Hackman, J.R., Oldham, G.R. 1976. *Motivation through the design of work: Test of theory*. *Organizational Behavior and Human Performance*, 16.
- [9] Król-Fijewska, M., Fijewski, P. 2000. *Asertywność menedżera*. Warszawa: Polskie Wydawnictwa Ekonomiczne.
- [10] Miś, L. 1995. *Aktualni i potencjalni bezrobotni – porównanie dwóch grup młodych mieszkańców małego miasta*. *Psychologiczne problemy funkcjonowania człowieka w sytuacji pracy*, 12, 21.
- [11] Nollen, S. D. 1996. *Negative aspects of temporary employment*. *Journal of Labor Research*, 17.
- [12] Pearce J. L. 1993. *Toward an organizational behavior of contract laborers: their psychological involvement and effects on employee co-workers*. *Academy of Management Journal*, 36.
- [13] Poczowski, A. 1994. *Nietypowe formy zatrudnienia w rozwiązywaniu problemów bezrobocia*. *Gospodarka Narodowa*, 9.
- [14] Ratajczak, Z. 2002. *Utrata pracy – kryzys czy wyzwanie. Psychologiczne mechanizmy zaradności*, w: J. Brzeziński, H. Sęk (red.). *Psychologia w obliczu zachodzących przemian społeczno – kulturowych*. *Kolokwia Psychologiczne*, 10.

- [15] Rousseau, D. M. 1998. *Psychological and implied contracts in organizations*. *The Employee Rights and Responsibilities Journal*, 2.
- [16] Tomaszewski, T. 1985. *Człowiek jako podmiot i człowiek jako przedmiot*, w: J. Reykowski, O. W. Owczynnikowa, K. Obuchowski (ed.). *Studia z psychologii emocji, motywacji i osobowości*. Warszawa: Ossolineum.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 51-66]

Mieczysław Dudek

Wyższa Szkoła Meneżderska w Warszawie

Współpraca pracownika socjalnego z pedagogiem szkolnym w zakresie wsparcia funkcji wychowawczej rodziny

***Cooperation with the social worker, school counselor
to support the educational function of the family***

Key words: *social worker, teacher, school, family, action, cooperation*

Summary

Social assistance is constantly creating a reality. It is conditioned as the current policy of the country, its economic opportunities and social needs. One of the basic dimensions of the social assistance system in Poland, is working for the benefit of the family. The quantity and quality of the tasks facing the social worker in the field of work with the family by far exceeds its real potential. This is the primary cause for which a social worker should look for allies among the professionals in other ministries. This kind of specialist is a school educator whose tasks and responsibilities are similar, and in some areas completely overlap with the tasks of social worker. Taking advantage of the opportunities arising from these two

distinct professional functions, on the basis of synergies, more effective actions can be taken for the diagnosis of family environment and its support for the basic functions of parental leave.

Rodzina jako podstawowe środowisko wychowawcze

Przyjmuje się, że rodzina stanowi pierwsze i podstawowe środowisko wychowawcze dziecka. Dobrze funkcjonująca rodzina zapewnia swoim członkom realizację wszystkich niezbędnych potrzeb [Murat, 2011: 153-154]. Przyjmuje się, że prawidłowo funkcjonującą rodzinę nie można niczym równoważnym zastąpić. Jest ona bowiem zespołem osób powiązanych relacjami osobowymi, wśród których są relacje małżeństwa, rodzicielstwa, odniesień dzieci do rodziców i rodziców do dzieci [Bromski, 2004: 53].

We wszystkich społeczeństwach rodzina stanowi najmniejszą komórkę społeczną. Choć charakter rodziny, jej wielkość i rola, którą pełni mogą być w różnych społeczeństwach różne, to jednak nawet w najprymitywniejszych instytucja taka istnieje. Rodzina, zarówno ta duża, jak i mała, spełnia w społeczeństwie wiele różnych funkcji. W zależności od autora, dyscypliny naukowej, którą on uprawia oraz jego preferencji teoretycznych, w literaturze przedmiotu spotykamy różne typologie funkcji rodziny. Z racji podjętej problematyki w niniejszym artykule, interesuje nas głównie jej funkcja wychowawcza. H. Cudak analizując funkcje wychowawcze rodziny, wyszczególnia następujące zadania:

1. Poznawcze - odnoszące się do sfery poznawania pojęć, treści, zachowań otaczającej rzeczywistości zarówno społecznej, jak i przyrodniczej, technicznej, itp.

2. Emocjonalne – polegające na zaspokajaniu potrzeby bezpieczeństwa, miłości, więzi, uznania, kontaktu społecznego.

3. Opiekuńczo – usługowe, prowadzące do zapewnienia wszystkim członkom rodziny codziennych usług, opieki fizycznej, zaspokojenia potrzeb biologicznych oraz materialnych.

4. Uspołeczniające, mające na celu wprowadzenie członków rodziny (poczynając od chwili urodzenia) w życie społeczne oraz przekazywanie im wartości kulturalnych.

5. Przygotowujące do kreatywnego życia, przyszłego zawodu, realizowane w ramach działalności preorientacji zawodowej i szkolnej, polegają-

ce na kształtowaniu aktywnego stosunku do pracy, zainteresowań zawodowych, itp.

6. Stymulujące rozwój zainteresowań, zamiłowań i uzdolnień dzieci i młodzieży.

7. Organizujące sytuacje wychowawcze dla dziecka w rodzinie i poza rodziną [Cudak, 1995: 19].

Należy podkreślić, że wymienione wyżej grupy zadań rodzicielskich realizowane w funkcjach wychowawczych, zdaniem H. Cudaka, mają charakter teoretyczny, gdyż w rzeczywistości są nierozzerwalne, uzupełniające się i nakładające na siebie, tworzące szeroką sferę oddziaływań rodziny na dziecko.

Analizując rodzinę od strony systemowej, jest ona traktowana jako całość, która jest czymś więcej niż tylko sumą poszczególnych jej części. W opisie rodziny koncentrujemy się, przede wszystkim, na procesach komunikowania się, adaptacyjności, działaniu i współdziałaniu poszczególnych jej elementów, a nie na strukturalnych cechach układu. W perspektywie systemowej, rodzina jest grupą współzależnych od siebie osobników, których łączy poczucie historii, więzi emocjonalne oraz strategie działania w celu zaspokojenia potrzeb zarówno całej rodziny, jak i jej członków [Dudek, 2011: 103-105]. „W rodzinie kształtują się również stereotypy kobiecości i męskości” [Sawa-Czajka, 2011: 90]. Zdaniem E. Sawy-Czajki środowisko rodzinne ma decydujący wpływ na kształtowanie postaw wobec osób, zadań i ról społecznych [Sawa-Czajka, 2011: 90].

Funkcjonalna, zdrowa rodzina jest glebą, na której jej członkowie mogą wyrosnąć na dojrzałe istoty ludzkie. Rodzina odgrywa podstawową rolę w kształtowaniu zdrowia psychicznego dziecka, a tym samym kondycja rodziny ma zasadnicze znaczenie dla zdrowia psychicznego całego społeczeństwa.

Sytuacja pomocy społecznej w Polsce

Pomoc społeczna w Polsce pomyślana jako instytucja polityki społecznej państwa, która powinna służyć tworzeniu warunków umożliwiających osobom i rodzinom w przezwyciężeniu ich trudnych sytuacji życiowych (zwłaszcza w kontekście zmian ustrojowych) [Ustawa o pomocy społecznej z dnia 29 listopada 1990 r.; oraz: Znowelizowana Ustawa z dnia 12

marca 2004 r. o pomocy społecznej Dz.U. 2004 Nr 64 poz. 593]. Zgodnie z założeniami miała wspierać rodziny w procesie adaptacji do zmieniających się gwałtownie warunków życia.

Pojawia się jednak pytanie, czy publiczna pomoc społeczna wywiązuje się z powierzonych jej zadań? Jak wynika z codziennej praktyki (Autor był wieloletnim pracownikiem instytucji pomocy społecznej), pomoc publiczna w Polsce ogranicza się głównie do tak zwanych biernych form, natomiast brak jest środowiskowej pracy socjalnej. Powiatowe Centra Pomocy Rodzinie oraz Gminne Ośrodki Pomocy Rodzinie są przede wszystkim urzędami, w których załatwia się zasiłek lub podejmuje się decyzje natury administracyjnej. Niezwykle rzadko znaleźć można wsparcie, zrozumienie i pomoc w trudnej sytuacji życiowej, rodzinnej lub wychowawczej. Sytuacja ta wynika z mocno zbiurokratyzowanego charakteru pracy ośrodków. Dowodem tego jest niezwykle rozbudowany kwestionariusz wywiadu środowiskowego, konieczność gromadzenia niesłychanej ilości dokumentów w każdej sprawie. Często zdarza się, że oprócz dokumentów wymaganych z mocy prawa, przełożeni lub szefowie ośrodków oczekują od swoich pracowników a w konsekwencji od klientów pomocy społecznej, dodatkowej dokumentacji. Zbiurokratyzowany styl funkcjonowania instytucji pomocowych, i to w zasadzie każdego szczebla, skoncentrowany jest głównie na poprawności formalnej. Wyrazem skuteczności jest ilość postępowań w sprawach pomocowych, są głównie statystyki, tak ulubione i niejako motywowane przez różnego rodzaju systemy oceny lub kontroli (często realizowane przez osoby bądź to słabo znające realia pomocy społecznej bądź też mające mocne zakotwiczenie polityczne). Tworzy to swoisty świat fikcji, w którym kreuje się jedynie statystyki. Jakość pracy pracownika socjalnego mierzy się głównie ilością klientów, ilością redystrybuowanych środków finansowych, a w bardziej wyrafinowanych przypadkach ilością pomocy klientowi w napisaniu wniosku o świadczenia emerytalne, rzeczowe, porady prawne, itp. Choć świadczenia takie mieszczą się w zakresie podstawowych zadań pracownika socjalnego, to jednak większość z nich stanowią jedynie zapisy w dokumentacji. Widoczny jest brak pracy w środowisku. Stan ten wynika z jednej strony ze zbiurokratyzowanego stylu działalności systemu pomocowego w Polsce, z drugiej zaś z dużej ilości podopiecznych przypadających na konkretnego pracownika socjalnego, oraz nadal niskich kompetencji zawodowych w zakresie pracy z rodziną (co wyraża się w postawie dyrek-

tywnej, arbitralnej lub wręcz aroganckiej) [Orpik, 2004: 24-27]. Bywa, że działalność pracownika socjalnego przypomina prowadzenie swego „śledztwa”, mającego na celu tropienie, sprawdzanie, itp. W rezultacie pojawiają się przypadki przedmiotowego traktowania osób i rodzin, czego swoistym wyrazem jest nowy slang zawodowy obecny w środowisku pracowników socjalnych, tj: „ocena przypadku”, „monitorowanie sytuacji”, „kontraktowanie działań”, itp. Brak jest odniesień do człowieka i jego konkretnych problemów.

Praca socjalna na rzecz rodziny i dziecka nie odnosi się jedynie do warunków bytowych, ale również ma za zadanie wspomaganie różnych jej funkcji, zwłaszcza: funkcji opiekuńczej, wychowawczej, kulturalnej. Pojawia się pytanie, jak w opisanych wyżej, dość trudnych warunkach organizacyjnych, pracownik socjalny może i powinien realizować swoje zadania w zakresie pomocy dziecku i jego rodzinie? Wydaje się, że w tej sytuacji, pracownik socjalny powinien szukać sprzymierzeńców wśród innych profesjonalistów zajmujących się jednostką i jej rodziną. Takim naturalnym sprzymierzeńcem pracownika socjalnego w zakresie pracy z rodziną jest pedagog szkolny.

Przyjmuje się, że dzięki szybkiej reakcji i prawidłowej diagnozie sytuacji dziecka i jego rodziny można zabezpieczyć zarówno potrzeby rozwojowe dziecka, jak i zapobiec jego zaniedbaniu, wyrównując przy tym szanse edukacyjne [Dudek, 2009: 169-186]. Praca socjalna, podobnie jak praca pedagoga szkolnego, ukierunkowana jest na działania o charakterze wychowawczym i terapeutycznym. Działalność wychowawcza wynika z założenia, że jednostka ma prawo do godnego życia i pomyślnego rozwoju. Wczesna, rzetelna diagnoza, oraz interwencja na poziomie poszczególnych etapów działań profilaktycznych i kompensacyjnych z rodziną odgrywają tutaj kluczową rolę. Jedynie włączenie rodziców w proces interwencyjno-pomocniczy, podniesienie ich świadomości i odpowiedzialność stanowiąc bazę do dalszych działań. Profesjonalizm pracy socjalnej powinien opierać się na działaniach profilaktycznych i kompensacyjnych, natomiast określone zabiegi socjalno-wychowawcze powinny stawiać sobie za cel objawy wskazujące na zagrożenie w danym środowisku [Panas, 2012: 93-100].

Współczesne działania systemowe prowadzone przez pomoc społeczną na rzecz rodziny w szczególności dotyczą:

1. Poradnictwa realizowanego przez jednostki organizacyjne publiczne i niepubliczne.
2. Działania edukacyjne, zwiększenie dostępności do szkoleń.
3. Prowadzenie treningów umiejętności społecznych, ekonomicznych i wychowawczych.
4. Budowanie grup samopomocowych.
5. Zwiększenie dostępności do świadczeń pomocy społecznej.
6. Organizowanie asystentów rodzinnych [Ustawa o pomocy społecznej z dnia 29 listopada 1990 r. oraz: znowelizowana Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej Dz.U. 2004 Nr 64 poz. 593].

Realizację przedstawionych wymienionych działań, w myśl ustawy o pomocy społecznej, powierza się samorządom na poziomie gminnym i powiatowym. Jednak bezpośrednim ich wykonawcą zawsze jest konkretny pracownik socjalny [Ustawa o pomocy społecznej z dnia 29 listopada 1990 r. oraz: znowelizowana Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej Dz.U. 2004 Nr 64 poz. 593].

Zadania pedagoga szkolnego w zakresie pracy z rodziną

W myśl założeń twórców koncepcji powołania stanowiska pedagoga szkolnego, zadaniem pedagoga szkolnego miała być **organizacja i koordynacja działalności szkoły w zakresie opieki i pomocy wychowawczej nad dzieckiem oraz podnoszenia poziomu kultury pedagogicznej rodziców**. Ten lakoniczny zapis jest zawarty w instrukcji stanowiącej załącznik do Zarządzenia Ministra Oświaty i Wychowania z dnia 1 lutego w sprawie organizacji kształcenia i wychowania w roku szkolnym 1973/1974 [Zarządzenia Ministra Oświaty i Wychowania z dnia 1 lutego w sprawie organizacji kształcenia i wychowania w roku szkolnym 1973/1974]. Jest to, z resztą, pierwszy zapis prawny dotyczący nowopowstałego stanowiska pedagoga szkolnego. Fakt ten wiąże się z ukończeniem prac nad Raportem o stanie oświaty w PRL i podjęcia decyzji o reformie systemu oświaty [*Raport o stanie oświaty w PRL*, 1973]. Podstawowym założeniem leżącym u podstaw decyzji odnośnie powołania nowego stanowiska pedagoga szkolnego, było przekonanie, że pedagog szkolny z racji swego przygotowania merytorycznego i specyfiki sprawowanej funkcji *ogarnie zarówno całość problematyki opiekuńczo-wychowawczej środowiska, jak również będzie dostrzegał indywidualne*

i grupowe problemy uczniów niezauważane często przez nauczycieli koncentrujących się przede wszystkim na procesie dydaktycznym i pracy z klasą [Załącznik do Rozporządzenia Ministerstwa Oświaty i Wychowania z 7 listopada 1975 r. w sprawie pracy nauczyciela – pedagoga szkolnego, Dz. Urz. MOiW 1975., Nr 11, poz. 112]. Należy przy tym zauważyć, że instrukcja wprowadzająca stanowisko pedagoga szkolnego nie zawierała sprecyzowanych szczegółowo jego obowiązków, a jedynie wskazywała kierunki działań. Były to:

- organizacja i koordynacja działalności szkoły w zakresie opieki i pomocy wychowawczej nad dzieckiem;
- podnoszenie poziomu kultury pedagogicznej rodziców.

Początkowe doświadczenia w zakresie pracy pedagogów szkolnych wskazywało na duże niezrozumienie a nawet wypaczenie podstawowej idei leżącej u podstaw powołania tego stanowiska. Wyrazem tego były nieodosobnione przypadki wykorzystywania przez część dyrektorów podległych im pedagogów szkolnych do organizowania zastępstw za nieobecnych w szkole nauczycieli jak również obciążała ich dodatkowymi pracami administracyjnymi i pomocniczymi. Dochodziło nawet do sytuacji, kiedy to niektórzy nauczyciele poczuli się zwolnieni z obowiązku pracy z dziećmi sprawiającymi trudności wychowawcze, a nawet z kontaktów z rodzicami. W efekcie tych doświadczeń i wychodząc naprzeciw postulatowi środowiska pedagogicznego, Ministerstwo Oświaty i Wychowania wydało 7 listopada 1975 r. zarządzenie w sprawie pracy nauczyciela – pedagoga szkolnego oraz załącznik do tego zarządzenia zawierający wytyczne określające bardziej szczegółowo jego zadania. Treści tego przepisu, mimo pewnych drobnych zmian, w zasadzie obowiązują do dzisiaj. Zgodnie z tym rozporządzeniem do szczegółowych zadań nauczyciela-pedagoga szkolnego należy:

W zakresie zadań ogólnie wychowawczych:

1. Dokonywanie okresowej oceny sytuacji wychowawczej w szkole,
2. Dbanie o realizację obowiązku szkolnego przez uczniów szkół podstawowych,
3. Udzielanie pomocy uczniom w prawidłowym wyborze zawodu i kierunku dalszego kształcenia,

4. Koordynowanie prac zespołu dokonującego badania dojrzałości szkolnej dzieci,
5. Udzielanie rodzicom porad ułatwiających rozwiązywanie przez nich trudności w wychowywaniu własnych dzieci,
6. Współdziałanie w opracowywaniu planu dydaktyczno-wychowawczego szkoły.

W zakresie profilaktyki wychowawczej:

1. Rozpoznawanie warunków życia i nauki uczniów sprawiających trudności w realizacji procesu dydaktyczno-wychowawczego,
2. Opracowywanie wniosków dotyczących uczniów wymagających szczególnej opieki i pomocy wychowawczej,
3. Rozpoznawanie sposobów spędzania czasu wolnego przez uczniów wymagających szczególnej opieki wychowawczej,
4. Stwarzanie uczniom wymagającym szczególnej opieki i pomocy wychowawczej możliwości udziału w zajęciach sportowych, turystycznych, rekreacyjnych oraz w innych zorganizowanych formach zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych,
5. Udzielanie pomocy wychowawcom i nauczycielom w ich pracy z uczniami sprawiającymi trudności wychowawcze,
6. Współpraca z organizacjami młodzieżowymi w zakresie wspólnego oddziaływania na uczniów wymagających szczególnej opieki i pomocy wychowawczej.

W zakresie pracy korekcyjno-wyrównawczej:

1. Organizowanie pomocy w wyrównywaniu braków w wiadomościach szkolnych uczniom napotykaającym na szczególne trudności w nauce,
2. Organizowanie pomocy w zakresie wyrównywania i likwidowania mikrodefektów i zaburzeń rozwojowych (korekcja, reedukacja, terapia),
3. Organizowanie różnych form terapii zajęciowej uczniom z objawami niedostosowania społecznego.

W zakresie indywidualnej opieki pedagogiczno-psychologicznej:

1. Udzielanie uczniom pomocy w eliminowaniu napięć psychicznych nawarstwiających się na tle niepowodzeń szkolnych,

2. Udzielanie porad uczniom w rozwiązywaniu trudności powstających na tle konfliktów rodzinnych,
3. Udzielanie porad i pomocy uczniom posiadającym trudności w kontaktach rówieśniczych i środowiskowych,
4. Przeciwdziałanie skrajnym formom niedostosowania społecznego młodzieży.

W zakresie pomocy materialnej:

1. Organizowanie opieki i pomocy materialnej uczniom opuszczonym i osieroconym, uczniom z rodzin alkoholicznych, zdemoralizowanych, uczniom z rodzin wielodzietnych mającym szczególne trudności materialne, organizowanie pomocy uczniom kalekim, przewlekle chorym itp.,
2. Dbanie o zapewnienie miejsca w świetlicy lub internacie (półinternacie) uczniom wymagającym szczególnej opieki wychowawczej,
3. Dbanie o zapewnienie dożywiania uczniom z rodzin posiadających szczególnie trudne warunki materialne,
4. Wnioskowanie o kierowanie spraw uczniów z rodzin zaniedbanych środowiskowo do odpowiednich sądów dla nieletnich,
5. Wnioskowanie o skierowanie uczniów osieroconych i opuszczonych do placówek opieki całkowitej.

Organizacja pracy nauczyciela-pedagoga szkolnego. W celu realizacji zadań zawartych w punkcie I-V pedagog powinien:

1. Posiadać roczny plan pracy wynikający z niniejszych wytycznych, uwzględniający konkretne potrzeby opiekuńczo-wychowawcze swojej szkoły i środowiska,
2. Zapewnić w tygodniowym rozkładzie zajęć możliwość kontaktowania się z nim zarówno uczniów jak i ich rodziców,
3. Współpracować na bieżąco z władzami szkoły, wychowawcami klas, nauczycielami, lekarzem szkolnym, Komitetem Rodzicielskim w rozwiązywaniu pojawiających się problemów opiekuńczo-wychowawczych,
4. Współdziałać z Towarzystwem Przyjaciół Dzieci, poradniami wychowawczo-zawodowymi i innymi organizacjami i instytucjami w środowisku zainteresowanymi problemami opieki i wychowania,

5. Składać okresową informację radzie pedagogicznej na temat trudności wychowawczych występujących wśród uczniów danej szkoły,
6. Prowadzić następującą dokumentację:
 - *roczny plan* pracy będący częścią rocznego planu dydaktyczno-wychowawczego szkoły, -dziennik pracy, w którym rejestruje się wykonane czynności,
 - ewidencję uczniów wymagających szczególnej opieki wychowawczej, pomocy korekcyjno-wyrównawczej, kształcenia specjalnego itp.

Już w roku następnym tj. w 1976 Ministerstwo Oświaty i Wychowania opracowało „Zarys modelu nauczyciela- pedagoga szkolnego”. Określano w nim rolę pedagoga jako **inicjatora i współorganizatora pracy wychowawczo-opiekuńczej na terenie szkoły oraz współkoordynatora i reprezentanta szkoły i spraw jej uczniów w kontaktach z pozaszkolnymi instytucjami**. Kolejne akta prawne ukazywały się w latach 1993, 2001, 2003, gdzie przedstawiane były przez ministerstwo zasady udzielania i organizacji pomocy psychologicznej i pedagogicznej.

Najnowsze [Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. 2010 nr 228 poz. 1487)], zawiera zapis podkreślający konieczność pracy zespołowej i odpowiedzialność wszystkich nauczycieli i specjalistów zatrudnionych w szkole za udzielanie tej pomocy.

Zgodnie z § 22.3. niniejszego rozporządzenia w spotkaniach zespołu mogą także uczestniczyć:

1. na wniosek dyrektora przedszkola, szkoły i placówki, o której mowa w art. 2 pkt 5 ustawy - przedstawiciel poradni psychologiczno-pedagogicznej, w tym poradni specjalistycznej;
2. na wniosek rodzica ucznia – inne osoby, w szczególności lekarz, psycholog, pedagog, logopeda lub inny specjalista. (Tym ostatnim specjalistą może być, a nawet powinien być zapraszany pracownik socjalny).

Do podstawowych zadań pedagoga szkolnego wynikających z omawianego rozporządzenia należy:

- Podjęcie współpracy przy tworzeniu indywidualnego programu edukacyjno – terapeutycznego dla ucznia posiadającego orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego.
- Udzielanie uczniom porad i konsultacji.
- Wspieranie rodziców i nauczycieli w zakresie rozwiązywania problemów wychowawczych i dydaktycznych oraz rozwijania ich umiejętności wychowawczych, szczególnie w formie porad, konsultacji, warsztatów i szkoleń.
- Udział w pracy zespołu tworzonym przez nauczycieli i innych specjalistów pracujących w szkole z dzieckiem. Celem zespołu jest:
 - stała analiza funkcjonowania ucznia posiadającego orzeczenie lub opinię poradni psychologiczno-pedagogicznej oraz opracowanie dla niego planu oddziaływań edukacyjnych lub terapeutycznych, a następnie okresowa ocena skuteczności zaplanowanych działań;
 - podejmowanie działań mediacyjnych i interwencyjnych w sytuacjach kryzysowych na terenie domu oraz szkoły.

Zadania zespołu nauczycieli i specjalistów - w tym pedagoga szkolnego, w zakresie wspierania rodziców i nauczycieli w rozwiązywaniu problemów wychowawczych i dydaktycznych oraz rozwijanie ich umiejętności wychowawczych, oraz umiejętności nawiązywania właściwych relacji z wychowankami [Bromski, 2011: 47], realizowane są głównie w formie porad, konsultacji, warsztatów i szkoleń. Do szczegółowych zadań pedagoga szkolnego w zakresie pracy z rodzicami należy:

- Udzielanie porad rodzicom w sytuacji wystąpienia trudności wychowawczych u ich dziecka, pomoc w rozwiązywaniu sytuacji konfliktowych z dziećmi;
- Pomoc w pokonywaniu stanów wyrażających się w poczuciu bezradności, beznadziejności, osamotnienia, niepewności i napięć psychicznych w związku z przeżywanymi trudnościami;
- Wyjaśnianie przyczyn pojawiających się problemów rozwojowych dziecka;
- Prowadzenie poradnictwa wychowawczego mającego na celu modyfikowanie sposobu postępowania rodziców oraz ich postaw wychowawczych wobec dzieci. Poznawanie rodzajów oraz przyczyn pojawiających się trudności, udzielanie porad, co do sposobu postępo-

wania z pociechami, wyjaśnianie potrzeby wprowadzania ograniczeń, jakie należy postawić dziecku;

- Udzielanie rodzicom informacji odnośnie ochrony prawnej rodzin i dzieci w sytuacjach zaniedbań, przemocy ze strony współmałżonka;
- Informowanie o działalności różnorodnych organizacji na rzecz pomocy rodzinie;
- Podjęcie się pośredniczenia w kontaktach rodzica z tymi instytucjami, w tym pomoc w wypełnieniu formalności związanych ze skorzystaniem z ich usług;
- Organizacja i realizacja pogadarek, prelekcji, odczytów, warsztatów, lub zapraszanie w tym celu specjalistów z zewnątrz.

Chociaż w myśl najnowszego rozporządzenia zajmowanie się w szkole zagadnieniami pomocy materialnej nie zostało przypisane szkolnemu pedagogowi, to jednak w sytuacji braku pracownika socjalnego trudno sobie wyobrazić, aby dyrektor placówki powierzył te zadania innej osobie. Do szczegółowych zadań pedagoga szkolnego w zakresie pomocy materialnej należą:

- Podjęcie działań na rzecz zorganizowania opieki i pomocy materialnej uczniom znajdującym się w trudnej sytuacji życiowej, (poprzez dotarcie do wszystkich rodziców z informacją o możliwościach i procedurze uzyskania zasiłków, stypendiów i innych form pomocy);
- Współpraca z różnorodnymi organizacjami i instytucjami pozaszkolnymi działającymi na danym terenie w zakresie wsparcia materialnego (np. MOPS, Caritas, instytucje samorządowe, fundacje, Związki Wyznaniowe, Kościoły Parafialne, i.in.);
- Podjęcie działań w kierunku pozyskiwania sponsorów;
- Dyskretne monitorowanie sytuacji materialnej uczniów;
- Czuwanie nad właściwym dysponowaniem środkami uzyskanymi przez rodzinę na pomoc materialną dla dziecka.

Prezentowany wyżej katalog obowiązków pedagoga szkolnego w zakresie pracy z rodziną w większości pokrywa się z zadaniami i obowiązkami pracownika socjalnego [Ustawa o pomocy społecznej z dnia 29 listopada 1990 r. Oraz: znowelizowana Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej Dz.U. 2004 Nr 64 poz. 593].

W wielu szkołach stałą praktyką jest, zajmowanie się przez pedagogów szkolnych, a nie pracowników Ośrodków Pomocy Społecznej kwestiami formalnym związanymi ze stypendiami szkolnymi, zasiłkami i wyprawkami szkolnymi. W tym celu pedagog szkolny podejmuje działania polegające między innymi na dotarciu do rodziców, poinformowaniu ich o możliwościach i zasadach udzielania pomocy, pomocy w przygotowywaniu dokumentów, itp.

Wspólne działania na rzecz rodziny

Już sama prezentacja zadań i obowiązków pedagoga szkolnego uświadamia pracownikowi socjalnemu cały zakres zadań i problemów wspólnych dla przedstawicieli tych dwóch profesji. Możliwość podjęcia wspólnych działań powinny dotyczyć w szczególności poprawy relacji między dzieckiem a jego rodzicami. Możliwe jest to w wyniku uświadomienia rodzicom potrzeb ich dziecka. Kolejny problem dotyczy nabycia przez rodziców umiejętności samodzielnego rozwiązywania problemów w rodzinie lub poszukiwania pomocy w instytucjach do tego powołanych. Ogólnie służyć ma to zwiększeniu umiejętności wychowawczych rodziców [Murat, 2011: 198-199].

Współczesne działania systemowe na rzecz rodziny dotyczyć mogą różnorodnych sprawdzonych form. Są nimi, między innymi, tzw. **Zespoły Interdyscyplinarne**. W skład takich zespołów wchodzi przedstawiciele różnych instytucji, w których kręgu zainteresowania znajduje się dziecko, jego problemy oraz jego naturalne środowisko wychowawcze, jakim jest oczywiście rodzina. Dotyczy to zwłaszcza: psychologów [Panas, 2012: 190-199], pedagogów, kuratorów zawodowych, funkcjonariuszy policji oraz pracowników socjalnych. W razie potrzeby powoływane są również inne osoby tj.: nauczyciele i wychowawcy ze szkół i placówek opiekuńczo-wychowawczych oraz przedstawiciele organizacji pozarządowych. Wymiana doświadczeń, umiejętności i informacji w tak dobranym zespole stanowi prawdziwy potencjał, który z powodzeniem może służyć skutecznemu rozwiązywaniu problemów dziecka i jego rodziny.

Kolejny model działań na rzecz rodziny wyraża się w budowaniu coraz liczniejszych **grup wsparcia**. Inicjatorami takich grup wsparcia często, jakby niezależnie od siebie, są pracownicy socjalni lub pedagodzy. Wydaje się, że połączenie tutaj wspólnych wysiłków daje większe nadzieje na

prawidłowość i skuteczność działania grup wsparcia (Z doświadczeń autora artykułu wynika, że grupy wsparcia powinny mieć cichego koordynatora/ opiekuna w osobie profesjonalisty tj. pracownika socjalnego lub pedagoga szkolnego). Grupy wsparcia służą jednostkom i rodzinom, w sytuacji pojawienia się niepełnosprawności, choroby, kalectwa, problemów wychowawczych itp.

Celem wspólnej pracy jest prezentacja aktualnych i konkretnych możliwości leczenia, rehabilitacji, terapii dziecka, a także leczenia różnego rodzaju schorzeń towarzyszących danej niepełnosprawności. Nie mniej ważnym elementem działania grup wsparcia jest możliwość dzielenia się informacjami dotyczącymi możliwości pozyskiwania środków oraz specjalistów zajmujących się daną problematyką. Grupy wsparcia mają kolosalne znaczenie w odniesieniu do stresu rodzicielskiego i wyczerpania sił.

Grupy wsparcia dla osób i rodzin **z problemami opiekuńczo-wychowawczymi**, powinny koncentrować się na wspólnym zdiagnozowaniu problemów rodziny, jej deficytów w zakresie pełnionych ról rodzicielskich, wydolności opiekuńczo-wychowawczej oraz zaniedbań względem dzieci. Zazwyczaj starają się zidentyfikować bariery stojące na przeszkodzie wyjścia z bezradności, zwłaszcza poprzez dokonanie oceny dotychczasowych sposobów radzenia sobie przez rodzinę z problemami opiekuńczo-wychowawczymi. Określają skuteczność dotychczasowej pomocy i wsparcia w przezwyciężeniu i niwelowaniu istniejących już deficytów, zaniedbań i problemów rodziny. Przeciwdziałają powstawaniu czy dalszemu pogłębianiu się demoralizacji i patologizacji życia całej rodziny (rozumianej jako systemu) i poszczególnych jej członków [Panas, 2012: 93-96]. Prowadzą działania w zakresie treningów umiejętności opiekuńczo-wychowawczych i społecznych. Zasadniczym celem działalności grup wsparcia jest odbudowa prawidłowych relacji w rodzinie oraz właściwe wypełnianie ról społecznych przez jej członków służące reintegracji rodziny i ponownego podjęcia funkcji opiekuńczo-wychowawczych przez rodzinę naturalną dziecka. Działania grup wsparcia powinny służyć przezwyciężeniu problemów życiowych poszczególnych osób, będących główną przyczyną umieszczenia dziecka poza rodziną. Nie mniej ważna jest zmiana stylu wychowania dzieci oraz zwrócenie uwagi na ich indywidualne potrzeby i umiejętności w poszczególnych okresach rozwojowych.

Wszelkie formy i modele działań na rzecz jednostki i jej rodziny służyć powinny wzmocnieniu poczucia ich odpowiedzialności za własną rodzinę.

Wykorzystanie zasady współpracy pracownika socjalnego i pedagoga szkolnego w tym zakresie daje zdecydowanie większe szanse na sukces.

Przedstawione formy współpracy pracowników socjalnych z pedagogami nie wyczerpują problematyki, stanowią jedynie próbę zwrócenia uwagi na elementarne sposoby i możliwości w tym zakresie. Bardziej wyrafinowanymi i wymagającymi formami pracy z rodzinami są, na przykład, tzw. „Szkoła dla rodziców”, grupy terapeutyczne, grupy socjoterapeutyczne i inne. W realizacji tychże wymagane jest od pedagoga czy pracownika socjalnego posiadanie dodatkowych specjalistycznych kwalifikacji. Ale po cóż są wyzwania?...

- [1] Bromski, P. 2004. *Człowiek i społeczeństwo*, NAVO.
- [2] Bromski, P. 2011. *Kilka uwag o religii, wychowaniu i kształtowaniu świadomości społecznej*, (w:) Murat M., Słodička A., Dudek M. [red.], *Człowiek, religia, wychowanie*, Krasnystaw.
- [3] Cudak, H. 1995. *Szkice z badań nad rodziną*, Wydaw. WSP, Kielce.
- [4] Dudek, M. 2009. *Praca z rodziną w praktyce poradniczej*, (in:) Gryźnia, K. [red.], *Małżeństwo i rodzina w życiu i rozwoju człowieka*. Wydaw. UKSW, Warszawa.
- [5] Dudek, M. 2011. *Modele funkcjonowania rodziny*, (in:) *Leksykon pedagogiki rodziny*, J. Kułaczkowski [red.], Wydawnictwo i Drukarnia Diecezji Rzeszowskiej, Warszawa.
- [6] Dudek, M. 2011. *Podstawy pracy socjalnej z rodziną*. Skrypt. Drukarnia POLIANNA, Krasnystaw Warszawa.
- [7] Murat, M. 2011. *Rodzina a postawy jednostkowe*, (in:) J. Kułaczkowski [red.], *Leksykon pedagogiki rodziny*, Warszawa.
- [8] Murat, M. 2011. *Współczesne zagrożenia wychowania dziecka w rodzinie*, (in:) J. Kułaczkowski [red.], *Leksykon pedagogiki rodziny*, Warszawa.
- [9] Orpik, E. 2005. *Czy na pewno pomoc*, (in:) „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 7.
- [10] Panas, K.T. 2012. *Społeczny wymiar niedostosowania młodzieży w badaniach w RODK w Lublinie*, (in:) Panas K.T., Czarnecki P. [red.], *Vybrane problemy socjalnej prace*. Wyd. Vysoka Skola Zdravotnictva a Socialnej Prace sv. Alžbieten, Instytut Studiów Międzynarodowych i Edukacji Humanum, Bratislava Warszawa.
- [11] Panas, K.T. 2012. *Psycholog w XXI wieku*, (in:) *Horyzonty Psychologii*, T.II.
- [12] Raport o stanie oświaty w PRL, Wydaw. PWN, Warszawa 1973.

- [13] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach.
- [14] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. 2010 nr 228 poz. 1487).
- [15] Sawa-Czajka, E.2011. *Kobiety w Polsce – przemiany demokratyczne i stereotypy*, Polianna, Lublin.
- [16] Ustawa o pomocy społecznej z dnia 29 listopada 1990.
- [17] Załącznik do Rozporządzenia Ministerstwa Oświaty i Wychowania z 7 listopada 1975 r. w sprawie pracy nauczyciela – pedagoga szkolnego, Dz. Urz. MOiW 1975., Nr 11, poz. 112.
- [18] Zarządzenia Ministra Oświaty i Wychowania z dnia 1 lutego w sprawie organizacji kształcenia i wychowania w roku szkolnym 1973/1974.
- [19] Zarządzenia Ministra Oświaty i Wychowania z dnia 1 lutego w sprawie organizacji kształcenia i wychowania w roku szkolnym 1973/1974.
- [20] Znowelizowana Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej Dz.U. 2004 Nr 64 poz. 593.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 67-75]

Ivica Gulášová

Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, n.o., Bratislava,
Vysoká škola polytechnická, Jihlava, Katedra ošetrovatelství

Ján Breza ml.

Urologická klinika s Centrom pre transplantácie obličiek, FNŠP Kramáre,
Bratislava, LFUK, Bratislava

Ján Breza

Urologická klinika s Centrom pre transplantácie obličiek, FNŠP Kramáre,
Bratislava, LFUK Bratislava, SZU Bratislava

Komunikácia na operačnej sále

Communication in the operating room

Key words: *Communication, operating room, surgery, general anesthesia, spinal anesthesia*

Summary

Operating room is now a place or a magical environment where the suture irreplaceable, quiet and reliable tour guide patients and surgeons. There was a perception that communication with patients in operating

theaters is very limited, respectively, rare and used much less than the wards, intensive care units and clinics, but it is not so. Communication during surgical interventions, whether among staff or patients is always individual. This depends mainly on whether the interventions under general, spinal or local anesthesia . This is a rather important fact, because it is derived from a method of communication between members of the operating team and the operations team and the patient. Communication is an important aspect of nursing activities. That is reason why the authors of the report focus on the specifics of nursing care in the operating room. Work in this field puts high demands on the nurse as the site of a professional, as well, as psychological, physical and emotional. Inclusion of nurses in this work provides the same personal characteristics and skills.

Úvod

I keď prevláda dojem, že komunikácia s pacientom na operačných sálach je veľmi obmedzená, resp. zriedkavá a využívaná v oveľa menšej miere ako na oddeleniach, jednotkách intenzívnej starostlivosti a ambulanciách, nie je tomu tak. Závisí to od určitých okolností, ktoré v príspevku neskôr uvedieme. Treba však podotknúť, že veľmi dôležitú úlohu tu má aj komunikácia medzi personálom operačných sál.

Kolektív na vybranom XY pracovisku pozostáva zo šiestich operačných sestier (inštrumentáriek) a ich vedúcej sestry a sestry poverenej riadením prevádzky na operačných sálach. K ďalším pracovníkom patria a sanitári a upratovačky.

Ešte pred začiatkom operačného programu sa sestra poverená riadením prevádzky na operačných sálach zúčastní rannej porady na ktorej sa stretávajú lekári spolu s prednostom, primárom a vedúcou sestrou kliniky. Táto ranná porada je veľmi dôležitá, pretože sa na nej referuje každý pacient, ktorý je v ten deň v operačnom programe. Operačný program vlastne určuje organizáciu práce na operačnej sále. Zostavuje ho jeden deň vopred primár kliniky, alebo ním poverený zástupca. Obsahuje meno a priezvisko pacienta, oddelenie, diagnózu, plánovaný operačný výkon, zloženie operačnej skupiny, dátum, začiatok operačného programu, rozmiestnenie operovaných na jednotlivé sály a pečiatku s podpisom primára, prípadne povereného zástupcu. Operačný program sa podľa

potreby môže meniť a to po diskusii medzi lekárskeym tímom. Poradie pacientov sa priamo na mieste prepíše podľa akútnosti výkonov.

Po skončení rannej porady sestra poverená riadením prevádzky na operačných sálach oznámi operačným sestram aké sú zmeny v operačnom programe a každú inštrumentárku zadeli na ktorú operačnú sálu má ísť a aká bude jej úloha v ten deň. Následne na to zreferuje program aj sanitárom, aby mali prehľad o operačnom programe a vedeli v akom poradí majú pripravovať pacientov na operácie. Medzitým prídu na operačné sály aj anestéziologické tímy, ktoré sestra poverená riadením prevádzky na operačných sálach tiež oboznámi s priebehom operačného dňa a prípadnými zmenami.

Komunikácia počas operačných zákrokov, či už medzi personálom alebo s pacientmi je vždy individuálna. Závisí to hlavne od toho, či sú zákroky vykonávané v celkovej, spinálnej alebo lokálnej anestézii. Toto je dosť dôležitý fakt, pretože od neho sa odvíja aj spôsob komunikácie medzi členmi operačného tímu alebo operačným tímom a pacientom [Munzarová, 2005].

Operácie v celkovej anestézii

Operácií v celkovej anestézii sa zúčastňuje anestéziologický tím, ktorý tvorí lekár a sestra, operačný tím zložený z operatéra, prvého a druhého asistenta a tím operačných sestier, ktorý tvorí inštrumentárka a cirkulujúca sestra.

Ako prvý sa venuje pacientovi anestéziologický tím. Lekár si najskôr pozrie chorobopis pacienta, dá pokyn anestéziologickej sestre akú premedikáciu podá pacientovi a potom sa porozpráva s pacientom. Najskôr sa mu predstaví menom a oznámi mu, že bude jeho anestéziológom počas operácie. Skonzultuje s pacientom jeho doterajšiu liečbu a prípadné ochorenia, ktoré by mohli mať vplyv na hladký priebeh anestézie. Ak je všetko v poriadku, anestéziológ dá pokyn sanitárovi, že môže pacienta previesť na operačnú sálu. Po uložení pacienta na operačný stôl, dáva anestéziológ pokyny anestéziologickej sestre, aké lieky má podať pacientovi. Často sa stáva, že pacienti majú veľké obavy a strach z operácie, čo neunikne ani pozornosti anestéziológa, prípadne obavy vyslovia nahlas. Vtedy anestéziológ aj sestra pacienta upokojia, aby sa nebál. Ak sa už nachádza na operačnej sále aj lekár z operačného tímu, vľúdnyim slovom pacienta povzbudí, aby nemal strach. Potom už

anestéziológ oznámi pacientovi, že ho ide uspávať a dáva príslušné pokyny anestéziologickej sestry.

Medzitým sa už chystá sesterský tím, ktorý tvorí inštrumentárka a cirkulujúca sestra. Operačný tím prichádza ako posledný. **Zásadou rozmiestnenia operačného tímu a inštrumentárky je dané postavením operátora a polohou pacienta.** Prvý asistent stojí vždy oproti operátorovi a takisto inštrumentárka, aby videla do operačnej rany a dobre rozumela jeho pokynom, či už verbálnym alebo neverbálnym.

Ešte pred začatím samotnej operácie sa operátor spýta anestéziológa, či môže začať s operáciou. Ak dá anestéziológ súhlas, začne sa výkon. Komunikácia medzi lekárskeym tímom a anestéziológom prebieha priebežne aj počas operácie. **Operátor je vedúcim operačného tímu.** Zodpovedá za priebeh a výsledok operácie a jeho príkazom sa ostatní musia mlčky podrobiť. **Operátor určuje povinnosti jednotlivých spolupracovníkov, hlavne asistentov. Asistenti v zohratom tíme poznajú presne svoje povinnosti a v priebehu operácie aktívne napomáhajú k úspešnému prevedeniu operačného výkonu.** Dobrý asistent sa musí vžiť do myšlienkových pochodov operátora o presne reagovať na jeho postup. Aktívne asistovanie neznamená preberanie úloh operátora, ale vytváranie takých podmienok, aby operujúci mohol čo najľahšie a najpohodlnejšie plánovaný operačný výkon previesť.

Úlohou inštrumentárky je podávať nástroje pri operácii, kde sa podieľa na úsilí operačnej skupiny a priamo sa zúčastňuje chirurgickej práce. **Inštrumentovanie znamená včas a správne podávať nástroje a iné pomôcky a preberať ich späť.** Ak má sestra podať nástroje niekolkým členom operačného tímu naraz, **plní najskôr pranie operátora a potom prvého a ďalej druhého asistenta.** Ak pozná inštrumentárka dobre priebeh operácie a je zohraná s operačným tímom môže podávať nástroje **bez výzvy**, vlastne ich ponúka. Z tohto dôvodu musí sledovať operačný výkon, vidieť do operačného poľa a podľa toho reagovať. **Toto je ideál skúsenej inštrumentárky. Takáto súhra je možná len pri typických operáciách, zatiaľ čo pri nepredvídaných situáciách je nutné vydávať pokyny.**

Ďalším spôsobom dorozumievania je **podľa posunkov alebo pohybmi naznačujúcimi určitý typ nástroja.** Tento spôsob neverbálnej komunikácie používa operátor, aby sa nemusel odvrátiť od rany. Striedavým pohybom ukazováka a prostredníka naznačuje – nožnice, úchopový po-

hyb znázornený palcom a ukazovákom – pinzetu, nastavená dľaň – peán, otvorená ruka s pokrčenými prstami dľaňou dole – ligatúru alebo podväz, otvorená ruka s pohybmi ako pri šití – ihelec a pod. Poslednou možnosťou je **slovné vyžiadanie nástroja alebo pomôcky**. V týchto prípadoch sa často používajú slangové výrazy alebo skratky, niekedy podľa miestneho slovníka. Príklady : rez – skalpel, liga – ligatúra t. j. vlákno na podviazanie, armír – ihelec s ihlou bez návleku, „bekhend“ – ihelec s opačne nasadenou ihlou, na peáne – podväz na peáne, držiak alebo fixák – steh, ktorý sa neodstrihne, ale zaistí sa peánom a pod.

Na operačnej sále sa snúbi náročná duševná práca, často vyčerpávajúca s nie menej obtiažnou prácou fyzickou. **Ideálom je, aby všetci k práci pristupovali duševne i fyzicky odpočínutí, v príjemnom pracovnom prostredí, dovoľujúcim plné sústredenie**. Operačná sála by mala byť izolovaná od vonkajšieho hluku a všetci v nej majú zachovávať pokoj. Hovorí sa len v najnutnejšom prípade a polohlasito. Vo chvíli maximálneho duševného sústredenia a napätia, pri vzniku dramatických situácií, môže i hlasitá veta z okolia pôsobiť veľmi nepriaznivo na vypätú nervovú sústavu operátora a jeho spolupracovníkov [Linhartová, 2007]. Stále častejšie býva púšťanie reprodukovanej hudby či rádia v priebehu operácie. Vždy je potrebné rešpektovať názor operátora a členov operačného tímu, či im táto zvuková kulisa nevaďí pri práci.

Za chyby pri operácii sa nikto neospravedľuje, ale taktiež pri výčitke nič nevysvetľuje, i keby bola neoprávnená. Vec vysvetlí len na priamu otázku operátora. **Všetky ospravedlnenia alebo ohradenia sa vybavujú až po skončení operácie a mimo operačnej sály**. Operátor nesie plnú zodpovednosť za celý výkon, preto ho musia všetci pri operácii bezpodmienečne poslúchať. Toto ho tým ešte viac zaväzuje k tomu, aby sa i vo chvíli najväčšieho napätia čo najviac ovládal a druhých naopak k tomu, aby mu s plným pochopením pomáhali niesť jeho veľkú zodpovednosť za zdravie a život pacienta.

Jednou z najzávažnejších povinností inštrumentárky je počítanie rúšok a kontrola nástrojov pred uzavretím operačnej rany. V operačnej rane nesmie zostať žiadne cudzie teleso. Pred operáciou inštrumentárka spočíta spolu s cirkulujúcou sestrou počet rúšok.

Ak sa inštrumentárke počas výkonu všetky rúšky minú, vypýta si od cirkulujúcej sestry ďalšie. Každý nový vydaný počet rúšok musia obidve sestry bezpodmienečne spočítať. Cirkulujúca sestra si popri tom vedie

záznamy koľko rúšok podala, aby mala prehľad pri záverečnom počítaní. Pred uzavretím operačnej rany inštrumentárka a cirkulujúca sestra spočítajú počet rúšok a súhlas počtu ohlásí operatérovi. Môže sa stať, že operatér je zaujatý kontrolou operačnej rany a niekedy nereaguje na toto hlásenie. Preto oznam o počte rúšok mu hlási dovtedy, pokiaľ zareaguje slovom „ďakujem“. Až potom je možné operáciu ukončiť. Ak napriek dôkladnej prehliadke počet rúšok nesúhlasí, je dôležité to uviesť do operačného nálezu, ktorý všetci podpíšu. To je dôkaz, že nejde o nedbalosť a urobili sa všetky opatrenia, aby predmet neostal v operačnej rane.

Komunikácia pri operáciách v spinálnej anestézii

Pri operáciách v spinálnej anestézii je komunikácia anestéziologického tímu s pacientom podobná ako pri operáciách v celkovej anestézii. Po príchode na operačnú sálu si anesteziológ pozrie chorobopis pacienta, dá pokyny anestéziologickej sestre ohľadom premedikácie. Predstaví sa pacientovi menom a oznámi mu, že bude pri výkone ako jeho anesteziológ. Popýta sa pacienta na prípadné ochorenia a liečbu ktorú užíva. Taktiež ho upozorní, že nebude uspatý, ale podajú mu spinálnu anestéziu. Niektorí pacienti sa tomuto zákroku bráni a odmietajú ho. Preto anesteziológ vhodným spôsobom pacientovi vysvetlí rozdiely v obidvoch výkonoch, že spinálna anestézia je pre organizmus šetrnejšia ako celková. Zavádzanie spinálnej anestézie vykonáva anesteziológ a asistuje mu anestéziologická sestra a sanitár. Každý úkon, ktorý sa chystá lekár vykonať, vopred oznámi pacientovi, prípadne ak sa lekár sústreďí, môže mu to povedať aj sestra. Sanitár drží pacienta v správnej polohe a dáva mu tiež pokyny, aby nemenil polohu počas výkonu [Kapounová, 2007]. Veľmi dôležité je počas tohto zákroku pacienta povzbudiť a pripomenúť, že pri spolupráci s personálom sa zákrok podarí oveľa skôr. Ak pacient nespupracuje, zákrok sa na chvíľu preruší, potrebné mu je dať čas nech sa vydýcha, upokojí ho a spýtame sa či je možné pokračovať ďalej. Po zavedení spinálnej anestézie dá sanitár pacienta do polohy, akú si vyžaduje operačný zákrok [Dobiáš, et al, 2007]. Výhodou operácií v spinálnej anestézii je, že operačný aj anestéziologický tím môže počas zákroku komunikovať s pacientom ak je na to vhodná situácia. Na niektorých pracoviskách sa vykonávajú operácie v spinálnej anestézii, kde lekár operuje pomocou endoskopu na ktorý je napojená kamera a operáciu vykonáva pohľadom na obrazovku. **Tento spôsob operácie je veľmi výhodný pre pacienta,**

pretože môže komunikovať s operačným tímom, vidí priebeh operácie, lekár mu vysvetľuje, čo práve robí a zodpovedá mu na prípadné otázky [Gulášová, 2009].

Komunikácia pri operáciách v lokálnej anestézii

Tieto typy operácií sa vykonávajú buď ako plánované alebo akútne výkony. Ako prvé lekár oznámi inštrumentárke druh operácie, aby sa mohla pripraviť a oznámi jej prípadné zmeny, ktoré môžu nastať počas zákroku. Podľa toho sa sestra prispôbi a pripraví aj pomôcky, ktoré bude potrebovať, ak by nastali nejaké zmeny.

Operačný tím tvorí jeden prípadne dvaja lekári a jedna inštrumentárka. Pred zákrokom sa lekár stretne s pacientom, podá mu ruku a predstaví sa. Pacienta zásadne oslovuje menom. Je absolútne neprípustné používať familiárne oslovenia [Křivohlavý, 2002]. Dôležitý je pri rozhovore obojstranný očný kontakt. Lekár aj inštrumentárka používajú spisovný a zrozumiteľný jazyk. **V priebehu rozhovoru lekár neprijíma a nevedie osobné telefonáty, i tie služobné by mali byť výnimkou. Okrem sestry, lekára a sanitára nemalo by byť na operačnej sále príliš veľa osôb a hlavne vtedy pokiaľ si to pacient nepraje. Dôležité je dodržiavať intimitu pacienta. Lekár musí pacientovi popísať zákrok, ktorý bude vykonávať, stručne odôvodni prečo ho musí robiť, čo bude pacient cítiť, či ho to bude bolieť, prípadne ako dlho bude zákrok trvať.** Vhodnými otázkami kontroluje, či mu pacient rozumie. Pre pomenovanie orgánov, diagnóz a porúch by nemal lekár používať odbornú terminológiu, pretože jej pacient nemusí rozumieť. Lekár musí viesť s pacientom rozhovor, nie monológ, rešpektovať pacientove otázky a odpovede. **Pacient musí mať pocit, že ho lekár počúva** [Gulášová, 2009]. Usiluje sa navodiť pokojnú atmosféru, bez zhonu a napätia, i keď to niekedy nemusí byť ľahké. Časovú tieseň zo strany lekára by nemal pacient vnímať.

Pred začiatkom zákroku inštrumentárka dá pokyny sanitárovi ako má pacienta pripraviť. Lekár predtým ako vydenzifikuje miesto operačného pola, upozorní na to pacienta napr. „teraz vás poumývam, budete cítiť trochu chlad“. **Každý úkon, ktorý ide prevádzať, by mal oznámiť pacientovi, aby bol pripravený. Lekár musí za každých okolností dodržiavať zásady psychologického prístupu k pacientovi, aby vytvoril pocit dôvery, zlepšil spoluprácu a zbavil pacienta strachu** [Gulášová,

2008]. Na bolesť v priebehu zákroku je vhodné pacienta včas pripraviť napr.: „teraz to bude nepríjemné, budete cítiť tlak.“ Ďalším prostriedkom k zmierneniu vnímania bolesti, je poukázanie na jej prechodnosť napr.: „teraz vám pichnem injekciu, po ktorej sa vám uľaví, to najhoršie máte teraz za sebou.“ V neposlednom rade je treba zdôrazniť silu, psychologický význam ľudských dotykov. **Ak má pacient silné bolesti, dobre mu padne, ak ho sestra počas zákroku drží za ruku, pohladí a vľúdnym slovom povzbudí.** Podpora, súcit a empatia od lekára i sestry zmierni psychické a fyzické napätie pacienta s akútnou bolesťou a tým znižuje bolesť [Gulášová, 2008]. **Po ukončení výkonu pacientovi veľmi dobre padne pochvala od lekára i sestry, ako dobre zvládal celý zákrok, i keď spolupráca s ním mohla byť problematickejšia.**

Dokumentácia

Základnou dokumentáciou vedenou na operačnej sále je operačná kniha [Kolektív autorov, 2007]. Do nej sa zaznamenávajú dôležité údaje o operovaných, dátum operácie, diagnóza, operačný výkon, meno operátora, asistenta, inštrumentárky a druh anestézie. Anestéziologický tím si zvlášť vedie anestéziologickú knihu, kde sú o každom pacientovi vedené samostatné záznamy týkajúce sa vykonanej anestézie. Po skončení každej operácie operátor spíše operačný protokol, ktorý sa zakladá do chorobopisu. Anestéziológ podobne zhotoví podrobný záznam o priebehu anestézie, ktorý je rovnako súčasťou chorobopisu chorého. Po skončení operácie sa podľa potreby vypisujú sprievodné listy k mikrobiologickému a histologickému vyšetreniu, ktoré sa odosielajú spolu s materiálom.

K ďalšej dokumentácii vedenej na operačnej sále patrí rozpis služieb pracovníkov, kniha služieb, dokumentácia o kontrolách prístrojov, sterilizácii, poučenie zamestnancov o bezpečnosti práce, evidencia spotrebovaného materiálu atď.

Záver

Komunikácia na operačnej sále je ako komunikácia v rodine. Každý jej člen zastáva nenahraditeľnú úlohu.

Literatúra

- [1] Dobiáš, V. et al. 2007. *Prednemocničná urgentná medicína*. Martin, Osveta, 2007.
- [2] Gulášová, I. 2008. *Telesné, psychické, sociálne a duchovné aspekty onkologických ochorení*. Martin, Osveta, 2008.
- [3] Gulášová, I. 2008. *Bolešť ako ošetrovateľský problém*. Martin, Osveta, 2008.
- [4] Gulášová, I. 2009. *Právne aspekty zdravotnej a ošetrovateľskej starostlivosti*. Martin, Osveta, 2009.
- [5] Kapounová, G., 2007. *Ošetrovatelství v intenzivní péči*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, 2007.
- [6] Kolektiv Autoru. 2007. *Výkladový ošetrovateľský slovník*. Praha, Grada, 2007.
- [7] Křivohlavý, J. 2002. *Psychologie nemoci*. Praha, Grada, 2002.
- [8] Linhartová, V. 2007. *Praktická komunikace v medicíně*. Praha, Grada, 2007.
- [9] Munzarová, M. 2005. *Zdravotnická etika od A do Z*. Praha, Grada, 2005.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 77-89]

Ivica Gulášová

St. Elizabeth University of Health & Social Sciences, Bratislava, Slovakia
College of Polytechnics, Jihlava, Czech Republic

Ján Breza, jr.

Urology clinic with renal transplantation centre, Faculty hospital Kramáre, Bratislava
Faculty of Medicine, Comenius University, Bratislava, Slovakia

Ján Breza

Urology clinic with renal transplantation centre, Faculty hospital Kramáre, Bratislava
Slovak Medical University in Bratislava
Faculty of Medicine, Comenius University, Bratislava, Slovakia

Lenka Görnerová

College of Polytechnics, Jihlava, Czech Republic

Communication with depressive patient

Key words: *Communication, depression, mental status, patient, psychiatry*

Summary

One of the most common causes of disability of Slovak people is mental illness. According to psychologists, this trend lasts for several years and the situation is not improving. The cause is mainly lifestyle. In the entire

World are suffering from depression over 110 million men and women. It is the most common psychological disorder. Numbers of depressed patients increase by 3% every year. Depression affects many people of working age, regardless of their social and economic status. Up to 15% of people suffering from depression attempt suicide and only 25% seek out professional psychiatric help. This disease belongs to the man as well as an appendix.

Depression is not just an ordinary grief that gnaws at the soul of man. In the care of the mentally ill has the nurse in communicating a very important place. Skills of nurses should be at a level such that she understands the patient, supports him, could effectively intervene at any time and, if necessary, be close to patient. It is primarily she who spends most of his time with the patient.

Introduction

Extremely important moment in communication nurse - patient occurs at the first contact. The first impression can influence the position and course of treatment in both positive and negative sense. For this reason, it is important that the nurse know how to communicate properly with depressive patient. Also during the service nurse contact patient more and talk with him. She is mainly interested in how the patient feels, if he needs anything or just discuss with him. This is good for the creation of trust and acceptance, as these patients need.

To be able to communicate properly with depressive patient is very difficult for any nurse. During communication with depressive patient is necessary to speak in gentle and persuasive voice, with slow and clear speech.

Depression deprives man of pleasure from anything, especially from life. Sadness, indifference, helplessness, indecisiveness, hopelessness, delayed speech and voice in which is heard persistent affliction, talking about leaving the life and sometimes even suicide attempts are the most obvious manifestations of depressed people.

Depressed patients are extremely sensitive to their health and to any comment about their health. **It is necessary to weigh every word.** During communication with a depressive patient shouting does not help, nor encouraging ceasing to be sad or appeal to his strong will. It is particularly necessary to talk with the patient patiently, believing his anguish,

not to degrade his sorrow, giving him examples like: "Look, he is blind, deaf, he does not have a leg - and what a joy of life". It hurt depressive man rather than help, he perceives such words sensitively, feisty as a criticism against him, as if we set up a mirror of his own poverty and inadequacy, which aggravates his guilt and enhances sad mood. Do not repeat to depressed people: "You know it would not be better, it will be only worse. You'll just make it up, do not concentrate to yourself ". It always counts against them [Linhartová, 2007].

When communicating with a depressed patient, also the length of exposure is important. Patients with depression tend to be harder to focus and their understanding in depression is worse. Therefore, communication with them requires a slower pace, use shorter sentences, clarity and concreteness. Condition of the patient should therefore be proportional to the speed of speech, volume and modulation. Keeping quiet does not mean that the nurse or the patient have nothing to say. However, depressed patients poorly tolerate silence, because they consider it as their fault. It is better to use slow tempo and pauses rather than complete silence. He usually does not say much but a simple conversation can significantly help even in a deep depression. A patient suffering from depression needs to perceive attentive listening from the person he speaks with, needs to explain his difficulties and expects expressing of the hope that they will seek common ground. An essential part of communication with the patient is to very long, intently and without interruption listen and endure in silence and quiet and respect slow flowing and even unfinished sentences or very long pauses.

Also communication with the family is an important part of communication between medical staff and patients, respectively with family. In most healthcare facilities is a communication with the patient's family the most demanding communication task. However, also patient's relatives represent important communication partners for medical staff. Relatives are simply indispensable actors in health communication.

Depression is a mental condition characterized in psychology by feelings of sadness, hopelessness, inner tension or indecision together with the attenuation and slowdown of mental and physical processes and reduction of interest and low self-esteem [Schmidbauer, 1994].

In psychiatry, it is a serious mental disorder (clinical depression is in English Major Depressive Disorder), which numbs the clarity of thought,

psychomotor, sleeping cycle and induces pessimistic and depressing emotions that often lead to pathological changes in personality. The patient falls into despondency and anhedonia which may in particularly severe forms of depressive episodes develop into psychotic symptoms in the form of daunting and self-blaming (auto-accusation) delusions that are sometimes accompanied by hallucinations or full body paralysis of motor skills (stupor). The disease can manifest itself in forms comorbidity with derealisation, depersonalization or with anxiety disorder and also with many somatic disorders causing physical pain. It is also possible to confirm the increased mortality in depressed patients, especially given the high risk of committing suicide (suicidia). Therefore the treatment with pharmacotherapeutic and psychotherapeutic means is often necessary [Kind, 1997].

Experience shows that a variety of life situations, different stressors, biorhythm or even the weather has a significant effect on mood and emotions of man. Mood swings are therefore a natural part of human life. Similarly, the grief is normal and sometimes necessary for psychological reactions within which one reflects. The term "depression" is so commonly used to express certain mental fatigue and sadness. Man stops and thinks and possibly experience frustration and mental pain, which he then confronts and learns to master. He certainly grows spiritually.

In medical dictionary, however, depression is not only an expression of momentary apathy, indifference or sadness, which is normal reaction to many life stressors. It is about a pathological entity that for a substantially and unreasonably long time disrupts the inner feelings and moods of man and his physical condition and leads to social dysfunction. Often the patient feels instead of sadness agitation, i.e. psychomotor restlessness and inner tension accompanied by irritability or nervousness. Depression associated with irritability is particularly common among children and adolescents.

Pathological hallmark of depression in addition to social dysfunction is the presence of sagging mood (depression or other symptoms) unduly long time and for most of the day. For some types of depression (see Types of depression) can be identified reliable empirical foundation, a kind of trigger - a "feeder" of depressive thoughts. Such exogenous depression are therefore certain reactions of the psyche and of the whole organism but become inadequate, of pathological nature of the right

length and severity of symptomatic [Riaf, Hiller, 2002]. Then we cannot talk about normal psychological reaction, but of the development of periodic mental illness. Such distinguish of clinical depression from depressive reaction can be expressed by three symptoms:

- The intensity and duration of mood are significant;
- Is there is present a stimulus that motivates mood, but very often the stimulus is usually not present when the mood is unmotivated; [Křivohlavý, 1994];
- Mood affects not only behavior but also the whole human personality.

Depression is in this definition understood as a severe mental disorder that requires Indicator treatment, and thus psychiatric care.

Types of depression

- Endogenous depression is depression caused by internal causes, without the presence of a daunting situation.
- Exogenous depression is disproportionately long response to the current dismal situation (loss of a partner, failure in test) and therefore treatment with psychotherapy.
- Larval Depression is obscured depression, hidden, non-presenting it or presenting atypically.
- Psychogenic depression is depression of psychological origin, such as reactive depression, exhaustive depression, neurotic depression e.c. [Heretik, 1993].

Clinical symptoms

- Grief - long and deep sadness is typical for depression
- Pessimism - focus on the negative aspects of life
- A sense of failure - failure in the important things
- Hatred of itself - hate itself, own characteristics, own body
- Guilt - feeling of the heavy guilt
- Feeling that I deserve punishment - the idea that I should be punished
- Self-blame - the attribution of guilt and responsibility
- Suicidal thoughts - solutions impasse is seen in suicide
- Frequent crying - people are depressed often cry, but sometimes they would like to cry and can not
- Irritability - Increased sensitivity to disturbing situation

- Indecision - inability to decide or very long decision-making and in the details
- Untidiness of exterior - lost interest in own appearance
- Change in body weight - the result of overeating or food refusal
- Slowness - the time required to perform various activities is long
- Change in sleep duration - mostly sleeping late and waking up early
- Feeling of exhaustion - occurs without strenuous activity
- Loss of appetite - "losing taste" to food and enjoyment of food
- Loss of energy - increased tiredness, dislike to do something
- Dissatisfaction - with itself, the world, the family, own body [Janosiková, Daviesová, 1999].

During the two weeks must be present at least five of the following symptoms (while during most days and almost all day expressed depressed mood or loss of interest or pleasure):

- Depressed mood (eg, tearfulness, sadness, emptiness) in children and adolescents rather irritable mood;
- Significant depletion of interest or loss of pleasure;
- Reluctance or increased appetite associated with a decrease or increase of body weight (at least 5% per month);
- Insomnia (sleeplessness) or hypersomnia;
- Psychomotor agitation or retardation;
- Fatigue or "loss of power" during almost the whole day;
- Reduced self-esteem associated with own sense of worthlessness and/or excessive or inappropriate guilt;
- Decreased ability to think, concentrate and make decisions;
- Repeated suicidal thoughts (thoughts of suicide) [Kind, 1997].

In the case of small depressive episodes are enough just two to four above-mentioned symptoms. The symptoms do not meet criteria for a mixed episode, or are not the result of another medical condition or drug use. Mood alterations interfere with the fulfilment of own social role. If symptoms are a reaction to the loss of a loved one, symptoms must last more than two months.

How to access a depressed patient

If we are near a person who shows signs of depression and we want to help him, it is good to remember that this assistance will not be easy for us. It will not be admonishments such as "Seize the day", "Do not take it so tragically" and the like. It will be twice good - it will be good for the one we want to help and also for us (maturing personality). The question of how to help the other of depression is primarily a question of the relationship between me and patient. In the good relations it comes to who makes the first step towards rapprochement. If you want to help somebody you should be the one who make the first move (not just one step, but the entire duration of our relationship). A lot of times it will be just listening to the one who falls into depression (not to think about our own benefit and comfort, but also to help the other person "to carry his heavy burden"). Real help requires assistance that is not only impartial, neutral or formal professional approach. From our speech should be clearly visible that we really care of other person (reverence, respect for the person no matter what he did, or is doing).

People who are depressed think and feel differently than one who is not depressed (what is easy for us, for the other may not be ...). Challenges like, "of which you get", "it's nothing" and the like are not only a lack of understanding, but also direct blow to the heart of man in depression (he knows it will not just pass in a moment). People in depression have difficulties making new relationships, adapting to a new environment or a conversation with new people and difficult to decide. Questions like "What do you really want?" just deteriorate the situation and are inadequate. Feelings, emotions and moods we notice first when someone falls into depression (they feel them deep inside). During the interview we often find that people do not admit openly what they feel - the idea that negative emotions are offensive or inappropriate (when it hurts they say it does not hurt, if they are sad they say they are not ...).

A communication error is trivializing of emotional state. We never say that something does not hurt, because we are not in the shoes of the one who gets hurt and everyone has a different pain tolerance. The most important areas we need to pay attention in depression are emotions, feelings and moods, then the area of ideas, attitudes and thinking - cognitive areas. Cognitive area is seen as a key to understanding but also for the

treatment of large amounts of depression. In depression is not just a dangerous line of thinking but also dangerous types of beliefs - all the people should love me, everything we do must be perfect at 100% and so on. If we want to change someone's dangerous beliefs, the first prerequisite is to observe, listen and accurately identify false beliefs. Then can be with a method of cognitive psychotherapy this belief eliminated.

Among the hardest depressive states are those that appear after the death of a loved one. In such situations should be such person gently lead (slowly) to such a view of the world (despite everything negative that happened) so we can still see certain positive values that still remain. Example can be women who after the death of their husband actively involved in helping people such as elderly people - "active labor for others".

To learn about the state of depressed people can be possible for example from a list of their activities during the day. For the man in a depression, it is unthinkable to do some major steps to change activities, it takes some time and it is done in small doses - a gradual increase in activity. If the patient is in the stage without depression he can do more things at once, alternate activities as necessary as other healthy people. People who are depressed are often perfectionists, they must do everything to 100% - if not than they feel incapable, inept and the like. Therefore, it is important to try not to do something deliberately perfectly and see that nothing serious happens. A depressed person can be recognized even by the fact that he too quickly gives up where he should be assertive. They often get into situations that they actually do what they do not want to do and it takes their joy of life. It is also important to master the art of relaxation - it is important to manage the fear and anxiety, to learn to relax, "to put itself together". To some extent it can be learned, for example using autogenous training. Very positive activities for the depressed person are physical exercises, as much as possible and as often as possible (physical exercise promotes the production of neurotransmitters).

Principles of communication with depressive patient

Verbal communication with depressive patients can be assessed using the following criteria:

Simplicity - the sentences should be simple, unbranched, providing only as much information as the patient is able to accommodate. The nurse must verify that the patient understands it. Therefore, in depressed patients we do not use complex sentences, allegories or do not attempt to be funny.

Brevity - Brief information is clear and looks professionally but may not be so brief that it loses important information and thus clarity. For the depressed patient is brief information understandable, he orients in it well and do not need to think what information it contains.

Clarity - when communicating with the patient nurse must clearly express the essence of thing. Distinctness is applied not only in verbal but also in nonverbal components. With an insufficient volume of communications may patient with poor concentration skills have problems to understand [Vycínován, Langová, 2011].

Appropriate timing - especially in serious topics is timing very important. The condition is quiet for communication, privacy, undisturbed space and enough time. If the patient wants to tell his problem, nurse listen and can support his expression.

Communication with the patient can be developed, but unfortunately also hampered. In a frustrating communication the nurse should avoid mistakes, such as disparagement and downplaying of problems (although she think it well to ease the patient) because depressed patient can feel that no one understands his situation. It is not advisable, especially at the beginning of treatment, to recommend new activities that cause increased demands on adaptation and overwhelm the patient. The nurse should not force the patient to decide or to leave the patient to himself, because it can happen that he cannot handle daily tasks and then he has a tendency to blame himself. For a depressive is also frustrating too much haste, insisting or too high expectations of his performance. The patient needs a nurse who believes because of doubts with more authority question his uncertainty about himself. However, if someone acts as pretentious or arrogant it hurts him because he has a lot of doubts about himself.

Principles of good communication with depressive patient and correct psycho-therapeutic approach include:

Nonverbal:

- Understanding but encouraging look, friendly facial expression, peaceful pose, free tempo with clear articulation
- Enough time to be heard, do not rush

Verbal:

- Patient hearing, expressions of acceptance, respect, interest, understanding, empathy. To give a clear understanding of the condition and situation of the patient, empathize with his feelings of helplessness, but expressing of hope for future improvement.
- Help him to navigate in a situation to explain what was happening to him.
- To assist in the adoption of depression as an illness that can be treated to "reduce guilt and prevent the labelling of mental illness".
- Make negative thoughts more ego-dystonic; teach him not to trust them.
- Create a hope for a cure and support it.
- Ensure confidence in the medical team [Linhartová, 2007].
- Explain the treatment plan and its progress. Submit adequate information on the effects of drugs and their side effects.
- Determination of short-term objectives which are appropriate to the patient's abilities, often achievable in slow steps.
- Do not put challenging goals and objectives.
- Lead to the activities that are currently relaxing or at least somewhat enjoyable.
- Simplify tasks and activities to reduce the possibility that the depressive patient has lack of energy /Hanzlíková, et al., 2004/.
- Daily activities divided into smaller sections.
- Assistance in expression of possible suicidal thoughts and arrangement of anti-suicidal contracts.

Men/Women and Depression

According to official statistics, to one depressive man are two women, but that's only because men often conceal their depression. Depression of weather affects women; men in contrary suffer more from stress, a sense of redundancy, self-depreciation and fear of failure.

Unfortunately, only a small percentage of men are getting into the hands of experts. It is to their own detriment, because a small depression develops more and more and it can grow into those that can no longer be easy to help. Men tend to have a tendency to overcome depression not to look to their surroundings as weaklings, despite the fact that hardly any man loves trips to the doctor or a psychiatrist. This method of self-medication leads nowhere because instead of men ventilating their feelings of fear and despair, thus getting rid of them, they have pushed them deep into the sub consciousness and develop a true mental disorder. This mixture of frustration and dark thoughts one day inevitably hit the surface like a volcano. A perfect example of how far it can "go" are the Japanese men – on the surface they are smooth, orderly and efficient - exactly what is expected of them. In private, however, they get drunk, commit suicides, fell into rage and despair and tyrannize their wives. Although the therapeutic methods with depressive individual are not very friendly, they are clearly pointing to the release of internal pressure, opening and self-knowledge. Manly method of overcoming in the contrary successfully blocks all these healing processes. The groups most at risk of depression are, according to statistics, farmers, doctors, veterinarians, pharmacists and dentists.

In the second line are professional soldiers, journalists and artists. Depression is not just a specialty of working-age people. Severe depression naturally afflicts the elderly, as well as well as young people and children. To us it may seem that depression ten years old child can be summarized under the term "dropped his toys into the sewer", but the extent of its mental anguish stemming from problems in the family or at school may be the same as psychological suffering of adults. Regarding depression we can not underestimate any age.

Treatment

Psycho pharmacies – they are not narcotics and therefore not induce feelings of pleasure and well-being. Patient rather feel more tired and sleepy, his blood pressure lowers and increase the heart rate. Treatment using them takes about 20 days, but it is necessary to continue it for several months to avoid the return of depression. **The most popular antidepressant is Prozac.** Today's drugs are very friendly to the body, are not addictive and do not require a permanent increase of doses.

Light therapy – illuminating with broad-spectrum fluorescent lighting that achieve 2500-5000 lux. This artificial sun is also used by astronauts in space as an effective medicine against depression.

Herbs - antidepressant effects are known especially in St. John's wort and lemon balm.

Acupuncture - in the fight against depression is very successful [Lavelly, 1998].

Consultation - with psychiatrist which combine interviews with medication.

Shock therapy - if you've fallen into states of maniomelancholy, you can try on your own what is the electric shock. Today is the shock therapy performed in a small anaesthesia and the patient does not feel anything because he falls into a deep coma. The effect is very fast. This therapy is performed on an outpatient basis and is combined with drugs [Schmidbauer, 1994].

It is difficult to talk about depression as a fashion, but in a way it is depression for many people to JUSTIFY their lifestyle. By itself, the word depression has become a fashionable term, which replaced the common words such as sadness, exhaustion or depression. If everyone who says that he is at least once a week "depressed" or "deck" actually suffered from depression, we would probably all eat antidepressants for breakfast. Frequent repetition of the word depression in the ears of the laity sanded edges so only a few people know how deep victim of the actual disease falls. Something different are cases of significant mood swings, mental confusion or annoyance arising from temporary overload or hormonal changes. Is necessary to have in mind that no depression is an excuse to alcoholism or drug addiction, while both types of such self-medication worsen this condition and mostly deepen it! It is important to keep in mind that depression is a treatable condition and is not a cause for the decline or suicide.

Conclusion

In the care of the mentally ill nurse occupies an important place in communication. Skills of nurses should be at such level that the patient is well understood, support him, could effectively intervene at any time and, if necessary, be around for patient. It is primarily she who spends most of her time with the patient. To assess and control the situation, it

is necessary to have empathy, to be able to empathize with the momentary mental condition of the patient, be confident, and be able to easily make decisions with regard to the overall situation. When treating patients with depression, the nurse should know not only the factors associated with the development of the disease, but also therapeutic action required to deal with depression. Communication of nurse with the patient is multilayered process dependent on the psyche of both parties.

Literature

- [1] Hanzlíková, A. et al. 2004. *Komunitné ošetrovatel'stvo* [Community nursing]. Martin, Osveta, 2004.
- [2] Heretik, A. 1993. *Základy forenznej psychológie* [Basics of forensic psychology]. Bratislava, SPN. 1993.
- [3] Janosiková, E.H., Daviesová, J.L. 1999. *Psychiatrická ošetrovatel'ská starostlivosť* [Psychiatric nursing care]. Martin, Osveta. 1999.
- [4] Kind, H. 1997. *Psychiatrické vyšetrenie* [Psychiatric examination]. Trenčín, Vydavateľstvo F. 1997.
- [5] Křivohlavý, J. 1994. *Jak zvládat stres* [How to manage stress]. Praha, Grada, Avicenum. 1994.
- [6] Lavelly, S. 1998. *Léčivá síla spánku* [The healing power of sleep]. Praha, Knižní klub Svojka a Vašut. 1998.
- [7] Linhartová, M. 2007. *Praktická komunikace v medicíně* [Practical communication in medicine]. Praha, Grada, 2007.
- [8] Ríaf, W., Hiller, W. 2002. *Somatizačná porucha a hypochondria* [Somatic disorder and hypochondria]. Trenčín, Vydavateľstvo F, 2002.
- [9] Schmidbauer, W. 1994. *Psychologie - lexikon základných pojmu* [Psychology - lexicon of basic terms]. Praha, Naše vojsko. 1994.
- [10] Vycínová, M., Langová, M. 2011. *Vybrané kapitoly z psychologie* [Selected Topics in Psychology]. Český Těšín, Československý spisovatel, 2011.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 91-101]

Ivan M. Gryshchenko

Kyiv National University of Technologies and Design (KNUTD)

Шляхи модернізації маркетингової діяльності університетів України

Market-oriented approach to modernization marketing activity of higher education institutions Ukraine

Key words: *higher education, educational service, marketing, education market, marketing and communication tools.*

Summary

A universities in the current conditions is regarded as one of the subjects of the market economy. Universities today resolve questions of planning, organizing, forecasting, financing, motivation, positioning, efficiency of higher education and other economic aspects of the educational process, which requires the use of economic instruments.

Постановка проблеми та її актуальність. Завдяки процесами глобалізації явищ сьогодні змінюються умови конкуренції на ринку вищої освіти України. Розвиток ринкових відносин потребує

трансформації ринку освітніх послуг та вдосконалення маркетингових інструментів діяльності університетів. Ефективна ринкова стратегія вищого навчального закладу, яка б забезпечила йому реальні конкурентні переваги і довгострокові перспективи виживання і зростання, може бути розроблена та здійснена лише на основі ідеології маркетингу і реалізована на основі маркетингової комунікації на ринку освітніх послуг. Сьогодні змінюються підходи до формуванням освітніх послуг, як продукту ринку, та їх пропонування потенційним споживачам. Все більшого значення набувають маркетингово-комунікаційні інструменти діяльності університетів з метою збільшення попиту на послуги. Тому застосування в галузі освіти маркетингових технологій є актуальним.

Проблема маркетингу на ринку освітніх послуг обговорюється в літературі вітчизняних і закордонних авторів та є предметом наукових досліджень. Інтеграційні процеси і інші зміни в системі української освіти вимагають звертання до інструментів маркетингу. Сучасна теорія та практика маркетингу освітніх послуг дослідила різні аспекти цього виду діяльності вищої освіти.

Аналіз наукових праць, присвячених розв'язанню проблеми.

Освіта – це галузь, частина господарського комплексу і одна з найважливіших підсистем соціальної сфери держави. Предметом її є людина як особистість і головна продуктивна сила суспільства. Освіта забезпечує процес одержання людиною систематизованих знань, умінь, навичок, компетенцій з метою їх ефективного використання в професійній діяльності. У ринкових умовах освіта в Україні з безкоштовного привілею, що оплачується державою поступово перетворилася в послугу нематеріального характеру, що формує економічний продукт.

Аналіз наукових і документальних джерел показав, що вивчення проблеми розвитку економіки вищої освіти активно здійснювали такі дослідниками, як В. Базилевич, В. Геєць, О. Грішнова, М. Єрмошенко, В. Кремень, І. Каленюк, А. Мазаракі, Т. Оболенська, В. Пономаренко, О. Романовський, І. Тимошенко, Л. Федулова та ін. Світові тенденції у розвитку вищої освіти, зокрема економічних аспектів, в умовах глобалізації вивчали зарубіжні вчені (Г. Беккер, К. Поланьї, Д. Бок, Б. Кларк, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Й Шумпетер, і ін..).

Мета статті. Вивчення вітчизняних і зарубіжних літературних і документальних джерел та спостереження за процесами, що відбуваються у сучасному світі здійснюють безумовний вплив на трансформації та модернізацію освітніх інститутів країн і регіонів, засвідчили, що вітчизняним економістам необхідно починати говорити про проблеми вищої освіти професійною мовою, тобто мовою, яка зрозуміла всьому світу. В умовах, що сформували десятиріччями стереотипи вітчизняних економістів, майже ототожнюючи розуміння ринку як базару, потрібно враховувати економічні аспекти модернізації освітньої діяльності закладів освіти.

У сучасній вищій освіті України відбуваються складні процеси. Це і перехід на багаторівневу систему навчання, і введення бально-рейтингової системи оцінювання і різке збільшення обсягів самостійного навчання студентів у навчальному процесі, і модернізація освітнього процесу через застосування нових технологій, і залучення студентів до науково-дослідної роботи, і диверсифікація освітніх програм магістерської освіти. Всі ці інновації базуються на знаннях.

Станом на початок 2013-2014 навчального року в Україні виробництво знань здійснювалось освітніми закладами всіх видів і форм власності, кількість яких становила майже 37,9 тис. одиниць (за даними Державної статистичної служби України [*Основні показники діяльності...*, 2013: 165]. Загальна кількість працюючих в освіті, що забезпечували виробництво знань, перевищувало 1,7 млн. громадян нашої країни. Загальна кількість тих хто навчається (безпосередньо тих хто споживає знання як продукт у системі вищих навчальних закладів України) складало майже 8,2 млн. осіб. Із 45,5 млн. громадян України пряме відношення до системи освіти сьогодні має майже 10 млн. людей, а не пряме – практично кожна сім'я. Отже, в тому чи іншому вигляді знання використовує по суті все населення України, всі галузі економіки та інші сфери життєдіяльності людини.

В Україні налічується 478 вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації, серед яких 200 (42%) – державної форми власності, 207 (43%) – комунальної та 71 (15%) – приватної форми власності загальною чисельністю 358,8 тис. студентів.

Мережа вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації налічує 325 закладів: 215 (66%) – державної форми власності, 14 (4%)

– комунальної та 96 (30%) – приватної. Серед них функціонує 198 університетів, 62 академії, 83 інститути, де навчаються 1723,7 тис. студентів [Основні показники діяльності..., 2013: 165]; [Офіційний Веб-сайт Державної статистичної служби України, 2013].

Вищим навчальним закладам стає все важче одержувати певні ресурси для того, щоб пропонувати свої послуги. Їх діяльність у значній мірі залежить від оплати навчання, грошей платників податків (для державних закладів), грантів; від студентів та інших клієнтів, як від одержувачів послуг навчального закладу; а також від адміністрації, викладачів і співробітників як провайдерів освітніх та інших послуг. Без спроможності залучати студентів, фінанси, персонал, викладачів, без належного обладнання і утримування споруд навчальний заклад припинив би своє існування.

Виклад основного матеріалу. Скорочення фінансування освітніх закладів й, як наслідок, необхідність університетів самостійно вишукувати шляхи додаткового фінансування за рахунок доходів від господарської діяльності стало нагальною потребою виживання. Це потребує здійснення освітніми установами економічної діяльності і виходу на ринок, що приводить до посилення конкуренції в сфері надаваних послуг. Разом з тим, посилення конкуренції в сфері освітніх послуг потребує використання комплексу маркетингових засобів на ринку освіти. Дійсно, будь-яка підприємницька діяльність починається з маркетингу: з дослідження ринку, вивчення потенційних споживачів, конкурентів, позиціонування себе і т.п. Так і будь-який університет, що надає платні послуги, у сучасних умовах не може обійтися без інструментів маркетингу.

Маркетинг є одним із основних напрямів діяльності сучасних навчальних закладів як наслідок їх спроб ефективно обслуговувати певну сферу людських потреб. Для того, щоб вижити і стати успішними, заклади мають знати свої ринки, залучати достатню кількість ресурсів.

Термін «маркетинг» у перекладі з англійської мови означає ринок. Уперше він був уведений Національною асоціацією викладачів економіки США і одержав офіційне визнання в 1935 р.. Під ним розуміли «збут продукції на ринку» [Ощепкова, 2013: 25-32]. Пізніше маркетинг набув більш широкого змісту і сьогодні трактується авторами, як одна з функцій управління і як концепція управління

(філософія бізнесу) [Ощепкова, 2013: 25-32]. Сучасна концепція маркетингу також трактується в єдності трьох аспектів: маркетинг, як особлива філософія ведення бізнесу всесторонньо зорієнтованого на задоволення потреб ринку; як комплекс інструментів (методів, методик, способів тощо) з допомогою яких фірма виявляє і аналізує потреби ринку, вивчає ринкову ситуацію і впливає на ринок; як особлива функція управління, у рамках якої здійснюється планування, організація, контроль, стимулювання і керівництво ринковою діяльністю фірми [Тимошенко, 2005: 296]. За визначенням двох відомих фахівців Г. Амстронга та Ф. Котлера термін «маркетинг», визначається як соціальний та управлінський процес, за допомогою якого окремі особи та групи осіб задовольняють свої потреби, створюючи товари та споживчі цінності й обмін ними [Амстронг, Котлер, 2001].

Як відомо маркетинг базується на трьох поняттях – виробник (продавець), споживач (покупець) та ринкове середовище і виник з метою вирішення економічних завдань. В основі маркетингу закладена ідея забезпечення потреб людини, що означає, що сам маркетинг має місце там, де люди задовольняють свої потреби в товарах. Формами реалізації концепції інтегрованого маркетингу є стратегічний і операційний маркетинг університету.

Стратегічний маркетинг – це виявлення і аналіз потреб фізичних осіб і організацій, а також існуючих і потенціальних ринків послуг вищого навчального закладу, які задовольняють ці потреби. Це методологія розробки своїх пропозицій по продажі послуг. Операційний маркетинг розглядається як тактична (оперативна) діяльність вищого навчального закладу в сфері його послуг, цінової, комунікаційної та збутової політики, яка забезпечує продаж своїх послуг.

Найбільш повне визначення змісту маркетингу «як матриці поведінки навчальних закладів у ринкових відносинах» наводять Ф. Котлер та К. Фокс [*Стратегічний маркетинг для навчальних закладів*, 2011]: «Маркетинг — це аналіз, планування, втілення в життя і контроль старанно сформульованих програм, розроблених для реалізації добровільних обмінів цінностями з цільовими ринками, з метою досягнення цілей організації. Маркетинг включає розробку пропозицій організації з метою задоволення потреб і бажань

цілового ринку, а також використання ефективної цінової політики, політики комунікації та дистрибуції для інформування, мотивації і обслуговування ринків».

Автори наголошують на ключових моментах цього визначення. По-перше, маркетинг визначається як менеджерський процес, що включає аналіз, планування, реалізацію і контроль. Таке визначення висуває на перший план роль маркетингу у вирішенні освітянами практичних ринкових проблем.

По-друге, маркетинг проявляється в ретельно сформульованих програмах. Ефективна маркетингова діяльність залежить від сумлінного попереднього планування та обдуманого застосування плану на практиці.

По-третє, маркетинг намагається викликати інтерес у споживачів через обслуговування їхніх потреб. Університет, який хоче привабити студентів, пропонуватиме сильну академічну програму, потужну фінансову підтримку, виважені поради з приводу кар'єри, робочі місця та інші вигоди тим студентам, які вирішать у ньому навчатись.

По-четверте, маркетинг означає обрання цільових ринків замість спроб задовольнити всі потреби всіх людей. Маркетологи постійно виокремлюють можливі сегменти ринку і вирішують, які з них обслуговувати, керуючись місією ВНЗ та наявними ресурсами. Навчальні заклади діють в комплексному оточенні громадськості та споживачів, Що робить ефективне визначення цільових груп ще більш важливим для успішного впровадження маркетингу.

По-п'яте, як зазначають відомі фахівці з маркетингу, маркетинг допомагає навчальним закладам виживати і процвітати, обслуговуючи відповідні ринки більш ефективно. Маркетингове планування вимагає від навчального закладу прискіпливої точності у встановленні його цілей.

По-шосте, маркетинг спирається на розроблення пропозицій навчального закладу відповідно до потреб і бажань цільового ринку. Спроби нав'язати програму, послугу чи ідею, яка не відповідає потребам ринку, зазнають невдачі. Ефективний маркетинг орієнтується на клієнта, а не на продаж.

І нарешті останнє, маркетинг послуг використовує та комбінує набір інструментарію, який називається «маркетинг-мікс» — програми, ціни, місце (системи доставки), просування (включає

рекламу, РЛ, особисте спілкування та ін.), процеси, обладнання та людські ресурси. Маркетинг — це більше ніж реклама; він вимагає розуміння всіх факторів, які впливають на вибір споживача.

Ці аспекти маркетингової діяльності повинні бути реалізованими університетами. Маркетингова діяльність у фірмі є сама по собі не простою роботою, а здійснення маркетингу в університеті є ще більш складною. На відміну від маркетингу товарів – матеріальних благ, маркетинг освітніх послуг має менший історичний період практичного досвіду і значно складніший з точки зору практичної реалізації методів і форм їх вирішення.

Сьогодні є очевидним парадокс ситуації. Він полягає в тому, що у сфері освітніх послуг маркетинг є дуже важливим, проте якраз на ринку освітніх послуг можливостям маркетингу або значенню не надається взагалі ніякого, або вся маркетингова активність зводиться до одноразових, безсистемних акцій – презентації, рекламні кампанії на кануні прийому студентів в університет і т.п.

Ключовими словами маркетингу є економічні терміни такі як «потреби», «запити», «товари», «послуги», «споживча цінність», «задоволення», «якість», «обмін», «угоди», «стосунки», «ринок» [Амстронг, Котлер, 2001]. В період масового попиту на товари та послуги значно ефективніше було застосування маркетингових інструментів – зниження ціни на послуги та підвищення їх якості. Маркетинг який історично розширював попит на товар та послуги за рахунок перевірених на практиці цих інструментів своєю метою визнає не просто продаж товарів, а задоволення потреб споживачів. В сучасних національних умовах відбувається модернізація маркетингових інструментів у тих університетах, які прагнуть до підвищення економічної стійкості та підвищення конкурентоспроможності.

Сучасні підходи до маркетингової діяльності університетів на ринку освітніх послуг включають два основні напрями. Перший, це формування і підтримка іміджу освітнього закладу. В якості основного маркетингового аргументу виділяють, підкреслюють і пропонують цільовим споживачам (абітурієнтам, їх батькам) вигоди які вони можуть отримати для себе, навчаючись у конкретному вищому навчальному закладі. Це передбачає стратегічні рішення і маркетингову активність університету. Перш за все це формування

конкурентоспроможної системи освітніх послуг, які може надавати університет та розробка нових.

По-друге, це – комунікаційна політика університету (реклама, профорієнтаційна робота, стимулювання, зв'язки із громадськістю тощо). Важливим з точки зору маркетингу є спеціально розроблені предмети, які надають університету ознаки «торгової марки» чи бренду. Як правило, вищі навчальні заклади з цією метою розробляють і використовують прапор університету, логотип, герб, інші символи, які характеризують стиль маркетингових комунікацій, «впізнаванність» університету.

Головна мета в цьому – створення стійкої позитивної репутації (іміджу) університету. Досягнення цієї мети можливе при формуванні і підтримці атмосфери довір'я у тих хто навчається студентами і майбутніми абітурієнтами, а також громадськістю в цілому.

Звичайно, що створення хорошої професійної репутації університету і його іміджу, це не просто основа всієї системи маркетингу освітніх послуг, але і найбільш складне завдання у їх досягненні.

На сьогодні дуже важливим напрямом ефективного формування іміджу є продовження накопичення позитивного досвіду надання освітніх послуг за роки існування університету. Споживачі освітніх послуг це розглядають як головне свідчення якості цих послуг, як головний критерій унікальності даного університету. Це визначає вибір споживачів освітніх послуг в конкретному вищому навчальному закладі порівняно із рештою інших.

Одним із головних напрямів формування іміджу університету є управління людськими ресурсами і кадрова політика. Саме людські ресурси складають основу освітніх послуг, вони формують ядро пропозицій (спеціальності і спеціалізації, тощо). Імідж університету формується іміджем педагогів-вчених, оскільки в кінцевому рахунку вони його і створюють.

Іміджу на ринку освітніх послуг сприяє розумне використання можливостей чужого досвіду і іміджу. Це залучення для роботи в університеті вчених, практиків, педагогів, які користуються авторитетом, визнанням на ринку освіти, промисловості, сфери бізнесу, культури.

На думку провідних вчених та спеціалістів в сфері конкуренції й проблем розвитку ринку освітніх послуг, одним із основних джерел економічної сили сьогодні є сильний бренд. Як відомо бренд – це складова частина іміджу, формування довіри до університету, це його марка. це репутація університету основою якого є його продукт, тобто освітні і інші послуги, що може він надавати.

Ще одним напрямом маркетингу освітніх послуг університету є використання маркетингових підходів і рішень, які застосовуються до матеріальних продуктів, благ. Цей напрям маркетингу передбачає необхідність активного залучення максимальної кількості каналів інформування про послуги, що надає конкретний заклад вищої освіти. Абітурієнти, їх батьки повинні знати весь спектр різних послуг, які надає університет. Цей маркетинговий механізм тотального тиску на споживача дає йому можливості вибору, і сприймається ним як наявність комфортних і необхідних умов навчання. Це:

1. Формування, розвиток і презентація матеріально-технічної бази університету, включаючи весь спектр матеріально-речових основних і допоміжних освітніх послуг: будівлі, споруди, аудиторний фонд; гуртожитки; комп'ютери, оргтехніка, лабораторії; бібліотеки; заклади харчування і оздоровлення; спортивні зали, обладнання, стадіон; бази відпочинку тощо.

2. Створення і презентація інтелектуальної власності університету: наукові праці; монографії, підручники, навчальні посібники; прикладні навчальні комп'ютерні програми тощо.

3. Розробка, розвиток і вдосконалення фірмового стилю університету, таких як «матеріалізація традицій» університету (зустріч випускників різних поколінь, Міжнародні фестивалі, конкурси і ін.); розробка символіки і геральдики; створення власного фірмового стилю одягу і уніформи (для служби охорони, мантії для професури і студентів тощо).

4. Вдосконалення системи матеріального і морального заохочення студентів, викладачів і співробітників (премії, стипендії, призи, відзнаки, дипломи і т.п.).

Цілісний комплекс освітніх послуг, який створює і забезпечує студентам ефект «стовідсоткового» обслуговування, – це не лише навчання, і відпочинок, заняття спортом, розвиток культурних

вподобань, оздоровлення і т.п. Таким чином, для майбутніх абітурієнтів та їх батьків при виборі університету маркетингова діяльність визначає рейтинг серед інших університетів. Вищим навчальним закладам необхідно реагувати на потреби і очікування нинішніх і майбутніх потенційних студентів.

Комунікаційна політика університету — це сукупність процесів передавання інформації, даних про стан і діяльність вищого навчального закладу, які піддаються цілеспрямованому регулюванню й використовуються для формування іміджу, ідеологічного впливу на оцінки, думки й поведінку споживачів освітніх та наукових послуг.

У системі відносин між університетом та ринком праці, абітурієнтами, батьками, суспільством в цілому процеси масової комунікації є найважливішим засобом впливу суб'єкта на об'єкт, а також елементом реалізації процесу управління ВНЗ. Роль масової комунікації полягає в наданні суб'єктам процесу можливості здійснювати спрямований вплив на масову свідомість. Усі ті відомості, які поширюються в суспільстві, є інформаційним впливом на масову свідомість, на уявлення, думки й поведінку людей. Цільовий вплив охоплює в першу чергу випускників шкіл, гімназій, ліцеїв, освітніх закладів середньої професійної освіти. З цією метою друкується реклама в довідкових виданнях і в мережі Інтернет, організуються та проводяться «Дні відкритих дверей», виставкові заходи тощо. У рекламних матеріалах містять інформацію про освітній заклад, факультети, спеціальності та спеціалізації, напрями підготовки (на рівень бакалавра, спеціаліста, магістра, аспіранта, докторанта), вартість навчання, можливості працевлаштування студентів та ін.

Освітнім закладам потрібні ефективні маркетингові комунікації з їх ринками та цільовими аудиторіями. Для забезпечення успішної комунікативної діяльності університету необхідні ефективні комунікаційні програми, що вимагають високого професіоналізму комунікаторів та характеризуються певними ознаками, а саме:

- скоординованість (аналіз різноманітних цільових аудиторій для визначення їх комунікаційних потреб, визначення бажаної реакції від кожної групи, розроблення комунікаційних програм для кожної цільової аудиторії);

- єдиний логотип у ЗМІ та інших комунікаціях для збільшення впізнання та ідентифікації;
- персоналізація комунікацій за допомогою комп'ютеризованих списків адрес під час роботи приймальної комісії;
- об'єктивність (правдивість) комунікативної інформації, адже її розбіжності із дійсністю скоро виявляються абітурієнтами чи студентами [Грищенко, 2014].

Крім того, ефективні комунікаційні програми постійно потрібно переглядати для перевірки якості та послідовності змісту і стилю та оновлювати відповідно до змін у діяльності навчального закладу чи життєдіяльності студентів у ньому. Розвиток комунікацій в університетах створює умови для передачі інформації до споживачів освітніх послуг, що є дуже важливим для України.

Висновки та рекомендації. Підтримка та зміцнення сприятливої громадської думки і конкурентоспроможність університету на ринку освіти та серед населення є довгостроковим завданням комунікаційної діяльності всього колективу. Ефективна ринкова стратегія університету, яка б забезпечила йому реальні конкурентні переваги і довгострокові перспективи виживання і зростання, може бути здійснена лише на основі ідеології маркетингу та маркетингових технологій.

Список використаних джерел:

- [1] Амстронг, Г., Котлер Ф. 2001. *Маркетинг. Загальний курс*, 5-е видання.: Пер. с англ. : Уч. пос. – М. : Вид. дім «Вільямс».
- [2] Грищенко, І. М. 2014. *Професійна освіта в системі економічних досліджень*: Монографія / І. М. Грищенко. – К. : Грамота.
- [3] Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/2014 навчального року: стат. бюл. / Державна статистична служба України, 2013. -165 с.
- [4] Офіційний Веб-сайт Державної статистичної служби України. – 2013. -[Електронний ресурс] : Режим доступу : ukrstat.gov.ua.
- [5] Ощепкова, Н. Г. 2013. *К вопросу о маркетинге на рынке образовательных услуг* // Экономика образования, № 3.
- [6] *Стратегічний маркетинг для навчальних закладів* / Ф. Котлер , Карен Ф. А. Фокс, [пер. с англ.]. – К. : УАМ. Вид. Хімджест; 2011.
- [7] Тимошенко, И. В. 2005. *Система образования в зеркале экономической науки: Монография* / И. В. Тимошенко; Нар. укр. акад. – Х.: Изд-во НУА.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 103-113]

Eva Hvizdová

International School of Management ISM Slovakia in Prešov

Religious marketing and its impact on the development of business activities in tourism

Key words: *Religious marketing, business activities, tourism, cultural heritage*

Summary

In the past, people were travelling mainly for religious purposes. The first travelers were pilgrims who traveled to places of spiritual enjoyment. In these trips, tourism services were used only partly. Today the situation is reversed. The business of tourism is not easy, but Slovakia has all the prerequisites for its development, particularly in terms of primary supply. Secondary offer is in the business sphere of competence. It is possible to succeed in domestic and international competition in tourism industry by defining opportunities of a country, drawing potential for financial contributions from the European funds as well as from the Ministry of Culture, with the proper use of tools of religious marketing mix and quality management of human resources.

The aim of this article was to highlight the growing concerns of the modern phenomenon of entrepreneurial activities in the field of marketing in relation to religion.

Religious marketing is now becoming popular aspect in the development of a religious tourism and it belongs among one of the most common types of tourism. One of the ways to meet the needs of religious tourism is visiting religious buildings - wooden churches that are in the middle of Slovakia and mostly in eastern Slovakia. They are particularly cultural treasures, which are national monuments and a great cultural heritage of Slovakia. Great importance of these religious and cultural sites is supported by the fact that some of these temples were nominated and on 8 July 2008 listed in the UNESCO World Heritage.

Religious Tourism *"is a part of the cultural - cognitive tourism associated with the traditions of world religions. From cultural tourism it differs by religious motives and its refusal to mark visitors as tourists. It can be seen in the narrow and broad sense"* [Oriška, 2010: 150]. Religious marketing respects the content of above mentioned marketing definition of religious tourism but it goes further and focuses on the implementation of marketing tools in the study area.

In the strict sense it presents participating in the pilgrimage, which are based on participants, worship and pilgrimage place. The place of pilgrimage is understood as a town, city, village or landscape element. It is broadly defined as a form of tourism which participants are motivated to visit religious monuments - churches, cemeteries and cathedrals. In addition to the concept of a religious tourism there have also been included other concepts of religious tourism like religious travelling or religious hiking. Religious tourism is also part of the incentive tourism. Within the broader perception of religious tourism a marketing and promotion of marketing instruments play a pivotal role in the business activities of municipalities as well as private businesses.

Religious buildings like an interesting product of religious marketing

Religious buildings are mainly temples from different periods, cultures and religions. They are the jewels in which in an extraordinary way performances and maturity of individuals are reflected. They represent a comprehensive witness of the development of spiritual culture. In times of social decline temples were not built and in times of ideological or political regimes churches have been mostly cancelled or destroyed. Globally, the sacral architecture is considered to be very interesting area of art

which constitutes evidence of complex development of spiritual culture of people. Another general feature of religious architecture is the choice of materials, particularly natural, traditional and modern at the end [Lukáčová, Bašo, Krivošíková, Dohnány, 1996-7: 15].

Wooden churches are among the jewels of cultural monuments in Slovakia. These are sacred buildings, which served and still serve to perform religious rites and also belong to a remarkable expression of folk art. These churches have anonymous authors and are found in areas rich in forests, both on the middle, but especially in northeastern Slovakia. Folk builders in the church expressed the harmony of the soul of man and nature and attempts to break away from everyday life [Sacra, 2011].

- The oldest preserved wooden churches date back to the second half of the 15th century and are religious buildings of typical western - the Roman Catholic Church,
- special and unique type of Protestant churches are from the late 17th and the beginning of the 18th century,
- Greek Catholic churches were built from the 17th to 19th century in northeastern Slovakia, in southeastern Poland and western Ukraine.

Based on historical records in Slovakia there were more than 300 wooden churches and to these days there have survived about 50 of them.

Tab. 1: List of wooden churches

1. Matisová (skan. SL)	15. Nová Polianka	29. Hrabová Roztoka
2. Hraničné	16. Ladamírová	30. Ruská Bystrá
3. Lukov – Venécia	17. Potoky	31. Inovec
4. Frička	18. Krajné Čierno	32. No+vá Sedlica
5. Krivé	19. Bodružal	33. Kožany
6. Hervartov	20. Vyšný Komárnik	34. Tročany
7. Mikulášová (skan. BK)	21. Nižný Komárnik	35. Brežany
8. Zboj (skanz. Bard. kúpele)	22. Príkra	36. Kožuchovce
9. Jedlinka	23. Miroľa	37. Kežmarok
10. Varadka	24. Jalová	38. Vyšná Polianka
11. Hutka	25. Topľa	39. Šemetkovce
12. Korejovce	26. Kalná Roztoka	40. Kurimka
13. Dobroslava	27. Ruský Potok	41. Tvrdošín
14. Hunkovce	28. Uličné Krivé	42. Hronsek

Source: http://www.cabyzant.sk/files/editor/file/dreven%C3%A9%20chr%C3%A1my/dch_sl.pdf

On inclusion of wooden churches into the UNESCO World Heritage List the Committee of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) decided at its meeting on 7 July 2008 in Quebec, Canada.

Tab. 2. Slovak wooden churches on the list of UNESCO

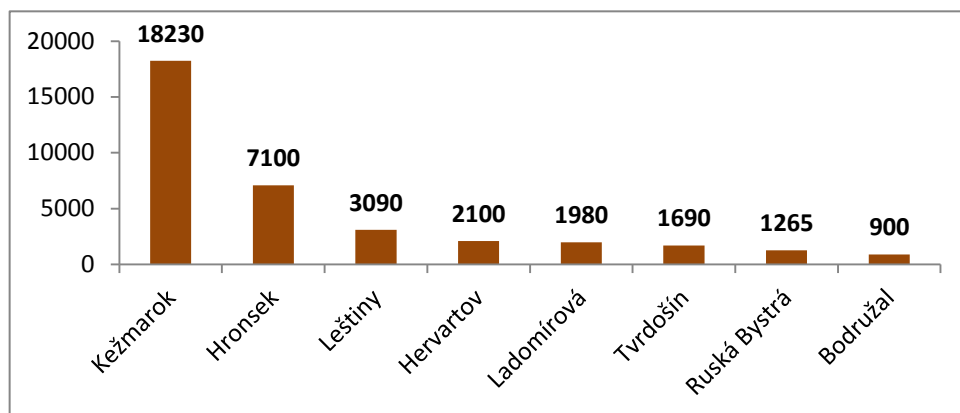
Roman Catholic	Orthodox and Protestant	Greek
Church. of Francis of Assisi in Hervartov	Church in the village Hronsek	Church of St. Nicholas the Bishop in Bodružal
Church of All Saints in Tvrdošín	Church in Kezmarok	Church of Apparition of St. Nicolas the Bishop in Ruská Bystrá
	Church in the village Leštiny.	Church of St. Michael the Archangel in Ladomírová

Source: <http://www.muzeum.sk/dostol/>, own processing

Consumer behaviour in relation to the product - sacral buildings - dimension of visit rate

Based on available secondary data we analyzed selected sacral buildings in Slovakia, it concerned mainly following religious buildings (wooden churches). Obtaining accurate attendance data was not possible because the vast majority of churches does not do direct evidence of visitors, but based on tickets sold it was possible to perform the analysis. In some churches visitor's contribution is voluntary, so the estimation is based on notes of authorized guides.

Fig. 1: Attendance of churches belonging to the UNESCO World Heritage list in 2012

Source: General and parish churches, own processing

Figure 1 shows that most attended from the wooden churches inscribed in the UNESCO list in 2012 was Lutheran wooden church in Kežmarok. The reason of several fold higher visits is that the church is located in the historic town of Kežmarok, where every year many tourists come to visit the church in addition to other attractions such as the museum, Kežmarok Castle and other sights. These sites are also visited by the hundreds of tourists who come to the High Tatras which are from Kežmarok less than 20 km away. The church is displayed in virtual form on the website of the city. The second church with the highest attendance for the year 2012 is the Lutheran church located in the village Hronsek benefiting from good accessibility of this village. Not only the believers come to visit the church, but also tourists whose primary purpose is to visit other major attractions such as Soos - Géczy Baroque castle and moated castle. Hronsek village also has a website where visitors can see all three sites in virtual form. Leštiny church in the district of Dolný Kubín is the third most visited temple of Evangelical churches among those registered on the UNESCO list. According to the church guide church attendance has increased compared with previous years, when in 2008 about 2,000 visitors visited the church and in 2010 about 2,500 believers and tourists visited it and in 2012 a visit reached the

number of 3,090 people. The fourth one is the Roman Catholic Church in Hervartov, which is only 11 km far from the historic town of Bardejov and is also registered in the World Heritage List. The attendance in the following churches was 1,980 visitors in the Greek St. Michael the Archangel church in Ladomírová, 1,690 visitors in the Roman Catholic Church in Tvrdosin, followed by 1,468 worshipers and tourists (180 visitors were foreigners) in the Ruska Bystra Church in Michalovce district. In the village Bodružal near Svidník there is one of the oldest Greek churches, which in 2012 had the lowest attendance among churches inscribed in the UNESCO list. The reason for low attendance was poor accessibility of the village.

Fig. 2: Analysis of secondary attendance data of the Evangelical Lutheran wooden church in Kežmarok in the period of 2006-2012

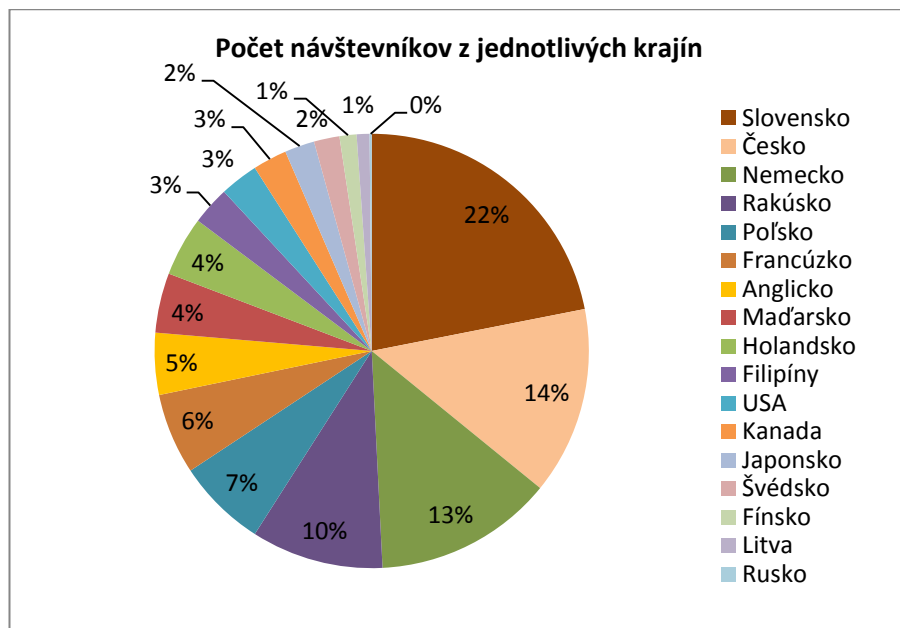
Number of visitors, Source: own processing

The data in Fig. 2 shows that in 2006 there was the biggest attendance of 26,790 local and foreign visitors of the church in Kežmarok. A year later attendance fell to 22,730 visitors. Paradoxically, church attendance after listing in the UNESCO World Heritage list declined in 2008 to 20,930 visits. Recession followed in the next year, 2009, when the church was visited by the least visitors – 17,450. We assume that the low

church attendance was largely influenced by the financial crisis. Since the year 2009 this church recorded the highest attendance of 18,230 in the year 2012. Based on the results of the analysis, the church attendance in Kežmarok has not been increased after its entry into the World Heritage Site, though this church has become more visible both at home and abroad.

The annual visit of domestic and foreign visitors is ranging from 400 to 500 visitors to the churches in villages Varadka, Fricka and Krivé near the town Bardejov. In other villages as Lukov - Venecia, Jedlinka and Nižná Polianka the churches are annually visited by about 500 to 600 domestic and foreign visitors. There come more than 600 visitors to Hervartov and Tročany churches a year. Churches of the villages Mikulášová and Zboj have been moved and are now part of the open-air museum in Bardejov Spa. Open-air museum and also churches placed there were visited by 18, 212 visitors in the year 2012.

Fig. 3: Number and nationality of church visitors in Tročany in year 2012

Number of visitors from these countries: Slovakia, the Czech Republic, Germany, Austria, Poland, France, UK, Hungary, the Netherlands, Philippines, USA, Canada, Japan, Sweden, Finland.

FIG. 3 shows that most visitors were Slovak nationality, followed by the Czechs, Germans, Austrians, Poles, the French, the British, the Hungarians and the Dutch. These percentages are applied to a particular church in Trocany, but in the words of church administrators approximately the same structure of visitors attended all churches.

To improve the business environment for tourism we propose these measures particularly concerning the religious marketing:

- to allocate funds from the Ministry of Culture and European funds for the restaurant business and promotion,
- to place a short TV spot on television in order to increase awareness of the wooden churches,
- to motivate editors to publish articles about wooden churches and provide readers with more information,
- to create a separate website for the detailed characterization of these temples with the current contact to competent church administrators or to set offer for organized trips to individual churches,
- to create an advert for a website that would be included in other pages
- to place billboards of sufficient size with a map of these sites and their description near the towns and districts where these churches are located,
- to create promotional materials and place them in a network of tourist information offices across the country,
- to place promotional materials on wooden churches in the travel agencies and motivate them to create products (pilgrimage) - wooden path for domestic and foreign visitors,
- to initiate the incorporation of information about churches in school curricula and also to the individual book publications,
- to promote an opportunity of non-traditional marriages in wooden churches,
- to invite schools from all over Slovakia to visit temples,
- to hold solemn Masses there,

- to organize concerts of folk or jazz music there,
- to organize thematic performances on individual religious holidays to hold retreats and youth meetings in the wooden churches, which will be linked with tourism, due to the fact that most churches are found in nature.

Conclusion

In the past, travelling was determined mainly by religious motives. The first travelers were pilgrims who traveled to places of spiritual enjoyment.

4 In these travels they sometime used tourism services. Today the situation is reversed. The business of tourism is not easy, but Slovakia has all the prerequisites for its development, particularly in terms of primary supply. Secondary offer is in the competence of business sphere. It is possible to succeed in domestic and international competition in tourism by implementation of country's resources, drawing potential financial contributions from the European funds as well as the Slovak Ministry of Culture funds and proper use of tools of religious marketing mix and quality management of human resources.

The aim of this article was to highlight the growing concerns of the modern phenomenon of entrepreneurial activities in the field of marketing in relation to religion. This article is a part of the solution of grant project DCCORPORATION Washington / USA: Reg. č.WDCC-USA/02.11/02

This article is a part of the solution of grant project D.C. CORPORATION Washington / USA: Reg. No.WDCC-USA/02.11/02

Literatúra

- [1] Bašo, M. a kol. 1996. *Sakrálna architektúra na Slovensku*. Komárno : KT Komárno
- [2] Borovský, J. – Smolková, E. – Niňajová. 2008. I. *Cestovný ruch trendy a perspektívy*. Bratislava : Iura Edition
- [3] Božová, J – Gutek, F. 1997. *Drevené kostolíky v okolí Bardejova*. Bardejov: SAJANCY.
- [4] Ck Byzant. Pútnické zájazdy a drevené chrámy.[online].2013[cit. 2013-04-10]. Dostupnéinternet: <[http:// cabyzant.cesys.org/files/editor/file/dreven%C3%A9%20chr%C3%A1my/dch_HN](http://cabyzant.cesys.org/files/editor/file/dreven%C3%A9%20chr%C3%A1my/dch_HN)>.

- [5] Dudáš, M. – Gojdič, I. – Šukajlová, M. 2007. *Kultúrne krásy Slovenska. Drevené Kostoly*. Bratislava : Dajama.
- [6] Dudáš, M.- Jižoušek, A. 2010. *Drevené kostoly, chrámy a zvonice na Slovensku*. Košice : JES.
- [7] Dvořáková, V.2009. *Kultúrne Krásy Slovenska- Svetové kultúrne dedičstvo UNESCO*. Bratislava: Dajama.
- [8] Jakubíková, D. 2012. *Marketing v cestovním ruchu*. 2.vyd. Praha: Grada Publishing.
- [9] Kállay, K – Gavenda, M. – Dudáš, M. – Dudáš. M. 2009. *Chrámy*. Bratislava: Ikar.
- [10] Lukáčová, E. – Bašo, M. – Krivošíková, J.- Dohnány, B., A kol. 1996. *Sakrálna architektúra na Slovensku*. Komárno: Vydavateľstvo KT Komárno.
- [11] Nízka, H. 2007. *Aplikovaný marketing*. Bratislava: Iura Edition, s.r.o.
- [12] Oriška, J. *Služby cestovného ruchu*. Bratislava : Mladé letá. 2010.
- [13] Sacr, *Drevene kostoly*. In Slovakia travel. [online]. 2011 [cit. 2013-01-15]. Dostupné na internete: <[http:// www. slovakia-travels.com/sk/co-vidiet/drevene-kostoly.html](http://www.slovakia-travels.com/sk/co-vidiet/drevene-kostoly.html)>
- [14] UNESCO. Bratislava: MK SR [online]. [cit. 2013-04-05]. Dostupné na internete: <<http://www.culture.gov.sk/posobnost-ministerstva/medzinarodna-spolupraca/multilateralna-spolupraca/unesco-103.html>>

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 115-125]

Jaroslava Kmecová

Ústav sociálnych vied a zdravotníctva bl. P. P. Gojdiča v Prešove, Vysokej školy zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave

Sociálno-ekonomické problémy seniorov

Social-economic problems for senior citizens

Key words: *social, economic, senior, family, help*

Summary

Finishing work and starting retirement is usually very difficult in many ways. There is room to relax after a tiring working time, but also possibility of gradually losing their work and many working relationships. This is related with changing financial situation, different choices and possibilities, health problems etc. What is possible to offer in retirement age? It is a problem or advantage for the family?

Dnešná doba spojená s rozvojom vedy, techniky, nových technológií vo všetkých oblastiach prináša so sebou mnoho zaujímavého a očarujúceho. Avšak najočarujúcejší je stále pohľad na ruky starého človeka. Staroba je symbolom zrelosti, múdrosti, poznania. Je to neopakovateľné obdobie, ktoré so sebou prináša veľmi veľa zmien. Tieto zmeny sa predovšetkým

týkajú sociálno-ekonomickej oblasti. Ľudia dosahujúci dôchodkový vek sa stretávajú s obrovskými zmenami vo svojom živote. Jednou z prirodzených zmien je odchod z aktívnej ekonomickej činnosti do dôchodku. Samozrejme s touto zmenou je výrazne spojená aj zmena ekonomickej situácie každého seniora, ktorého príjem je závislý na politických rozhodnutiach, ktoré sa prejavujú v prijatých zákonoch a vo vyplácaných dôchodkoch.

Ľudia tak bohatí na skúsenosti, opúšťajú produktívny vek sa často cítia nepotrebnými a zbytočnými. Samozrejme každý človek sa na toto obdobie pozerá z iného uhla. Jedna skupina ľudí môže byť veľmi rada, že sa zastaví, vydýchne si a začne sa venovať svojim dlho odkladaným záľubám. Iná skupina sa naopak nevie zmieriť s faktom, že už nevládze chodiť do práce a byť ekonomicky aktívnym členom spoločnosti. A ešte je tu skupina ľudí, ktorá zo zhoršujúcim sa zdravotným stavom rezignuje a prirodzene stráca silu vykonávať akúkoľvek aktívnu činnosť.

Generácia ľudí odchádzajúcich do dôchodku je početná. Tu badať niekoľko faktorov. Prvým významným faktorom, o ktorom sa často nehovorí je ten, že generácia ľudí vo veku od 50 do 65 rokov začínala pracovať od svojich 17 – 18 rokov. Od mladého veku chodili do továrni alebo na pole a ťažko pracovali. Prirodzene ich organizmus je v značnej miere opotrebovaný a ich zdravotný stav si prirodzene vyžaduje zníženie pracovného nasadenia. To je pre zamestnávateľov nevyhovujúce a mnohí to nemôžu akceptovať. Druhým významným faktorom je strata istej flexibility, ktorá vychádza z neustálej robotizácie. Tá sa prejavuje v stále novších a inovatívnejších technológiách a nových pracovných postupoch, ktoré sú pre túto vekovú skupinu ľudí náročné na ich osvojenie. Tretím významným faktorom je neustále zvyšovanie produktivity práce, čo pre človeka v pokročilom veku znamená zvýšenie faktoru stresu vzhľadom k zhoršeniu zdravotného stavu, ktoré je prirodzenou súčasťou stárnutia.

V literatúrach sa stretáme s rôznymi charakteristikami staroby a charakteristikou starého človeka. „Starý človek je charakterizovaný svojou príslušnosťou k vekovej skupine definovanej dosiahnutím 60 resp. 65 rokov. Je spojený so sociálnym statusom dôchodca, je považovaný za neaktívneho či neproduktívneho a predpokladané sú i zdravotné charakteristiky spojené s involúciou – stratou funkčných schopností, multimorbiditou, postupnou stratou sebestačnosti. Takýto je stereotypný pohľad na starobu, ktorý vníma starých ľudí ako homogénnu skupinu bez in-

dividuálnych rozdielov, ktoré sú pre spoločnosť skôr záťaž, pretože odčerpávajú významnú časť spoločenských zdrojov na financovanie dôchodkov a na pokrytie nákladov zdravotnej a sociálnej starostlivosti. Ide o pohľad, v ktorom chýba snaha nájsť pozitívne hodnoty staroby a zaznamenať významnú rolu veľkého počtu seniorov, ktoré prospievajú spoločnosti svojou prácou alebo naplňajú svoj čas iným zmysluplným alternatívnym programom. Vek sám o sebe nie je dôvodom zvýšenej potreby starostlivosti. Potreba sociálnej práce so starými ľuďmi sa objavuje až v mimoriadnych situáciách spôsobených sociálnymi či zdravotnými faktormi“ [Matoušek, Koláčková, Kodymová, 163]. Keď človek sa rozpráva so seniormi, prichádza na to, že každý z nich toto obdobie nazývané jeseňou života, prežíva ináč.

Prežívanie obdobia staroby je úzko spojené s postojom rodiny k jednotlivcovi – seniorovi. „Odchod zo zamestnania má veľmi negatívne psychologické dopady, ale len v prípade nedobrovoľného odchodu. Takto vzniknutá strata zamestnania môže v značnej miere ovplyvniť, alebo dokonca zničiť vzťahy v rodine, hlavne ak sa jedná o prípad, kedy prácu stráca muž. Niektorí jednotlivci začínajú viac vyhľadávať spoločnosť v rôznych podnikoch, silnejú väzby s predošlými spolupracovníkmi. Čo sa týka žien, je veľa takých, ktoré si odchod do dôchodku nemôžu dovoliť. V porovnaní s mužmi sú však ženy odolnejšie voči vysoko stresujúcemu faktoru, akým napríklad odchod do dôchodku je. Nezamestnanosť je záťažová krízová životná situácia, s ktorou sa jedinci vyrovnávajú rozmanite. Adaptácia závisí od celkovej osobnostnej a životnej situácie človeka a od jeho osobnosti. V životnej situácii sú najdôležitejšími faktormi: celková finančná situácia, miera sociálnej podpory v rodine a v širšom okolí, dobré fyzické a psychické zdravie, uplatniteľnosť vzdelania. Z individuálnych faktorov zohrávajú úlohu: vek, pohlavie, odolnosť voči záťaži, pružnosť a aktivita človeka, motivácia k práci a subjektívny význam práce“ [Schavel, Čišecký, Oláh, 115].

Dnešný svet a maximálne pracovné zaťaženie veľmi ovplyvňuje človeka a jeho rozhodovanie. „V našej spoločnosti sme mohli kedysi hovoriť o utláčateľoch a utláčaných. Časom sme zistili, že takáto kategorizácia je nedostatočná. Bolo treba pridať ešte jednu: začlenení a vylúčení. Dnes sú veci ešte divokejšie a musíme pridať ďalší protiklad: tí, čo zapadajú a tí, čo sú prebytoční. V tejto konzumnej, hektickej a narcistickej spoločnosti sme si zvykli, že sú ľudia, ktorí patria do šrotu, a medzi nimi špeciálne

starí ľudia. Rodičia pracujú a musia sa utiekať k domovu dôchodcov, aby sa postaral o starých rodičov. Ale často nejde o pracovnú zaneprázdnenosť, lež o číry egoizmus: starí sú v dome na príťaž, páchnu. Skončia odložení v domove dôchodcov ako kabát, ktorý cez leto visí v skrini. Niektoré rodiny nemajú inú možnosť, ale aspoň každý víkend navštevujú starých rodičov alebo si ich berú domov a tak dostávajú starostlivosť uprostred svojich drahých. To nie je odhodenie do starého železa, naopak: je to veľmi nákladná záležitosť“ [Bergoglio, Skorcka, 86]. Z týchto postojov vyplývajú aj vážne sociálno-ekonomické problémy ovplyvňujúce kvalitu života seniorov a ich rodín.

Dôchodcovia sa so stratou zamestnania stávajú plne závislými na dôchodku vyplácanému zo strany štátu. Tieto dôchodky sú neustále sa znižujúce, ak berieme do úvahy všetky ekonomické vplyvy medzi ktoré patrí napríklad inflácia, každoročné zvyšovanie cien tovar a služieb a podobne. Ani valorizácia dôchodkov neprináša očakávaný efekt. Dôchodcovia sú svojim spôsobom „zamestnanci štátu“ a sú plne závislí na politických rozhodnutiach vlády. Strácajú možnosť rozhodovania sa o tom, čo si môžu kúpiť, kam pôjdu na dovolenku a či vôbec na dovolenku pôjdu a podobne. V mnohých prípadoch sa dostávajú do hraničných ekonomických situácií a sú čiastočne alebo úplne odkázaní na pomoc rodinných príslušníkov. Zrazu z človeka nezávislého predovšetkým po ekonomickej stránke, sa stáva človek ekonomicky závislý na rozhodnutiach členov rodiny i vlády. Tu je veľmi dôležitá citlivosť, pochopenie a pomoc tak zo strany rodinných príslušníkov ako aj profesionálny prístup zo strany sociálnych pracovníkov a v neposlednom rade aj vlády prijímajúcej rozhodnutia ovplyvňujúce kvalitu života seniorov.

Sociálna práca zohráva veľmi dôležitú úlohu pri poskytovaní sociálnej starostlivosti. Vo veku, kedy ľudia odchádzajú do dôchodku, zohráva dôležitú úlohu sociálne poradenstvo. V tom čase je pre túto vekovú skupinu dôležité vypočutie, poradenie, nasmerovanie a pomoc s naplánovaním času začínajúceho seniora. Ten si nevie predstaviť, ako ma tráviť svoj čas, ako si ho má zariadiť a ako ho čo najefektívnejšie využiť. Dôležitú úlohu tu zohrávajú rady zamerané na rozvoj koníčkov, záľub, remesiel, ktoré človeku znova prinavrátia pocit užitočnosti. „Potreba sociálnej práce so starými ľuďmi sa objavuje až v mimoriadnych situáciách spôsobených sociálnymi, či zdravotnými faktormi. Sociálna práca musí smerovať predovšetkým k najviac ohrozeným starým ľuďom, teda osame-

lo žijúcim, veľmi starým („starí starí, nad 80 rokov), prepusteným z nemocnice, dlhodobo nemocným liečeným doma, krehkým a zmäteným, trpiacim demenciou či depresiou, prijatým do inštitúcií a žijúcim v nich, žijúcim v chudobných štvrtiach alebo v studených a inak nevyhovujúcich bytoch, sociálne a geograficky izolovaným, vystaveným zlému zaobchádzaniu, ponížovaním a segregovaným. Sociálna práca sa teda sústreďuje do oblasti starostlivosti o týchto seniorov, ktorých zdravotný stav je spojený s poklesom funkčných schopností a sebestačnosti. Limity sa môžu dotýkať hybnosti, zmyslového vnímania a iných kognitívnych funkcií. Obmedzujú človeka v jeho schopnostiach uspokojovať svoje každodenné potreby a naplňovať plány, udržiavať kontrolu nad svojím životom v miere, na akú bol zvyknutý. Tým sa výrazne znižuje kvalita jeho života. Bariéry v uskutočňovaní životných úloh môžu však byť i psychologické a sociálne, „neschopnosť“ v jednej oblasti môže vyvolať „neschopnosť“ v inej oblasti – rozvíjajú sa tzv. spirituálne neschopnosti alebo naučená neschopnosť. Zmyslom sociálnej práce so seniormi je tak v pomoci starému človeku vyjsť vonku z tohto bludného kruhu „nezvládania“.“ [Matouěsk, Koláčková, Kodymová, 163-164]. No nie je všetko iba na pleciach sociálnych pracovníkoch. Najdôležitejšiu úlohu tu zohráva rodina a postoj jednotlivých členov rodiny k seniorom.

Dnešná rodina prežíva hlbokú krízu. Ide o krízu partnerstva, rodičovstva, finančnú krízu, morálnu krízu a dalo by sa pokračovať aj ďalej. Čo pre dnešného človeka znamená rodina z ekonomického pohľadu? Každá rodina má svoj rozpočet. V rodine sa nachádzajú dôchodcovia. Obvykle ide o starých rodičov, ktorí už nevládzu a ich zdravotný stav sa prirodzene s vekom zhoršuje. Podstatnú úlohu tu zohrávajú rozhodnutia ich detí a partnerov ich detí, ktorí sú v aktívnom veku. Starí rodičia sú odkázaní na pomoc od svojich detí, ktoré vychovávali, starali sa o nich, platili výdavky a podobne. Terajší rodičia majú záväzok postarať sa o svojich rodičov a opäťovať im ich starostlivosť. Zároveň títo rodičia majú už aj svoje deti, o ktoré sú tiež povinné sa postarať. No nie len to. Majú najdôležitejšiu úlohu, ktorá spočíva vo výchove týchto detí. Peniaze sa pre rodinu stávajú nevyhnutným tovarom, ktorý neustále potrebuje rodina zamieňať za tovary a služby, ktoré sú potrebné na zabezpečenie chodu rodiny, potrieb jednotlivých členov a istý životný štandard. Peniaze sa stávajú prostriedkom k udržaniu životného štandardu pre rodinu a k

uspokojovaniu štandardných a nadštandardných potrieb jej jednotlivých členov.

Aby sme mohli správne identifikovať a riešiť sociálno-ekonomické problémy seniorov, je potrebné sa pozrieť do minulosti na rodinu. Rodina v minulosti bola zväčša súčasťou života viacerých generácií v jednom dome. Obvykle išlo o starých rodičov, rodičov a ich deti. Niekedy nebolo peňazí veľa, ale rodina bola stabilná a netrela veľkú núdzu. Prečo? Do práce chodil iba muž, manželka sa starala o starých rodičov a o deti. Manžel nezarobil veľa peňazí, ale každý člen rodiny pracoval na poli, učil sa rôznym remeslám, rozvíjal svoje talenty. Rodiny spoločne trávili veľa času.

Dnes je všetko ináč. Nie je potrebné, aby sa rodina vrátila do minulosti. Iste sa v týchto časoch nežilo ľahko. Avšak rodičia by si mali uvedomiť, že platia vysoké poplatky za domovy dôchodcov pre svojich rodičov. Ak by starých rodičov mali doma, mohli by im občas vypomôcť pri starostlivosti o deti, pomôcť v záhrade a podobne. Vyžaduje si to aj ochotu zo strany starých rodičov. Samozrejme, nie v každom prípade je to možné, pretože niekedy si zdravotný stav starého rodiča vyžaduje odbornú starostlivosť a podobne.

Starí rodičia môžu byť dobrými vychovávateľmi svojich vnúčat. Majú niekoľko výhod oproti rodičom. V prvom rade je výhodou to, že majú dostatok času pre svoje vnúčatá, pretože nemajú povinnosti ako aktívne pracujúci ľudia. Druhou výhodou sú ich múdrosť, životné skúsenosti a trpezlivosť, ktorým sa počas svojho života neustále učili. A tak sa môžu stať dobrými vychovávateľmi, pretože „dobrým vychovávateľom môže byť jedine dobrý človek, ktorého cieľom je prebudenie a rozvoj človečenstva u žiaka. Poznanie, ktoré odovzdáva učiteľ mladým ľuďom nie je to isté, ako kvantitatívne predimenzované poznanie odovzdávané dospelým, ale je poznaním, ktoré je schopné oživiť zvnútra a zdokonaľiť pôvodné univerzum myslenia, ktoré je dieťaťu a dospievajúcemu vlastné. Ide o špeciickú kvalitu poznania, prispôbenú prijímateľom, ktorá dosahuje vlastnú dokonalosť v danom období ich vývinu. Nie je to poznanie, ktoré sa v ďalšom vývine rozrastá do objemu tak, aby dosiahlo parametre vedy. Poslaním učiteľa je neustále apelovať na inteligenciu a slobodnú vôľu mladých ľudí“ [Dancák, 75]. Zároveň je tu potrebné výrazne podotknúť, že starí rodičia nenahrádzajú úlohu rodičov pri výchove svojich detí. Sú

oporou a pomocou, ak sa vzájomne dohodnú na jasných podmienkach vo výchove, vzdelávaní a rozvíjaní detských talentov.

V takto fungujúcej rodine výrazne pociťujú jej členovia aj veľké sociálno-ekonomické výhody. Rodičia nie sú nútení zverovať svoje deti do starostlivosti vychovávateľov, ktorým za tieto služby musia platiť. Vedia komu zverujú svoje dieťa a nemusia sa obávať negatívnych vplyvov, pretože poznajú výchovné metódy svojich rodičov. Rodičia môžu finančne vypomôcť starým rodičom pri nákladoch, ktoré nedokážu vykryť zo svojich dôchodkov. Starí rodičia sa cítia potrební a ich život dostáva nový zmysel v podobe starostlivosti o svoje vnúčatá. Iste takýto model nie je jednoduchý a vyžaduje si jasné pravidlá, správne plánovanie a predovšetkým komunikáciu.

Pohľad do minulosti nám môže priblížiť aj ďalší ekonomický rozmer, ktorý priamo vyplýva zo skutočnosti. Rozprávka O troch grošoch od Pavla Dobšinského približuje život jednoduchého a múdreho človeka. „Kopal raz jeden chudobný človek pri hradskej ceste priekopy. A neviem, ako sa stalo, ako nie, dosť na tom, že sám kráľ veľa raz šiel po tej ceste a opýtal sa chudobného človeka: „Povedzže mi, ty, môj drahý, akú máš plácu na deň za túto ťažkú robotu?“ „Hľa, najjasnejší kráľu, ja mám na deň tri groše.“ Zadivil sa kráľ nad tým a opýtal sa ho, ako môže z tých troch grošov vyžiť. „Jaj, vaša jasnosť, čoby len vyžiť, to by ešte bolo ľahko, ale ja z tých troch grošov prvý vraciam, druhý požičiavam a iba na tom treťom sám žijem.“ Ale tu veru kráľ nerozumel, čo to znamená, trel si rukou čelo, že si rozhúta, čo by to, ako by to mohlo byť. No nevyhútal nič, len pekne-krásne priznal, že on veru nerozumie, ako by to mohlo byť, z troch grošov i vracat', i požičiavať, i vyžiť. „Nuž, najjasnejší pane,“ povie chudobný človek, „to je takto! Chovám si otca už starého a nevládneho, tomu vraciam, bo on ma vychoval. Ale chovám i malého syna, tomu požičiavam, aby mi vrátil, keď ostariem. A na treťom groši aj sám potrebujem žiť“ [Dobšinský].

Táto rozprávka nesmie ostať zabudnutá. V nej možno nachádzať múdrosť, ktorá nám môže pomôcť objavovať riešenia na sociálno-ekonomické problémy seniorov. Nie je dobré spochybňovať hodnotu, úlohu i zodpovednosť rodiny v dnešnej spoločnosti. Rodina nie je iba o rodičoch v produktívnom veku a o deťoch, ktoré majú všetko, na čo si pomyslia. Rodina je o budovaní vzťahov, výchove, múdrosti, sebazapieraní, obete, láske, radosti, námahe, bolesti i starosti. Obdobie

staroby môže vyvolávať obavy, či sa človek dokáže dobre postarať o starnúcich rodinných príslušníkov. Keď to zvládli generácie pred nami, prečo sa obávať toho, že to táto generácia nezvládne?

Veď starý človek je predovšetkým „odovzdávateľ minulosti, ten, ktorý nám pripomína, pamäť národa, našej vlasti, rodiny, kultúry, náboženstva...“ [Bergoglio, Skorka]. Aké veľké bohatstvo nosí v sebe starý človek, ktorý toho tak veľa prežil. Vie porovnať minulosť s prítomnosťou a vie jasne povedať, čoho sa je potrebné vyvarovať v budúcnosti. Aká je múdrosť rodiny i národa, ktoré sa zamýšľajú nad názormi starých ľudí a s úctou, láskou, starostlivosťou a trpezlivosťou im posluchujú. „Hovorieval mi jeden starký: „To bolo veľmi dávno, synak, na zemi boli koncentráky. Dnes je už ale všetko inak...“ Nie. Dnes už nie sú. Dnes je iba jeden. A v ňom je celý šíry svet. Vysoké napätie. V ľuďoch i medzi ľuďmi... A mnoho, mnoho, mnoho bied. Veď každý žije v ostnatom drôte irónie“ [Bublinec, 21]. Každý senior sa pozerá na svet zo svojho uhla pohľadu a konfrontuje ho zo svojimi životnými skúsenosťami. Preto je na každom človeku, čo bude vnímať ako podstatné z tohto dialógu.

V živote človeka prichádza aj obdobie, kedy sa vyžaduje aj sociálna pomoc. Sociálnu pomoc potrebujú predovšetkým seniori, ktorí ostávajú na tomto svete bez priamych potomkov. Mnohí žijú sami vo svojich bytoch alebo domoch a nemajú pri sebe rodinných príslušníkov z rôznych dôvodov. Takýto seniori sa nachádzajú v ťažkej životnej situácii, ktorá si vyžaduje profesionálnu starostlivosť. Túto odbornú sociálnu starostlivosť poskytujú sociálni pracovníci alebo dobrovoľníci venujúci sa tejto skupine ľudí. „Jedným z cieľov sociálnej práce v spoločnosti je lokálna mobilizácia a angažovanie sa za boj proti chudobe a vylúčeniu“ [Czarnecki, 107]. Pri práci so seniormi táto mobilizácia zohráva dôležitú úlohu.

Doteraz sme sa venovali problémom seniorov hľadajúc odpovede na sociálno-ekonomické problémy seniorov v rodine. V tejto problematike nepochybne zohráva dôležitú úlohu aj štát. Štát prijíma zákony, ktoré môžu seniorom a ich rodinám pripraviť ekonomicky a sociálne tzv. zdravé prostredie. Zdravé prostredie v tejto časti možno vnímať ako prostredie nediskriminačné, ale podporujúce rodinu ako základnú bunku spoločnosti. Sociálno-ekonomicko-odbornú starostlivosť pre seniorov štát definuje predovšetkým v zákone č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách. Tento zákon „upravuje právne vzťahy pri poskytovaní sociálnych služieb a dohľad nad poskytovaním sociálnych služieb“ [Zákon č. 448/2008 Z. z.

o sociálnych službách]. Ďalej tento zákon vymedzuje sociálnu službu, ktorú definuje ako „odborná činnosť, obslužná činnosť alebo ďalšia činnosť alebo súbor týchto činností, ktoré sú zamerané na

- a) prevenciu vzniku nepriaznivej sociálnej situácie, riešenie nepriaznivej sociálnej situácie alebo zmiernenie nepriaznivej sociálnej situácie fyzickej osoby, rodiny alebo komunity,
- b) zachovanie, obnovu alebo rozvoj schopnosti fyzickej osoby viesť samostatný život a na podporu jej začlenenia do spoločnosti,
- c) zabezpečenie nevyhnutných podmienok na uspokojovanie základných životných potrieb fyzickej osoby,
- d) riešenie krízovej sociálnej situácie fyzickej osoby a rodiny, prevenciu sociálneho vylúčenia fyzickej osoby a rodiny“ [Zákon č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách].

Pod nepriaznivou sociálnou situáciou sa podľa tohto zákona rozumie „ohrozenie fyzickej osoby sociálnym vylúčením alebo obmedzenie jej schopnosti sa spoločensky začleniť a samostatne riešiť svoje problémy

- a) z dôvodu, že nemá zabezpečené nevyhnutné podmienky na uspokojovanie základných životných potrieb,
- b) pre svoje životné návyky alebo pre spôsob života,
- c) pre ťažké zdravotné postihnutie alebo nepriaznivý zdravotný stav,
- d) z dôvodu, že dovŕšila vek potrebný na nárok na starobný dôchodok,
- e) pre výkon opatrovania fyzickej osoby s ťažkým zdravotným postihnutím,
- f) pre ohrozenie správaním iných fyzických osôb alebo
- g) z dôvodu, že sa stala obeťou obchodovania s ľuďmi“ [Zákon č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách].

Tento zákon ďalej definuje aj čo znamená zabezpečenie nevyhnutných podmienok, kde definuje „zabezpečenie ubytovania, stravy, nevyhnutného ošatenia, obuvi a nevyhnutnej základnej osobnej hygieny“ [Zákon č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách]. Tento zákon rieši poskytovanie a prijímanie sociálnej starostlivosti. Definuje účastníkov právnych vzťahov pri poskytovaní sociálnych služieb. Venuje sa tiež druhom sociálnej služby, forme a rozsahu poskytovania sociálnej služby. Takto by sme mohli pokračovať ďalej a vymenúvať jednotlivé časti definované zákonom. Prakticky tento zákon je určený predovšetkým pre zariadenia posky-

tujúce sociálne služby. Zákon nerieši úľavy na dani pre aktívnych občanov starajúcich sa o starých rodičov žijúcich v spoločnej domácnosti.

Slovenská legislatíva pozná zákon č. 595/2003 Z. z. o dani z príjmov. Tento zákon upravuje „daň z príjmov fyzickej osoby alebo právnickej osoby, spôsob platenia a vyberania dane“ [Zákon č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách]. V tomto zákone je stanovený predmet dane v § 3 a nasledujúcich paragrafov tohto zákona. Zákon v § 9 uvádza aj príjmy oslobodené od dane a v § 11 sa pozornosť sústreďuje na nezdaniteľné časti základu dane. Ani v jednom bode nenájdeme úľavu na dani z príjmu pre rodinných príslušníkov, ktorí sa starajú o svojich starých rodičov alebo príbuzných v dôchodkovom veku.

Na základe týchto faktov možno konštatovať, že v slovenskej legislatívne nie sú uvedené žiadne výhody pre deti v produktívnom veku, ktoré sa starajú o svojich rodičov v dôchodkovom veku. Štát svojim spôsobom prispieva na sociálnu starostlivosť pre dôchodcov v sociálnych zariadeniach. Ale zabúda na sociálnu starostlivosť poskytovanú zo strany rodinných príslušníkov – deti pre svojich rodičov. V zákone o dani z príjmov sú stanovené podmienky nezdaniteľnej časti základu dane na manžela, manželku a deti žijúce v spoločnej domácnosti. Zákon vôbec nerieši úľavu na dani pre ekonomicky aktívne fyzické osoby starajúce sa o seniorov, ktorí žijú v spoločnej domácnosti.

Naskytá sa nový priestor na riešenie sociálno-ekonomických problémov seniorov. Počet seniorov v Slovenskej republike neklesá, ba naopak seniori pribúdajú. Tento trend je očakávaný aj v nasledujúcich desiatich rokoch. Avšak už teraz máme sociálne zariadenia preplnené. Aktuálne zákony v dost veľkej miere komplikujú výstavbu nových domovov sociálnych služieb a domovov dôchodcov. Nie je to iba otázka peňazí, ale je to aj otázka času, ktorá je priamo ovplyvnená byrokraciou.

Každá rodina má svoje priority, svoje sny a túžby, ktoré chce naplňať. „Človek sa slobodne rozhoduje, ktorou cestou života pôjde. Nechá sa viesť vlastným svedomím, o ktorého rast, sa má v poznávaní pravdy o sebe samom neustále starať“ [Stolárik, 21]. Táto starostlivosť je zároveň priamo spojená so zodpovednosťou za každého člena rodiny. V dnešnej spoločnosti, ktorá sa ľahostajne správa k ľudskému životu, je rodina pod veľkým tlakom. Napriek všetkej neistote, môžeme začať od znova. „Včerajšok je preč, zajtrajšok ešte nenastal. Máme len dnešok. Začnime“ [Výňatok z listov Matky Terézie Misionárkam lásky MC. 8. Apríl 1977,

parafrázujúci slová sv. Alfonza Liguoriho]. Môžeme si zobrať ponaučenie z minulosti, aby sme dnešok mohli zlepšiť.

Použitá literatúra

- [1] Bergoglio, J. M. – Skorka, A. 2010. *Pápež František o viere, rodine a Cirkvi v 21. storočí. O nebi a zemi*. Prvé vydanie. Podolíneec: Kumran, s.r.o.
- [2] Bublinec, M. 2012. *Hostia. Prvé vydanie. Banská bystrica: Kňazský seminár sv. Františka Xaverského Banská Bystrica – Badín*.
- [3] Czarnecki, P. S. 2013. *Praca socjalna*. Warszawa: Difin SA.
- [4] Dancák, P. 2009. *Personalistický rozmer vo filozofii 20. storočia*. Vydanie prvé. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta.
- [5] Dobšinský, P. *O troch grošoch*. [online]. [citované 2013-08-31]. Dostupné na internete: <http://citajmedetom.pravda.sk/klasicke-rozpravky/clanok/19438-o-troch-grosoch/>.
- [6] Matoušek, O. – Koláčková, J. – Kodymová, P. (EDS) 2005. *Sociální práce v praxi: specifika různých cílových skupin a práce s nimi*. Praha: Poltár, 2010. Vydanie druhé.
- [7] Stolárik, S. 2007. *Nový Dávid – prorok nádeje. Príspevok k filozofii náboženstva a filozofii človeka podľa učenia Jána Pavla II*. Prešov: Prešovská Univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta.
- [8] Schavel, M., Čišecký, F. Oláh, M. 2010. *Sociálna prevencia*. Dotlač. Bratislava: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava.
- [9] *Výňatok z listov Matky Terézie Misionárkam lásky MC*. 8. Apríl 1977, parafrázujúci slová sv. Alfonza Liguoriho.
- [10] Zákon č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách. [online]. [citované 2013-09-01]. Dostupné na internete: <http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CDMQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.zbierka.sk%2Fsk%2Fpredpisy%2F448-2008-z-z-p-32603.pdf&ei=EYwvUuGNBcyY4wTAuID4Dg&usq=AFQjCNE-jXyB-DbCJvR2m2V1de4L8910kA&bvm=bv.51773540,d.bGE>
- [11] Zákon č. 595/2003 Z. z. o dani z príjmov. [online]. [citované 2013-09-09]. Dostupné na internete: <http://www.madeinslovakia.sk/zakony/danz.pdf>

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 127-138]

Miroslav Kmec

VŠMP ISM Slovakia v Prešove

Post-modern society and youth subculture

Key words: *Globalisation. Individualization. Young generation. Youth subculture.*

Summary

The phenomenon of globalisation brings new possibilities of manifestations of individualization, which is implemented in the transformation of values, beliefs, attitudes, lifestyles and finding a place in society. The article emphasizes the relationship of youth to society, family, consumerism and manifestation of individualization within the frame of globalization. The effects of globalization and the subsequent individualization are characterized by the positive and negative manifestations (in the creation of youth subcultures and growth of social-pathologies phenomena). Factors such as social services and counseling, family, school, after-school facilities may have its positive impact on creation of a positive value systems and attitudinal orientation of the young generation.

Introduction

Globalisation can be seen as an ongoing process that precedes the cultural and economic path of vast majority of the world population. Young people generally look for their place in the trajectory of society. Current-

ly, they have almost unlimited opportunities to choose their particular lifestyles and to direct their priority efforts. The situation in globalisation gives them plenty of space to inner fulfillment. Thus also manifestations of advanced individualization can be implemented in socially undesirable areas such as increased crime, various types of addiction, etc. The young, who become the engine of sub-cultural changes and globalisation, play a specific role in those processes from the perspective of a new generation. Globalisation process affects people's lives through culture, emotions, but also via the formation of identity. Young people often get into situations where they are forced to face the process in question and address the issue of their status and integration into society through individualization.

Youth and globalisation

In the process of globalisation youth plays a considerable role. It is a coming generation and the influence of globalisation changes the personality models of young person. During the life stages of youth they experience many changes. Young people seek their place, create their value system, their attitudes and seek their personal and social identity.

Hazelyová L. notes that increases in individual and social consumption under the pressure of globalisation lead to human preferences for consumer lifestyle. Young people belong to a group reflecting dynamism, flexibility, individuality and autonomy [Hanzelyová, 2006: 152].

Attitudes of the young to consumerism are subject to factors such as lifestyle, leisure, interests, friends, and of course the amount of pocket money and social situation of the family in which they grew up. Youth lives only for the moment, which is currently underway and its way of thinking, acting and living results from that.

This way of life that most young people live is largely different from the way of life, which the older generations have lived.

J. Smolik notes that fifty years ago the youth was understood and characterized by a sense of initiative, an effort to overcome the obstacles, being ambitious, seeking to self-sufficiency and being in opposition to prejudice and focusing on the future and romanticism [Smolik, 2010: 19].

Nowadays young people devote a significant part of their time to Internet, the press, television, radio, literature, as well as visiting the cinema.

And these media offer individual behaviour patterns and influence the formation of attitudes and opinions.

"Few phenomena in the development of society strongly encourage laic and professional observers to such extent as a youth phenomenon in the modern post-industrial global society. Current research indicates inconsistency in evaluation ratings from positive (golden youth) to the skeptical - hopeless generation. There is a myriad of subject expressions that it is not at all bad, and on the contrary - very good, to the expression type, there is a danger for young people - drugs, youth criminalization, youth gangs, etc., and thus is on the verge of society" [Kmec, 2009: 11].

Carr - Gregg, M. - Shale, E. point out four basic tasks the teens have to identify with today:

- Create a reliable and positive identity.
- Gain independence from adults.
- Find loved ones outside the family.
- Find career direction, ensure economic independence and find their place in the world.

The period in which it precisely starts and finishes cannot be completely specified. Youth will meet with these tasks already in puberty and completely balances with them in adolescence. Trying to find oneself is very complicated because the changes are very fast and they are gaining momentum. They are facing a future that is from the perspective of politics, spirituality and environment much more uncertain compared with the past [Carr-Gregg, Shale, 2010: 67].

"Youth is part of the society, which produces relatively independent social unit, practicing self worth and value system, creating their own standards, ultimately own subculture with specific manifestations. The society also considers young people to be specific social group with their own tasks in life, and reserves them specific legal and social norms and forms of behaviour and other customary obligations" [Kmec, 2009: 30].

In today's global world, young people have more opportunities and their lives are much more varied than in the past. This is a result of not only the opportunities offered by current time in science and technology, but also the context of globalisation arising new opportunities to study and work abroad, which allows a person much better education and professional development in the work area.

Youth subculture

In a society in which we live is an unwritten rule that the lifestyles of the rich are unconsciously presented as a model to younger generations through communication media. The youth of 21st century tries to be different from anything that relates to the adult world and shows interest in everything new and unknown trying to mimic patterns of behaviour seen in the media. The young people mimic the stars from show business and try to imitate them. They create their own generational subculture.

"A subculture is characterized as a culture that is different from the global culture by its particular values, norms, special structure, or even a way of life and behaviour of its members. Degree of diversity is in the broader interval. On one side it is a simple modification of culture and society, on the other hand, it is inconsistent with the values and norms of society" [Lachytová, 2011: 44].

J. Smolik argues that subculture can be classified on the basis of age, such as youth subculture, occupation, religion - sects, rituals, nationality, ethnicity, race, social position, interests etc. If we look at the difference, they result in tensions, conflicts and consequently they often lead to such dramatic situations as clashes with the police or among subcultures [Smolik, 2011: 34].

As the principal character of subculture are considered differences from the dominant culture, and this diversity is reflected in the specific norms, values, behaviour patterns and also the specific lifestyle of subcultures. Subculture contributes to the dominant culture and at the same time distinguishes from it.

J. M. Yinger defined term subculture in three meanings:

1. Subculture understood as pre-culture, which preceded the emergence and existence of all cultures.
2. Subculture considered as part of a global culture of whole society.
3. Subculture perceived as a result of conflict of one or more groups with a global society. This conflict results in counterculture, which is close by its characteristics to subculture [Ondrejkovič, 2009: 72].

Ondrejkovič P. argues that this term was originally used in ethnography and socio-cultural anthropology. This term is primarily concerned with material culture and symbols in social behaviour. This term was

transferred by the influence of technology, science, planning and organization of production. One reason was the grouping of classroom aspects. The current stable society creates a variety of subcultures, which consists of members of a group who are identifiable through behaviour, lifestyle, vocabulary and way of spending free time. Very often the term is connected with regard to youth [Ondrejko, 2009: 66].

J. Smolik characterizes youth subculture as a type of subculture linked to specific ways of behaviour, its tendency to a certain value preferences, acceptance or repudiation of certain standards, lifestyle reflecting the conditions of life [Smolík, 2011: 35].

Transition of the political system in the nineties of the twentieth century led to emergence of leisure options in Slovakia for children and young people, and young people began to create their subculture.

"The component of social system of the society and hence its culture is the creation of specific subcultures of young people who become monitored both in terms of social work, but also sociology of education - hence by the sociologists, but also by social and educational workers. Time of youth is characterized indicatively in time interface between 15 and 30 years of age of an individual. In sociology it is possible to characterize this age as a transition stage of role from the period of childhood into adulthood" [Kmec, 2009: 5].

"Considering society as a whole the young are characterized as a social group with its specific position in the society. Characteristic features are social progressiveness, as well as awareness of their social status and their social views and attitudes" [Kmec, 2009: 30].

J. Smolik argues that some youth subcultures are engaged in politics. In the 1990s there was a decline of interest in political affairs and youth focused on the fun associated with leisure. Changes occurred in the late nineties when the interest was transferred in connection with the anti-globalisation movement. Subcultures of youth are a good place for the formation of political beliefs and they actively contribute to political socialization. Youth gets first political experiences, opinions and attitudes. A part of people dealing with youth subcultures have begun to engage in new social movements regarding racism, ecology, sexism, feminism, multiculturalism, and anti-globalisation in relation to the war conflicts [Smolík, 2011: 103-104].

Shaping of subcultures and lifestyles in the past and present

"The concept of youth subcultures is now almost exclusively used in the plural. This fact reflects the reality that today there is no single subculture of youth. While in the 1960s and 1970s there was still a current idea of "mainstream", which was on the one hand, adaptive or modified youth culture conformed to the dominant culture of the society and at the same time rebellious, "authentic" subculture of the young known as "underground" culture that existed simultaneously in parallel, but today such an idea is not possible. Today there is a preponderance of "piercing" and "neo-woodstock" and "mainstream" is considered to be "minority". More and more people of non-homogeneous age are looking for a way of life of young people as their model, including external appearance. More and more desire flexibility of the young covertly and openly. And thus they become the original features of youth subculture as an instrument of self-control. Businesses and entrepreneurial entities lacking youthful image, flexibility and mobility, normally cannot be successful in the market. This results in the loss of young subculture at all, without age and biological differences of its members" [Lachytová, 2011: 44].

J. Smolik argues that the beginnings of the development of youth culture and subcultures began to shape especially in England and in the USA after World War II. Gradually, this occurred in all Western European countries, which in today's globalised world has the effect of expanding youth subcultures in other countries [Smolik, 2011: 17].

"The term subculture is often used in conjunction with youth . First of opinions speaking about youth subculture originated in the 1920s - to 1940s and were mainly influenced by the Chicago school and its studies on gangs. The approach of this institution shows trend against cultural hegemony of adult society and the creation of alternative rules and standards requiring rigorous compliance with these standards by its members" [Lachytová, 2011: 44].

Hippies could be labeled as the first best-known subculture. J. Smolik notes that hippies preached peace and love and were against violence. Hippies rejected the war in Vietnam, racism and imperialism. Members of the hippies loved life, beauty, well-being, peace, drugs and sexual promiscuity. The motto of these so-called flower children was "flower - power." The essential feature was that they refused careers, consumer

lifestyle, marriage, social status. This group was characterized by the society as the group increasing divorce rates, crime, drug addiction and the growing number of single mothers [Smolík, 2011: 113-114].

Hofbauer Z. says that squatting (settling on unoccupied land, house) began to emerge in the hippies subcultures in the late sixties in the U.S. The members experimented with alternative lifestyle and at the same time they began to spread in Western Europe. It was a protest against housing policy in an effort to help socially deprived people who dealt with the crisis of housing [Hájek, Hofbauer, Pávková, 2008: 30-31].

In Slovakia, we can say that significant changes have occurred throughout society after 1989, and we have adopted to western countries in changes in thinking, behaviour and the emergence of new styles of human culture and way of life. Processes of transformation of the political and economic system in Slovakia after 1989 have been affected by the public (the older generation) so that they started to perceive youth as the most vulnerable group (by AIDS and unemployment) for the society and at the same time as a dangerous group that is subject to the pitfalls of fastest open society - intolerance, racial prejudice (skinheads), drug addiction (delinquency, violence).

"In particular, the media tend to formulate and thus exaggerate the phenomenon of youth as a problem. The result of such an approach is that the public presents youth policy actors as those working with youth gangs, youth hanging around town, youth loving graffiti, alcohol and drugs, as young people involved in violence and crime, truants and young unemployed people, etc. (Siuralla , L2004)" [Mecháček, 2009: 59].

"Beck points out that contemporary society is in the process of individualization and diversification in a way of life, lifestyles and life situations of individuals, so to speak on a hierarchical model of social strata or classes is at least questionable. Individualization process in this respect means that in practice, now cultural patterns and lifestyles of the young are not linked essentially to the external features, such as belonging to the same class, social class, education, or occupation group. In the choice of lifestyle there are much more prevalent individual choices and decisions for specific value systems and lifestyles that are not subject to social competence" [Lachytová, 2011: 45].

Individualization of youth

The present global society is in the process of individualization and shaping lifestyles and way of life of today's youth. Young people are now much more independent, adventurous, confident with the desire to experiment with their identity and seeking their place.

Michančová S. considers the beginning of the formation of identity of a person to be an adolescent period. In this part of life youth are aware of their feelings, values, set their goals and look for their place in society. Young people want to do the same steps in life, but they are confused, are not yet mature and experience with confusion of identity, which may contribute to deviant behaviour and conflict [Michančová, 2009: 28-29].

"From the period of childhood, which is characterized by a predominance of adaptive mechanisms (acquisition roles of the child, mastering the essential elements of society, etc.), there prevails the process of personalization and individualization in the youth of 15-30 years. Young people are more aware of their needs and tasks, by which they can also define their social status. We call it a period of autonomy, responsibility towards their environment and transpersonal values as well as finding their own identity. All this is happening simply by downloading and imitating actions and behaviour of adults, but very often in conflict with them" [Kmec, 2009: 45].

Contemporary modern society offers many opportunities for young people. It brings a lot of opportunity for a much more interesting and adventurous way of life as it was in the past, but also a number of risks and social problems that arise due to globalization and individualization of youth.

L. Machacek provides three levels of juvenile social problems (Stein, G.):

a) social problems of the adolescents assimilated with adolescent problem behaviour. As a problem behaviour can be considered delinquent behaviour, violent behaviour, vandalism, youth subcultures;

b) social problems of adolescents that arise on the basis of needs and personal development. It is an unemployment, young foreigners, handicapped, young people grown up in less frequented areas with restricted access to education and leisure time activities; c) social issues that arise from the living situation that brings everyday life. These are problems in the family, partnership, school and peer groups [Mecháček, 2009: 62].

To shape the personality of youth there are involved geographical, environmental and social factors.

Procházka M. states that the environment in which the individual develops affects their character. The urban environment provides a greater degree of anonymity in interpersonal relationships and is much more dynamic and offers many leisure opportunities and possibilities for individualization of youth [Procházka, 2012: 124-125].

"Fukuyama thinks that the current culture of unrestrained individualism, in which the violations become the only rule poses serious problems causing social turmoil [Ondrejko, 2009: 62].

1. Moral values and social rules cease to be a means having a power to limit individual choice and become only (note PO) a prerequisite for any kind of cooperation or joint ventures.

2. Individualism prevents them from what we call community - civil cohesive community.

3. They want to violate the rules being unfair, unreasonable and outdated seeking the greatest possible freedom. At the same time constantly they need new rules, which however, impose the restriction on individual freedom. The society constantly flipping standards and rules in the name of individual freedom will still become more disorientated, atomized, more isolated and unable to pursue their common objectives and tasks.

Feber J. considers individual such person who lives in accordance with social norms, fundamental human rights to personal autonomy in relation to other people and equality before the law, providing spiritual, political and economic freedom of each individual. An individual has the right to cultural heritage in general and the right to their own unique individuality [Feber, 2006: 69].

J. Smolik provides eight levels of differentiation perspective on youth subcultures. The first level relates to their own identity considered as a part of a youth subculture in the ongoing perception of himself / herself as a member of the group. The second level concerns the interaction between group members. It includes negotiation, communication, thought processes, self-awareness and understanding of symbols. This level refers to the daily emphasis on personal identity. The third level concerns the whole group and individual perception. It means to respect oneself as part of a whole. The fourth level is the impact of other group members

and their identification to a particular group. The fifth level is the gathering of groups with members of other groups and their attitudes to "foreign" groups and their negative attitudes (e.g. punks versus skinheads). The sixth level is the perception of "allied" subcultural groups within a subculture. Individual perceives the other subcultures as a supporting factor. The seventh level deals with the characteristics of national subcultures. The eighth presents youth subculture as part of a whole and as a conception of the ideal type [Smolik, 2011: 40-41].

"In the highly industrialized countries of the contemporary world there is reflected relative difficulty in terms of the integration of young people into the collective life of the majority society. It is mainly in the form of subcultures - the opposition of groups of young people to the conditions, values and norms of the so-called "adult" population. Minority youth associated in informal groups (subcultures) lives in a world of adults often on the margin, where we can incorporate such characteristic as aggressive types of conduct and behaviour in order to attract attention of the public existing outside the established social system" [Kmec, 2009: 36].

This paper is a part of the research project of the Grant Agency: Washington DCCORPORATION / USA Reg. No. WDCC-USA/02.11/02 Business in the new economic and social conditions.

References

- [1] Carr - Greeg, M., Shale, E. 2010. *Pubertáci a adolescenti průvodce výchovou dospívajících*. Praha : Portál.
- [2] Džupková, H., Pešeková, M., Kotek, T. 2006. Aké bude 21. storočie v Európskom priestore? In *Medzi modernou a postmodernou II.Partikularita a univerzalita človeka a spoločnosti, Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Prešov 16.-17.február 2006*. Prešov.
- [3] Feber, J. 2006. Jednota hodnotového systému a univerzalita človeka. In *Medzi modernou a postmodernou II.Partikularita a univerzalita človeka a spoločnosti, Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Prešov 16.-17.február 2006*. Prešov.
- [4] Gluchmanová, M., Gluchman, V. 2009 *Profesijná etika učiteľa*. Brno: Tribun EU.
- [5] Gulová, L. 2011. *Sociální práce. Pro pedagogické odbory*. Praha : Grada.

- [6] Hájek, B., Hofbauer, Z., Pávková, J. 2008. *Pedagogické ovlivňování volného času, Súčasný trendy*. Praha : Portál.
- [7] Hanzélyová, L. 2006. Reflexia fenoménu globalizácie v postojoch a názoroch študentov stredných odborných škôl In *Medzi modernou a postmodernou II. Partikularita a univerzalita človeka a spoločnosti, Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Prešov 16. - 17.február 2006*. Prešov.
- [8] Hill. S. J. 2009. *International business. Managing Globalization*. University of Alabama at Tuscaloosa: SAGE.
- [9] Hodgkinson, P. 2002. *Goth: Identity, style and Subculture*. New York : Oxford.
- [10] Klenovský, L. 2006. *Terénna sociálna práca*. Bratislava: Občianske združenie: Edícia sociálna práca.
- [11] Kmec, M. 2009. *Mládež ako subkultúrna skupina v globalizovanej spoločnosti*. Prešov: Vysoká škola medzinárodného podnikania ISM Slovakia v Prešove.
- [12] Kmec, M. 2009. *Úvod do sociológie výchovy (Učebné texty)*. Prešov: Vysoká škola medzinárodného podnikania ISM Slovakia v Prešove.
- [13] Kudláčová, B.. 2007. *Človek a výchova v dejinách európskeho myslenia*. Trnava: Pedagogická fakulta TU v Trnave.
- [14] Kunák, S. 2007. *Vybrané možnosti primárnej prevencie negatívnych vplyvov na deti a mládež*. Bratislava: Iris.
- [15] Lachytová, L. 2011. *Sociálna patológia (učebné texty)*. Prešov: Vysoká škola medzinárodného podnikania ISM Slovakia v Prešove.
- [16] Martinek, Z. 2011. *Agresivita a kriminalita školní mládeže*. Praha : Grada.
- [17] Michančová, S. 2009. *Vybrané kapitoly zo sociálnej psychológie*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta.
- [18] Mecháček, L. 2009. Mládež. In *Stručný prehľad sociológie*. Bratislava: Enigma.
- [19] Oberuč, J. 2006. Zhoršovanie správania detí a mládeže môžeme eliminovať aj kvalitnou výchovou: In *Medzi modernou a postmodernou II.Partikularita a univerzalita človeka a spoločnosti, Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Prešov 16.-17.február 2006*. Prešov.
- [20] Oláh, M. a kolektív. 2009. *Sociálna práca – vybrané kapitoly z dejín, teórie a metód sociálnej práce*. Bratislava: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety.
- [21] Ondrejko, P. 2009. Globalizácia, jej dôsledky a nové pohľady na spoločnosť. In: *Stručný prehľad sociológie*. Bratislava: Enigma.
- [22] Ondrejko, P. a kolektív. 2009. *Sociálna patológia*. Bratislava: Veda.

- [23] Peters, S. 2011. *WWW wij willen weten deel 40: Gothic*. Arnhem: Ellessy Jeugd.
- [24] Procházka, M. 2012. *Sociální pedagogika*. Praha: Grada.
- [25] Schavel, M., Oláh, M. 2010. *Sociálne poradenstvo a komunikácia*. Bratislava : Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety.
- [26] Schavel, M. a kolektív. 2010. *Sociálna prevencia* . Bratislava: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety.
- [27] Slušná, Z. 2006. Hybridácia ako výrazový princíp globálnej ekumény In *Medzi modernou a postmodernou II. Partikularita a univerzalita človeka a spoločnosti, Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Prešov 16.-17.február 2006*. Prešov.
- [28] Smolík, J. 2010. *Subkultury mládeže. Uvedení do problematiky*. Praha: Grada.
- [29] Tokárová, A. a kolektív. 2009. *Sociálna práca. Kapitoly z dejín, teórie a metodiky sociálnej práce*. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity AKCENT PRINT- Pavol Šidelský.
- [30] Tóth, R. a kolektív. 2005. *Úvod do politických vied*. Bratislava : Smaragd pedagogické nakladateľstvo.
- [31] Urban, L. 2008. *Sociologie trochu jinak*. Praha: Grada.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 139-149]

Viera Kuzmišinová

VŠMP ISM Slovakia v Prešove

Department of Economics, Marketing and Management

Income inequality as part of new economic and social conditions of business

Income inequality as a today's phenomenon

Key words: *income inequality, causes, consequences, economic and social business conditions*

Summary

The allocation of revenues / incomes is a key factor in the functioning of every socio economic system. Problem, even considerable risk of significant property and the income inequality lies in the fact that this would mortify capital and does not get into the economic cycle. Dangerous is that income inequality is understood (forces to be accepted) as a static and necessarily acceptable phenomenon of the current socio-economic system. The deepening income inequality is the cause of many negative issues of the contemporary world.

World inequality (growing disparity in capital and labour income) obtains enormous proportions and has a growing trend, thereby it increases the volume and strength of its negative consequences, such as: economically unjustified concentration of capital and assets in the hands of individual layers of society, economically unjustifiable and unsustainable disparity between wealth growth and deepening inequality of its distribution, disregard for the principles of merit and non-discrimination within the manner and form of distribution and redistribution in society, narrowing the space for the recovery of capital surplus, increasingly deformed structure of production and consumption, unprecedented expansion of the financial sector; virtual demand generated by the expanding financial sector, excessive production capacities, increase of regional disparities, increasing economic and political power of TNK, increase of deficit of public finance; shifting of state costs to the citizens (health, education, social care, etc.), permanent income freezing of the majority of the population, growth in the number of people in poverty, escape of firms from paying social and fiscal payables, insufficient effective demand at real economy, corruption, excessive growth of government and household indebtedness, unemployment, inadequate position of people at the labour market, devastation of the environment, the decline of moral and value orientation in people's behaviour and in the functioning of society, decline of the birth rate, aging of population, social, economic and political instability, susceptibility of the society to social and economic shocks, etc. These facts also represent new economic and social conditions for business.

Income inequality as part of new economic and social conditions of business

The allocation of revenues / income¹ is one of the key factors in the functioning of every socio - economic system from the point of impact on

¹ *Retirement income* is a flow variable expressing the amount of money that an individual or household receives for a certain period of time in the process of initial distribution and redistribution. The term *income* will be used in this paper as a synonym for retirement income due to the fact that this term is used in the statistical documents and other official documents of economic practice. The literature sometimes distinguishes between these terms, where incomes are designated funds flowing from the initial distribution of value-creating processes and as retirement incomes *are referred* resources arising in the process of redistribution. *Distribution* of retirement income is viewed as the initial distribution to the original owners of production factors. *Redistribution* (secondary

the whole economy (both macroeconomic level and in terms of microeconomic), but also on the social process. Economic theory analyses income distribution and income inequality especially in the context of economic growth, development and its sustainability, as well as in terms of the impact on quality of people's life [Pauhofová, Hudec, Želinský, 2010].

Inequality is historically part of the existence of any society. Polarization of society in terms of income is a specific type of vertical² inequality (between groups and individuals) [Veselková, 2012: 127].

The issue of distribution of income and wealth³ was at first elaborated mainly by sociologists. In the economic literature a greater awareness of the problem begins in the 90th of the 20th century. [Želinský, Pauhofová, 2012]. In the opinion of *liberal economists* are income inequalities⁴ a necessary evil and the price for economic growth. According to them, inequality promotes economic growth via concentration of income at the rich people (rich have a higher marginal propensity for savings than the poor) who are able to save and invest more, and on the other hand, inequality "fear of poverty" motivates individuals to work harder [Kotrasová, Rochovská, 2010]. The opposite view presents a *group of economists around Stiglitz* that the inequality holds for a high price in terms of social, economic and political instability and lower growth. [Fitoussi, Stiglitz 2010. in: Veber, 2010: 11]. According to the Iša [2001] a high degree of economic inequality is not automatically a guarantee of higher growth rates, neither of steady growth, which implies an optimal relationship between investment and consumption. Problem, even risk of considerable property and income inequality lies in the fact that this mortifies capital and it is not getting into the economic cycle.

Paradoxicality of the current approach by exploring the phenomenon of income inequality lies mainly in the fact that it misses an interest to understand it as the cause of many problems, especially negative issues

distribution) is a re-distribution of funds collected from the initial distribution, for example in the state budget.

² Horizontal inequality is between the regions, countries.

³ Income inequalities are part of a methodology of comprehensive perspective on income polarization and polarization of wealth in a globalized world.

⁴ Income inequality is often equated with the concepts of poverty, injustice of retirement incomes. These are not synonyms. Category of income inequality is purely descriptive in nature, it is the category of positive economics (may differ significantly from the inequality of status, social). Income inequality means that incomes (pensions) of the people are not the same, so they are not equalized.

of the current world, whose solution in the form of equalization of income inequality on the basis of merit and non-discrimination, could be a tool to eliminate them⁵. It is also paradoxical that many times the income inequality is presented as a static and necessarily acceptable phenomenon of the current socio-economic system.

Planar growth of income inequality is a serious negative effect, especially on the aspect of vulnerability to social shocks⁶ [Želinský, Pauhofová, 2012].

Milanovic [2006: 13] notes that global inequality has acquired enormous proportions and has a growing trend. Thereby it increases the possibility of growth of its negative consequences and therefore the importance of examining and understanding of this phenomenon.

Decomposition of income inequality, its determinants and consequences

Income inequality, its determinants and consequences are an important indicator and source of information for the development of the society in the future. It is a multilevel and multifactorial phenomenon and therefore its investigation is carried out not only in economic but also in social, ethical, political, legislative and other spheres of society.

Income inequalities⁷ reflect the processes that led to them. They indicate a much more complex phenomena and connections of the current polarization, which are not related only with income [Pauhoufová, 2010]. Šikula a kol. [2010] indicate at present an unacceptable and unsustainable disproportion between growing wealth creation and *deepening inequality of its distribution* as a major contradiction between the economy and the

⁵ For several decades significant organizations such as World Bank and IMF are directing their efforts and finances to reduce income inequalities and to achieve various forms of convergence, but the results show the opposite, income inequality is increasing.

⁶ It is therefore appropriate a question: Is there a "maneuver" around income inequality substitutionary problem? There is a fundamental question of today: What will be the need for human labor in society in the future? [Želinský – Pauhofová. EÚ SAV, s. 117-118].

⁷ The concept of income inequality is sometimes wrongly equated with the concept of poverty, but they are two different concepts. In terms of quantification of poverty and inequality based on analysis of income, inequality of income can be seen as a broader concept than the concept of poverty. Construction of rates of income poverty is in fact based on analysis of income only of that part of the population whose incomes fall below the level (the poverty line), while the construction of rates of income inequality is generally based on the analysis of the income of all members of society. Available at: <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=28598#obsah>

man, what became based on authors critical dimensions not only in the session of economically developed and developing countries, but also within many economically developed countries

Among the most empirically validated *sources of inequality* in market incomes is disparity in wages, household composition, labour market status and disparity in investment and capital incomes [Kenworthy, 2008]. If talking about inequality in available incomes, they are mainly the result of *redistribution mechanisms* (set of socio-political mechanisms and tax system). *The structural shifts* in the economy, trade and population are therefore not the only holders of disparity. [Veselková, 2012: 127].

Many experts consider the increasing income inequality *as a major factor in the current crisis*. Fitoussi's and Stiglitz's analysis of the global crisis and its deeper causalities has shown that it is an unprecedented phenomenon, which was created by the synergy effects of *extreme polarization of income and wealth, reduction of space for the recovery of surplus capital unable to generate sufficient effective demand in the real economy, due to unsustainable exploitation of natural resources and environmental devastation, more deformed structure of production and consumption, unprecedented expansion of the financial sector and its increasingly destructive impacts on the real economy* [Keynes, 1973], what has an *disintegration effect on morale and value orientations in human behaviour and in the functioning of the society. Lack of demand and valorisation space in the real economy* is increasingly being replaced by *virtual demand generated by expanding financial sector* based on cumulated indebtedness [In: Veber, 2010: 119].

Even Pauhoufová [2012] as a major factor in the on-going crisis indicates the increasing income polarization (polarization of wealth), which is a *product of current civilization and economic model*. According to her, income polarization arises as a combination of various factors, where the main ones are:

1. method and form of distribution and redistribution in the society.

Redistribution has a significant effect on the polarization of incomes, on the so-called "delayed reward", where wages and bonuses of top management of various companies are very different from ordinary wage of

workers⁸. Rising income inequality of the population is then reflected in the problems of poverty, high unemployment, low national or global consumption linked with low domestic demand, but at the same time with the risks of social tensions formation.

2. *uneven and progressing level of concentration of capital and assets in the hands of individual sections of society*⁹.

Nemoga [2010] notes that for the polarization of wealth has always contributed also *development of information technologies* (IT), because access to information is one of the basic prerequisites of success in many areas of society and the economy.

Highly polarized inequality by Kenworthy [2008] raises *social exclusion* associated with many negative consequences (leading to a weakening of social cohesion, the rise in unemployment, a rise in the number of persons in material need, the loss of social prestige, the reduction of birth rates, the growth of excessive indebtedness of states and households, the increase in the deficit of public finance, the increase in income inequality of successive generations, the growth of virtual wealth into negative stratification of society, the worries about the future, or even to weakening of economic growth and its long-term sustainability [Veselková, 2012: 127]).

The main cause of the debt crisis in the EU is considered to be *excessively costly social model*. Analytical results of many authors document deepening of income inequalities in the EU. This means that the realized social model does not suppress income polarization. The tip on scales is increasingly huge dimension of *corruption*, which increases spending on social model by 20-30 [Želinský. Pauhouřová, 2012: 117].

⁸ The average German made his fortune seven times higher in the second half of the 20th century. This seven times enrichment was created so that the GDP for this period was divided by the number of Germans. 9% of Germans are active in employment and those got rich 2-3 times on average. The richest income groups and big companies got richer twenty times in this period. The average of twelve times enrichment of the rich and two to three times enrichment of 90 percent of Germans gives the number 7. In Germany, employees paid in 1950 a quarter of all taxes, in 2000 already four-fifths of taxes. It means that by stagnant incomes of employees (roughly stagnates since the early eighties), they subsidize these four fifths of the tax burden, while the proportion of those whose incomes expanded, has dropped on the payment of taxes from three-quarters to one-fifth. <http://strana-lavica.sk/keller.php>

⁹ For the past 30 years in the USA all 95 percent newly created wealth was appropriated to less than 5% of the population. <http://strana-lavica.sk/keller.php>

Šikula [2010: 30-33] analyses the causes and consequences of extreme growing inequalities of income and wealth distribution. According to him *real basic cause* lies in the *nature of capital accumulation*, which does not provide enough opportunities for recovery and is accompanied by accumulation of debts which have become a powerful leverage to promote growth.

Sustaining of the growth is thus increasingly dependent on the indebtedness¹⁰ and became to have huge dimensions, which was allowed by the combination of deregulation, liberalization, IKT technologies and innovative diversification of financial products. Disproportionate polarization leads to a significant restriction of consumer demand for low-income populations. This causes the accumulation of excess production capacities¹¹ and this way the capacity creation investments began to move into the financial sector, creating the impression of more lucrative opportunities (out of 100 dollars, which during the second change the ownership, is 98 dollars not covered by production activity).

Especially big economies¹² record a significant *growth of internal regional disparities* that cause the transition of employees for job-sharing, or to so called "Kurzarbeit". In countries characterized by a rise in income inequality, it is possible to register a significant increase in unemployment. High risk in terms of future is differentiation within the Euro-

¹⁰ About the tendency of expansion of the financial sector and growing indebtedness related to GDP as a medicine against the tendency to stagnation of the economy has pointed political-economic analysis since the 60th years of the 20 century (e.g. the U.S. GDP in the period 1970-2007 increased 13.8 times but the total debt was increased about 32 times. Cumulative increase in the debt burden in relation to GDP, has risen from 151% in 1959 to 373% in 2007. The structure of debt was also changed: in 1970 the largest borrowers were businesses and households, but in 2007 it was the financial institutions). This nature of increasingly unacceptable indebtedness as a major factor of fictitious growth can not continue indefinitely. [Šikula, M. 2010a].

¹¹ In the most industries is the volume of production capacity higher by 20 to 40 percent, than the actual need. This applies to the pharmaceutical, automotive, electronics and other industries. If we are to make real production and production capacities, we should lay off excess. Prognosis of the International Labour Organization says about the end of 35 to 60 millions jobs in developed countries. So far, however, it is on hold. We all hope that when Americans will consume less, it will be replaced with China. This, however, will replace about 20 percent of global consumption of the United States. Stanek, P.: Just pour money is not enough. Available at: <http://www.pluska.sk/slovensko/rozhovory/ekonomicky-analytik-peter-stanek-naliat-peniaze-nestaci.html>

¹² For large economies, such as Germany, France, the United Kingdom is realistic to expect that into the survey did not get sample units for income of the most disposed groups, which could significantly distort input data.

pean Union¹³. It is not just about high levels of income inequality of new member states but also old ones. [Želinský – Pauhofová, 2012: 117-118].

For a clearer grip of the issue of income inequality is now important to touch the issues related to the solution of the debt crisis in Europe. As the political elite do not want to deal with this, logical outcome is not the solution of the debt crisis, but *shifting costs of the state to citizens*. If they do not have a sufficient amount of incomes, the outcome will be *deepening of social polarization*. The risk of income inequalities increases if there is an increase in the whole area¹⁴. Since the mid-90th of the 20th century the European area is in *permanent income freezing of the majority of the population*, while there is an *extreme increase in corruption*. Income freeze is closely involved with an *outsourcing*. If one adds to this the rapid growth in the number of *companies evasion of payment obligations* (social, tax), so there is a mix, resulting in a current style of *debt crisis*. *From the side of political elites for the last 10 years there is a conscious influence in the direction of inequalities deepening*¹⁵. [Želinský, Pauhoufová, 2012].

The ultimate consequence of the existence of income inequality is the *destruction of the quality of life of the individual*. That means some increase in aggression in society, which increases its susceptibility to social shocks. It significantly extends the control system of society, when the possibility for feedback is dismissing. The risk of income inequality increases if there is an increase within the whole area. [Želinský, Pauhoufová, 2012].

¹³ Inequalities in various areas of economic and social life in crisis deepen, in many regions of the Union is the society clearly polarized and poverty acquires undesirable forms. These are not only associated with an increase in unemployment, but also with slowing of wage development. Those are significantly more prevalent among new EU member states. Within the stratification of the population's income is significantly strengthening the position of low-income households and also of very small group of wealthy. Available at: http://www3.ekf.tuke.sk/NaRE2012/subory/workshop/Herlany_Zbornik_web.pdf

¹⁴ The status of middle class has currently and in the future will have a key role in terms of social and political stability of the society. Middle class are nowadays in a difficult position. The perssure is growing to moderate their wage demands. It also often serve as the latest sponsor of the welfare state. If a scenario of forced changes applies, then society as a whole will get poorer. Middle classes, which are the fruit of a functioning society, in this scenario decline in incomes and socially and they are mixed with other regraded layers.

Šikula a kol. 2010. Stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti. Bratislava: EÚ SAV. s. XXII. <http://archiv.vlada.gov.sk/old.uv/data/files/5613.pdf>

¹⁵ The fall in the average wealth (median) for the last three years by nearly 40% marked the decline of American wealth that was accumulated in last 20 years (FED, 2012).

Question of the global distribution of wealth is becoming more urgent than the question of optimal production and consumption in the richest. [Quiggin, 2012].

Conclusions

Although it is very difficult to separate the causes and consequences of income inequality (as they intersect with each other, influence and support), as well as to clearly define (*ceteris paribus*), I assume, based on the analysis of presented opinions, for the *main cause of income inequality* the **current civilization and economic model**, which translates into determinants / factors / processes:

A. **economic** in three areas:

1. *distribution* (the ratio of labour and capital, the ratio of wages and salaries of managers, respectively owners; permanent income freezing of most of the population; disparity in capital and labour income) and *redistribution* (the tax and contribution system, government and public expenditure).

2. *nature of capital accumulation* (uneven, acting, economically unjustified concentration of capital and assets in the hands of individual sections of society; accumulation of assets, which enables and makes further accumulation, economic globalization; TNK),

3. *structural movements in the economy* (more deformed structure of production and consumption; deepening economic differentiation of human resources, an unprecedented expansion of the financial sector; innovative diversification of financial products; deepening conflict between the real and the financial economy, the development of IKT)

B. **non-economic** (socio-political mechanisms; social model; political system; integration processes, corruption, unethicity, passivity and acceptance of social injustice; legislative support of income polarization, non-functioning legal system; etc.).

As the main *consequences of income polarization* may be given:

A. **economic**: non-use of economic resources: labour, land, capital, growth in the number of people in poverty, insufficient effective demand in the real economy, narrowing the space for the recovery of surplus capital; virtual demand growth, unsustainable way of exploitation of natural resources and environmental devastation; growth of excessive indebtedness of states and households, increasing income inequality of succes-

sive generations; growth of virtual wealth, excessive production capacities, non-payment of tax and social obligations, passing on the costs to the citizens from the state (health, education, ..), weakening of economic growth and its long-term sustainability, etc.

B. non-economic: unemployment, weakening of social cohesion, loss of social prestige; impossibility of self-fulfilment; reduction of birth rates, aging of population, negative stratification of society; worries about the future; devastation of morality and value orientation in people's behaviour and in the functioning of society, social exclusion, social discrimination, destruction of quality of life, social tensions, increase of aggression in the society, susceptibility to social shocks, etc.).

Generalized *causes and consequences of income inequality* present many negative (and growing) problems of the contemporary world, whose solution in the form of equalization of income inequality on the basis of merit and non-discrimination could be a tool to eliminate them. But also represents new economic and social conditions for business.

This paper is a part of the research project of the Grant Agency: Washington DCCORPORATION/USA Reg. No. WDCC-USA/02.11/02 Business in the new economic and social conditions.

Literature

- [1] Iša, J. 2001. *Transformácia ekonomiky a sociálny štát* [online]. *Slovo. Politicko-spoločenský týždenník*. č. 33. [on line] www.noveslovo.sk/archiv/2001-33/oekonomike.html.
- [2] Kotrasová, M., Rochovská, A.: *Neoliberalizmus a pracujúci chudobní v kontexte Slovenska A EÚ*, in: *Geografické informácie*. UKF, FPV. Nitra. Ročník XIV. 2010. http://www.kgrr.fpv.ukf.sk/pdf/Geograficke_informacie_14_2010.pdf
- [3] Milanovic, B. 2006. *Global income inequality: What it is and why it matters?* [on line]. Department of Economic and Social Affairs (DESA). *Working paper* No. 26. ST/ESA/2006/DWP/26. August 2006. www.un.org/esa/desa.
- [4] Nemoga, K. 2010. *Rozvoj informačných technológií súvislosti s polarizáciou bohatstva*, in: Pauhofová, I. (ed.). *Determinanty polarizácie bohatstva v globalizovanom svete (súčasnosť a budúcnosť)*. Zborník statí. EÚ SAV, Bratislava.

- [5] Pauhofová, I. (ed.). 2010. *Determinanty polarizácie bohatstva v globalizovanom svete (súčasnosc a budúcnosť)*. Zborník statí. EÚ SAV, Bratislava.
http://ekonom.sav.sk/uploads/journals/190_zbornik_determinanty_final_online5b25d.pdf
- [6] Pauhofová, I., Hudec, O., Želinský, M. *Sociálny kapitál, ľudský kapitál a chudoba v regiónoch Slovenska*. EF, TU, Košice.
- [7] http://www.ekf.tuke.sk/files/Zbornik_Herlany_el_verzia.pdf.
- [8] Pauhofová, I.: *Súvislosti príjmovej polarizácie a kontrolovanej spoločnosti*, In *Paradigmy budúcich zmien v 21. storočí*. 2012, [online]. Dostupné na internete: <http://ekonom.sav.sk/uploads/journals/Zbornik_paradigmy_zmien_2012.pdf>.
- [9] Quiggin, J.: *Ekonomia nešťastia*. [online]. Dostupné na: <http://www.econmedia.sk/test/ekonomia-nestastia-john-quiggin>
- [10] Šikula, M. 2010. *Konkurencieschopnosť ekonomiky v súradniciach globálnej krízy*, In: *Skutočnosť a hodnoty (päť pohľadov na ekonomickú krízu)*. VŠMP ISM Slovakia. Prešov.
- [11] Šikula a kol. 2010a. *Stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti*. Bratislava: EÚ SAV.. <http://archiv.vlada.gov.sk/old.uv/data/files/5613.pdf>.
- [12] Veber, J. 2010. *Jak dál po krízy*, in: *Skutočnosť a hodnoty (päť pohľadov na ekonomickú krízu)*. VŠMP ISM Slovakia. Prešov.
- [13] Veselková, A.: *Krátký pohľad na vývoj príjmovej nerovnosti na Slovensku*, in: *Paradigmy budúcich zmien v 21. storočí*. EÚ SAV. Bratislava.
- [14] Želinský, T. - Pauhoufová, I. 2012. *Vývoj príjmových nerovností v Európskej únii*, in: Pauhoufová, I. - Želinský, T. (ed.) *Paradigmy budúcich zmien v 21. storočí*. EÚ SAV. Bratislava.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 151-168]

Viera Kuzmišinová

VŠMP International School of Management Slovakia *Prešov* Department of Economics, Marketing and Management

Galyna Kish

Uzhgorod National University Department of Tourism

Viktorya Gotra

Uzhgorod National University Department of Enterprise Economy

Substantiation of geotourism development strategy in Ukraine

Key words: *strategy, strategic management, tourism development, geotourism, geoeducation, geoheritage, geoconservation.*

Summary

This paper shows the priority of tourism industry development in Ukraine in general, as well as innovative types of tourism, such as: geotourism, in particular. The data clarifies basic approaches to the definition of "geotourism". Indicates the necessity of strengthening government role in the field of tourism, primarily through forming of development strategy of some types of tourism. Development strategies project of geotourism in Ukraine is proposed, which provides three strategic ways of development:

geotourism, geoeducation and geoconservation. Each of them includes a list of priorities through the implementation of specific measures.

Introduction

Changes in geopolitical situation, social and economical development, modernization of informational technologies significantly influenced the dynamic of international tourism, led to tourism industry transformation with an orientation on meeting the diverse needs of people who travel.

Ukraine occupies a leading position in Europe concerning a level of availability of valuable natural, historical and cultural resources, causing a great interest for native and foreign tourists.

However, according to the World Economic Forum 2012 in the field of travel and tourism, Ukraine among 140 countries ranked only 76th (Czech Republic - 31, Hungary - 39, Poland - 42, Slovakia - 54, Russia - 63, Romania - 68). The above indicates that in international tourism market, Ukrainian national tourism product and natural resources are estimated to be less attractive and competitive than in other countries, where there is a global trend towards strengthening the role of the state in supporting tourism development. Although in 2010, Ukraine held 85th position, which shows a positive tendency in the world ranking of tourist most attractive countries. According to the World Tourism Organization in 2011, Ukraine entered the top ten European countries by the number of tourists entry (21.42 million) [UNWTO Tourism Highlights]. In order to avoid losing this positive tendency, the development of innovative types of tourism in Ukraine, geotourism particularly, should be encouraged

The main material.

The concept of "geotourism" is fairly new to the community, that is also a reason why tourists use it so rarely, nevertheless in professional circles it is quite common. So what is geotourism?

Result of research

History of the concept of "geotourism" (full title "geological tourism") is not complex. Many books, research papers, reports have been written on the subject of geology. The main idea of geology is that it examines the features of relief on the earth surface, which were formed as a result of

various processes. The word «geology» (geology) comes from the Greek «geo» - land and «logia» - knowledge/teachings. Thus "geology" means - "the doctrine of the earth."

While the concept of geology was being detailedly researched by scientists, other researchers focused on the concept of "tourism", but only few combined these two concepts together.

One of the first scientists to combine geology and tourism became Myurey Grey in 2004. In her book "Geovariety: evaluation and conservation of abiotic nature" Grey proved that the two are clearly intertwined with each other. The author draws a parallel between geology and tourism from the point of view that the development of different areas is an important economic component, but it can cause damage to biodiversity and geovariety. During the development of the theme of the book, author concludes that the location of the relief features must be preserved, and moreover, they must be protected, thus the topic of how tourism can affect the conservation of nature attractions was considered. The book also examines positive combination of geology and tourism [Murray, 2004].

Other researchers such as Ross Dovling and David Newsam perceive geotourism as the one that can provide a better knowledge and understanding of Earth, its unusual places, its unique territories and cultures. Geological characteristics of certain areas always inspired and amazed people, which is why these areas are under protection as a world heritage site. Whether the Grand Canyon in the United States, or Machu Picchu in Chile, such a unique place has always attracted visitors from all over the world, according to David Ross Dovlinh Nyuvsam [Ross, 2006].

The term "geotourism" is often equated with the term "ecotourism", "sustainable tourism", "alternative tourism". It is often combined with types of traveling with informative, educational purposes, but the real meaning is much deeper.

Publicly, the term "geotourism" was introduced in 2002 and was approved by the National Geographical Union. The determination was brought by the chief of National Geographic Traveler magazine, which is also the first manager of the National Geographical Union of environmental decision-making - Jonathan Tortelot.

Geotourism – is a type of tourism that proves uniqueness of geographical location – environment, heritage, esthetics, culture, relief features of

the area, and the uniqueness of the local population. Geotourism – a kind of travel with an aim of nature conservation as well as protection of cultural heritage and traditions, history and geography exploration, promotion of the area uniqueness, investment attracting, developing of patriotism. Thus, this type of tourism lets travelers explore different places of interest on the specific territory, its cultural or historical heritage.

The object of geotourism is the uniqueness of the area: unusual landscapes, rock formations, unique flora and fauna, coastlines, river valleys, waterfalls, caves, etc. Along with the natural features of the location, geotourism is aimed at familiarizing with the cultural characteristics of the territory: the unique folklore, crafts, clothing, customs, cuisine, etc.

The subject of geotourism is the geotourist, whose main purpose of travelling is to visit areas with unique natural and cultural resources. At the same time, the geotourist does not harm the environment, but benefits the local people.

Geotourism is a special kind of tourism which combines the most popular modern types of travel. Each of these types brings something unique, something that creates the uniqueness of geotourism itself. Therefore, various directions exist in geotourism, based on the preferences of tourists and formed due to the specific natural, cultural, human and other resources involved. (Fig. 1)

It is suggested to single out two main tourism type sets that form the basis of geotourism. The first set includes those directions which are based on cultural resources. Undoubtedly, any kind of tourism involves cultural factor to some extent. The concept of cultural tourism was officially used internationally for the first time in the proceedings of the World Conference on Cultural Policy (Mexico City, 1982).

The second set of tourism types is based on natural resources. Primarily, this group includes ecological tourism, which can be represented by green tourism, rural tourism, agritourism, and other types. Ecotourism is a form of travel, favourable to the environment. Ecotourism is aimed at protecting the natural and cultural environment of regions that are visited by tourists. It provides that participants of these trips are people with high environmental awareness.

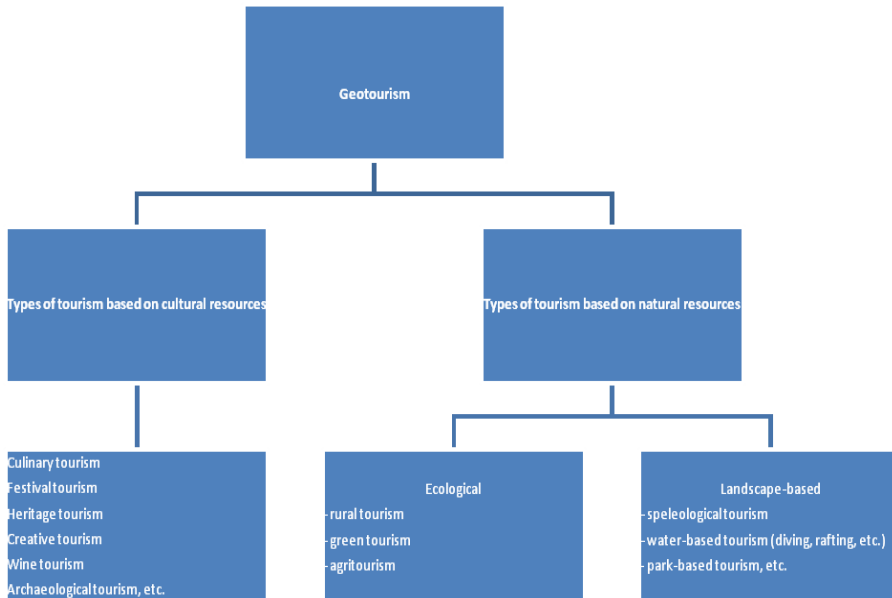
Geotourism – is a tourism based on “relationship building” with the place of visit – with local culture, with natural environment, with people

that live in that area. It is a kind of tourism that by itslef is already unique, it offers tourists special, unique places of the country, it offers authentic culture, but culture of the people who live in the area.

Abroad, one of the most common forms of geotourism are geoparks.

Geopark – a protected area of national importance, on which are located spcialy importany, rare (or unique), estheticly attractive geological – geomorpjologjical objects, that carry scientific, educational and recreational value [*Operational Guideline for National Geoparks seeking UNESCO’s assistance*]. These objects are a part of general preservation, education and sustainable development concept, most of the have ecap-tional geological, mineralogical, paleontological and geographical value. In addition to the objects that represent geological inheritance, geoparks also cover archaeologjcal, ecological, historical and cultural.

Figure 1. The main types of tourism that form geotourism

Geoparks are managed according to the national legislation of a country where it is located [*Operational Guideline for National Geoparks seeking UNESCO’s assistance*], however following the policy of preserva-

tion and sustainable development; each geopark has its own management plan.

Geoparks create perspectives for regional geological heritage values protection in conjunction with the landscape and promoting of their meaning. They also provide better opportunities for geotourism and geoharitage development, more then other environmental agencies. Parks can be as centers that play an essential role in promoting knowledge and education in the field of Earth sciences for society in general and centers of activities and projects aimed at the needs of both geopreservation in particular, and of nature in general; they are also required to maintain historical and cultural values and sustainable development of protected areas [Shevchuk, 2010: 357-370].

The issue of geoparks in Ukraine has been actively discussed in the scientific circles and environmental organizations. Emerging scientific publications with a goal to establish national geoparks in the Carpathian region, Podilya, Pobuzh and Crimea [Manyk, 2006: 9-11]. At the same time Ukrainian scientists, leaders of environmental organizations and institutions are not well informed about the possibilities and problems of environmental institutions.

As already mentioned, functioning of the tourism industry in the modern business environment is characterized by specific activation, but there is a number of significant restraining factors. The most important among them is inadequate legal framework, the contradictions and inconsistencies of its individual policies, the lack of effective state programs regulating tourism as a promising direction of the development, there is no clear methodology and mechanisms for its implementation [Chkan, 2012: 276-289].

Unfortunately, the tourism sector at the national level does not play a significant role in the full implementation of economic, social and humanitarian functions, in preserving natural environment and cultural heritage, filling budgets on every level, creating new jobs, increasing the share of services in the gross domestic product .

Thus, Ukraine has developed many programs for tourism development. However, in practice, little progress can only be seen among small businesses involved in green tourism. To take full advantage of the rich tourism potential of Ukraine, effective mechanism had to be ensured, comprehensive program to improve tourism attraction of the region at the

state level has to be implemented. For this purpose it is necessary to improve the management system of tourism industry at the state level [Muzichenko-Kozlovska, 2008: 91].

To improve the competitiveness of the tourism industry and in particular geotourism, the role of the state needs to be strengthened and at the same time effective model of cooperation between the state, business and society has to be formed.

Overcoming the current negative tendencies, creating systematic and comprehensive geotourism preconditions for the development, improvement of functional and technical quality components of the national and regional tourism products, have to become priorities for sustainable tourism development in general.

Because the actual problem of modern tourism industry development in Ukraine is the lack of government regulation and control, there can be offered following:

1. create at the national level legislated long-term development strategy of geotourism in Ukraine, with its following implementation and control of the regulatory structures;
2. delegate workers into separate units of the executive committee of the regions of the state, for the monitoring and implementation of the national strategy;
3. making the sector of tourism services more transparent;
4. simplification of leading business in the sphere tourism;
5. decreasing of tax pressure from the side of Ukrainian governments in order to involve more international investments;
6. creating a single informational base on the state level with an educational portal segment to highlight the latest news, innovations and perspectives in the sphere of tourism in general and geotourism services provided by the country in particular;
7. define and adopt national standards in the field of tourism services on European level;

Project of geotourism development strategy in Ukraine is proposed. Aim of the geotourism development strategy in Ukraine is to improve social, economical and intellectual life standard by creating competitive national geotourism product based on rational use of geoheritage in the local and world market. (Fig 2)

Strategic objectives, priorities and key measures for implementation of the Strategy

Objective № 1-Geotourism

Priorities	Key measures
<p>Define legislative and other regulatory legal frameworks regulating geotourism</p>	<p>improve the effectiveness of public policy in geotourism, development and implementation of effective model of governance to harmonize and protect the interests of all participants in this field; establish national and local geotourism development programs according to the EU directives and standards; create schemes and general development plan of the tourist areas; form favorable tax conditions for tourism development; develop regulations to strengthen responsibility for spreading false advertising about geotourism</p>
<p>Development and implementation of competitive national geotourism product based on rational use of geoheritage on the local and world market</p>	<p>develop tourism infrastructure, particularly the reconstruction of existing and construction of new places for accommodation, dining and other tourist infrastructure facilities create environmentally oriented businesses (mainly in the sphere of tourists service - accommodation, food, recreation and leisure) develop geotouristic tracks, create a network of tourist itineraries create geoparks as objects of geotourism which would be included into European and international network in the future create a unified system of marketing support for national geotourism product on</p>

Priorities	Key measures
	<p>local and external markets determin legislation and coordination mechanism for distance selling of geotourism products (including the Internet); Організація та підтримка вже існуючих фестивалів, ярмарок та виставок ensure the safety of tourists and people who travel</p>
<p>Definition of socio-economic framework of geotourism development</p>	<p>create new jobs (reducing unemployment), expansion of rural employment in tourism activities decrease the emigration level of the local population support the development of small and medium enterprises in tourism, efficient use of financial and material resources in geotourism activities, filling all budgets due to sources from the results of this activity and increased revenues of currency; prevent unfair competition and monopoly in tourism activities; support and renew local crafts and traditions</p>
<p>Definition of organizational and administrative principles of geotourism</p>	<p>create favorable conditions for providing tourists and people who travel needed tourism, recreation, sightseeing and cognitive services; form informational geotourism platform for rational and efficient use of tourism, natural and recreational resources through establishing and operation of geotourism development zones, strengthen the role of NGOs in establishing the principles of geotourism,</p>

Priorities	Key measures
	<p>improve existing and introduce new mechanisms of interaction between central and local governments, local governments, NGOs, businesses, academic institutions and schools;</p> <p>monitor environmental impact during construction of tourism infrastructure at the site belonging to the natural reserve fund;</p> <p>promote transportation, municipal, border and customs infrastructure</p>

Objective № 2 – Geoeducation

Priorities	Key measures
<p>Popularization of geoharitage preservation ideas, educational direction</p>	<p>develop educational programs for the local population about the value of geoharitage</p> <p>conduct educational events to explain the significance of various components of the nature and form in the mentality of people</p> <p>the need for geoharitage protection</p> <p>hold school trips and excursions in order to help educate children and young people about patriotism, insert love to Ukraine, respect for national traditions, cultural values of Ukrainian nation, for the nature</p> <p>promote sustainable development of protected areas</p>
<p>Development of human resources potential in the field of geotourism</p>	<p>hold seminars, conferences</p> <p>improve the system of training, retraining and skills development in the tourism sector;</p> <p>introduce to university students who study Tourism a new subject "Geotourism"</p>
<p>Formation of information environment for geotourism</p>	<p>Develop internet web-site about Ukrainian Geoharitage</p> <p>Establish Informational centers</p> <p>Publications - publication of popular litera-</p>

Priorities	Key measures
	ture, maps, educational materials and presentations, booklets, posters, calendars, leaflets in several languages Create a positive tourist image of the state; Create museums
Foster the development of international cooperation in geotourism	Arrange meetings and field trips with representatives of the European and World geopark networks Exchange of information, experience and methods of geobjects and landscapes preservation

Objective № 3 -- Geoconservation

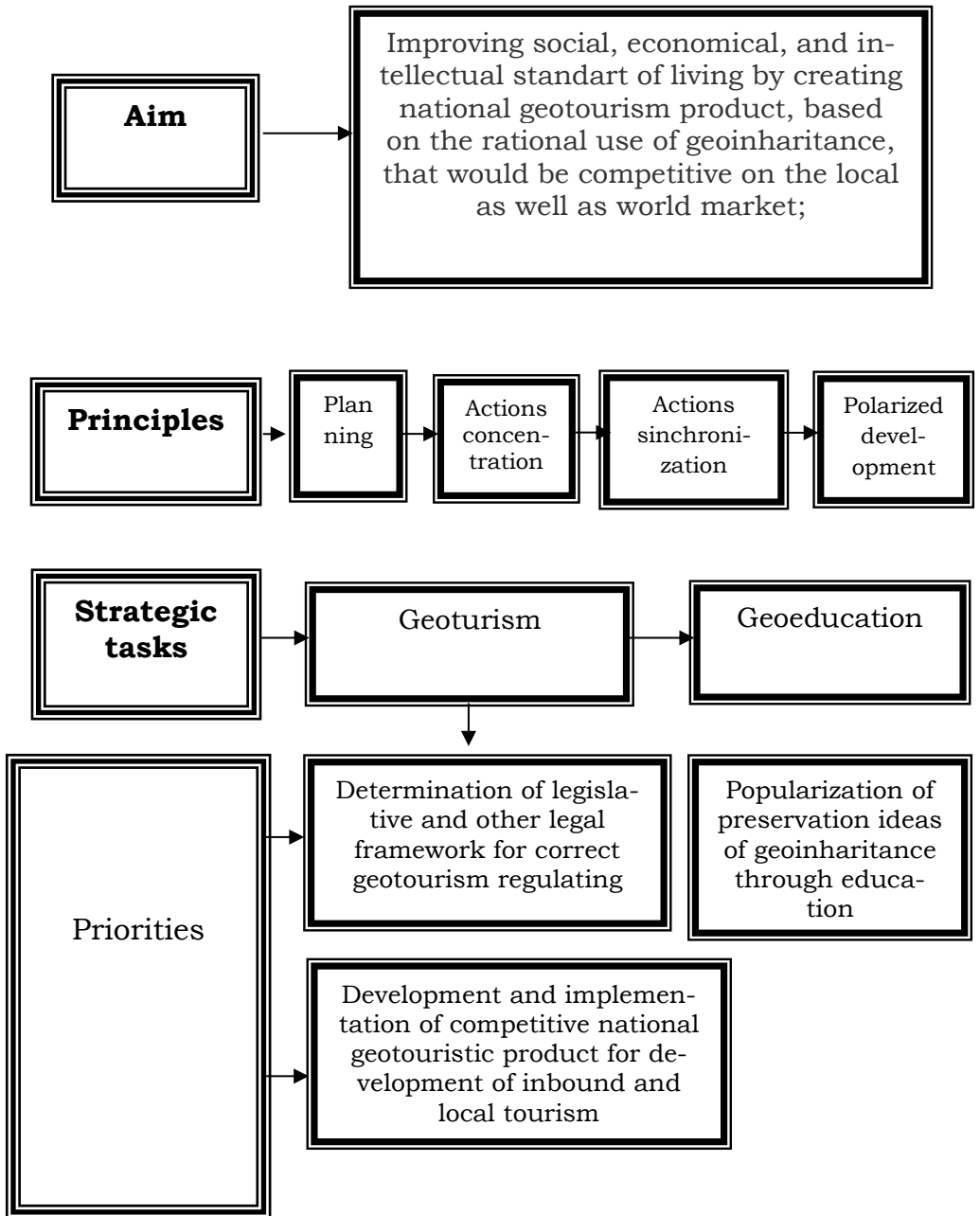
Priorities	Key measures
Geoharitage research	Inventory (certification) of geobjects; Introduction of the state monitoring system for geoharitage; Hold scientific researches Hold some activities for the study of public opinion on issues of science
Conservation and sustainable use of geoharitage	Include especially valuable objects in the List of UNESCO in order to preserv national cultural heritage, Develop programs for the protection and sustainable use of valuable objects of geoharitage Develop draft laws and other normative legal acts concerning the legal status of geobjects Improve the legal, institutional and socio-economic conditions for the implementation of national policy on the sphere of geoplaces protection Establish Ukrainian geoparks network Improve and expand methods of geobjects protection, improvement and promotion

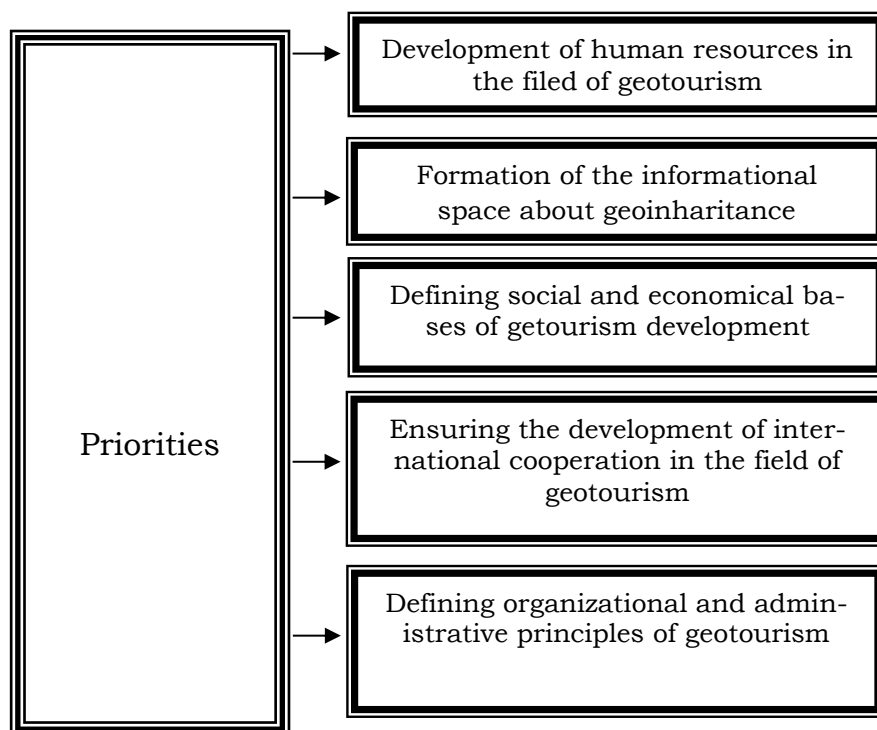
Strategy of geotourism development will be implemented according to the following principles:

- *planning* (this principle provides annual planning of needed budgeted on different level, which promotes transparency, stability and synchronization in geotourism development policy);
- *concentration* (due to limited state and local funds during the implementation of tasks set out in this strategy, resources are concentrated in certain areas, a hierarchy of priorities is established according to defined objectives, defined requirements for cost-effectiveness of their use);
- *actions synchronization* (provides synchronized number of reforms affecting the socio-economic development of territories, coordination of priorities and actions of national and regional authorities, community members and businesses concerning national and regional geotourism development);
- *polarized development* (expected to form a "reference areas" (geoparks), which concentrate financial, administrative, managerial, human and other resources, with further strengthening of innovative geotouristic activities in other regions);
- *balanced development* (leads to a differentiation of state support in different areas according to their potential conditions, criteria and deadlines established by legislation);
- *partnership* (promotes close cooperation between central and local executive bodies, local authorities, NGOs, business entities in implementing strategies, monitoring and evaluation of assigned tasks);
- *subsidiarity* (division of authority, which shows that the place of administrative (management) services as close to its direct consumer considering the completeness of adequate service quality by concentrating material and financial resources at the appropriate territorial level of government).

The Strategy is carried out by the state and local budgets, businesses of all forms of ownership, NGOs, targeted bank loans, technical assistance, investment funds and other sources under the law.

Figure 2. Schematic structure of geotourism development strategy

Solving problems related to the conservation and promotion of geoheritage, providing further social, economic and intellectual development of society and gradually bringing existing standards up to European.

At the first stage of strategy implementation it is needed to provide:

- a legal framework harmonized with the European Union on the development of geotourism;
- Formation of competitive national geotourism product;
- strengthening entrepreneurship activities and business entities in geotourism;
- IT support in the sphere of tourism;
- monitoring geotourism resources;
- improving management effectiveness in field of geotourism;
- development of inbound and internal tourism;
- involving investments for development of material and technical base in tourism;
- improving the quality of excursions and similar services;
- safety of tourists and people who travel.

On the second phase there will be provided:

- development of tourism considering quality of life, traditions and culture of the population;
- development of human resources and staff potential in the field of geotourism;
- preservation of resource potential in mentioned field;
- controlling the use of geotourism resources;
- Creating marketing support of national geotourism product;
- improving international cooperation.

The third phase is expected to provide:

- sustainable use and conservation of geotourism resources;
- coordination of interests of businesses and individuals in the tourism sector;
- balance of all components of geotourism development, as socially responsible, environmentally and economically efficient activities;
- providing high quality services to meet the needs of tourists and people who travel;
- functioning according to constitutional rights of citizens in the tourism sector.

At all stages there should be held continuous monitoring and control of the implementation of these measures.

Implementation of this strategy will promote:

- quality of life of population;
- increasing the influence of tourism in the formation of gross domestic product;
- creation of conditions for development of certain areas, timely and complex problems solving concerning environmental protection;
- recovery of national culture and handicrafts, formation of national identity and education of young people on the basis of patriotism;
- preservation and restoration of unique natural, historical and cultural resources;
- Significant improvement of the environment on the territory of tourist infrastructure objects;
- reduce unnecessary budget, rational use of financial and material resources, filling the budgets of all levels, the flow of foreign currency into the country;

- creation of new and preserve existing jobs, development small and medium enterprises in the tourism sector, expansion of temporary employment in rural areas;
- sustainable development of areas in order to improve quality of life, reduce poverty and unemployment, the middle class;
- improve the safety of tourists and people who travel, protection of their rights and interests that respect law, their property preservation;
- creation of equal conditions for participants of tourism activities, conditions for development of effective and transparent tourism market;
- creation of modern tourist infrastructure facilities within areas with a high concentration geoheritage;
- improving the system of information support in the field of tourism, creating favorable conditions for equal access to information;
- significant improvement of public policy in the field of tourism, implementation of functions of coordination, planning, management, promotion, the formation of the national tourist product, standardization and certification, etc., done by the government;
- improvement of existing and the introduction of new effective mechanisms of interaction between central and local executive authorities, local self-government, non-profit community organizations in the field of tourism related enterprises, scientific and educational institutions in promoting geotourism development;
- creating national and local geotourism development programs, economically reasonable plans for their implementation, at the same time considering the framework of socio-economic development programs of the regions;
- development of international cooperation and eurointegrational processes in the sphere of tourism, improvement of the tourist image of the state;
- increasing the amount of investment in tourism.

Conclusion

Ukraine in general and Trascarpathian region in particular is a promising area for the geotourism development, mainly because of existing geoheritage that is the basis for such statement. First step in the devel-

opment of this field, should be establishment of legislative basis for the formation of this innovative type of tourism, particularly the development strategy of geotourism on the national level. Promoting it in the media and the global Internet network, publication of printed materials and videos, holding advertising actions as well as festivals will only raise a public interest of community in geotourism, which will lead it not only on the national level but also international.

This paper is a part of the research project of the Grant Agency: Washington DCCORPORATION / USA Reg. No. WDCC-USA/02.11/02 Business in the new economic and social conditions.

References

- [1] Chkan A.S. 2012. *State regulation of tourism in Ukraine* // Proceedings of the Tauride Agrotechnological State University (Economics) / Ed. MF Kropyvka. - Melitopol: Type of Melitopol typography "Lux", 2012. - № 2 (18), Volume 3.
- [2] Manyk V. 2006. *Potential objects for creation of a network national geoparks in Ukraine* // Volume of abstracts: ProGEO Symposium "Safeguarding our Geological Heritage". Kyiv, Kamianets-Podil'sky.
- [3] Murray, G. 2004. *Geodiversity, valuing and conserving abiotic nature* Ed. J. Wiley & Sons, Chichester.
- [4] Muzichenko-Kozlovska, O.V. 2008. *Develop a mechanism of state tourism development program to enhance the tourism appeal of the region* // Proceedings of the National University "Lviv Polytechnic".
- [5] *Operational Guideline for National Geoparks seeking UNESCO's assistance*. UNESCO, 2004. Paris, 14 pp
- [6] Ross, K. 2006. *Dowling, David Newsome. Geotourism*. - Oxford; Burlington, MA: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- [7] Shevchuk, O. 2010. *Geoparks as a form of geoharitage's preservation, development of geoeducation and geotourism* // Bulletin of Lviv University, Series Geography. In 2010. Issue. 38.
- [8] UNWTO Tourism Highlights, 2012 http://mkt.unwto.org/sites/all/files/docpdf/unwtohighlights12enr_1.pdf
- [9] Zin'ko Y.V., Shevchuk O.M. 2009. *Background of heoparku "Dniester Canyon"* // Dniester Canyon - a unique area tourism: Proceedings Intern. scientific and practical. conf. Ternopil: Text and Materials.
- [10] Zinko J. V., Hnatiuk R.M, Blagodyr S.F. 2006. *Problems of geoparks creating in the Ukrainian Carpathians* // Problems of Geo-

morphology and Paleogeography Ukrainian Carpathians and adjacent areas. Lviv: VC LNU. Franko.

- [11] Zinko J., Shevchuk O. 200. *Background of creating geopark "Ukrainian Tovtry" // Health Management and inanimate objects in protected areas: Proceedings of Intern. scientific and practical. conf. Grymailiv-Ternopil: Jura.*

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 169-178]

Stanislava Lištiak Mandzáková, Dagmar Marková

Katedra špeciálnej pedagogiky PF PU v Prešove,

Katedra všeobecnej a aplikovanej etiky FF UKF v Nitre

Etické, právne a špeciálno-pedagogické kontexty genitálnych sexuálnych aktivít osôb s mentálnym postihnutím

Ethical, legal and special pedagogical contexts of genital sexual activities of people with intellectual disabilities

Key words: *Genital sexual activities. Intellectual disability. Sexuality. Social Service. Ethics. Morality. Law. Special pedagogy*

Summary

In this paper the authors present different perspectives and different research findings on what people with intellectual disabilities expect from the partnership. When assessing sexual activities with these individuals based on foreign empirical findings and present the results of Slovak research. The authors document the interest of persons with intellectual disabilities and for sexual activity sexual nature, but professional staff social service institutions in Slovakia endorse. Research findings also indicate

negative feelings about parenthood and sexual rights of people with intellectual disabilities. Most equipment does not create conditions for the implementation of a peer sexual life and thus violated the right to freedom of sexual expression sexuality.

Úvod

Ludská sexualita je nazeraná ako privátna a intímna, ale pritom dôležitá a často diskutovaná téma na verejnosti i v spoločnosti – ako súčasť sociálnych vzťahov, pravidiel, noriem, etiky alebo morálky. Ešte tabuizovanejšou a morálne kontroverznou témou je sexualita osôb s mentálnym postihnutím. Týmto osobám často nie je umožnené vyjadrenie v tejto oblasti života. Pravidlá týkajúce sa ich sexuality často nie sú rovnaké ako tie, ktoré platia pre zvyšok society. Potreba jednotlivcov s mentálnym postihnutím po nadviazaní partnerského či sexuálneho vzťahu je pritom podobná ako u ostatných ľudí. Osoby s mentálnym postihnutím sú však aj v tomto smere diskriminovaní a disciplinovaní.

Mládež s mentálnym postihnutím získava väčšinou prvé erotické skúsenosti s opačným pohlavím v chránenom priestore skupiny rovesníkov a rovesničok. Na rozdiel od svojich vrstovníkov a vrstovníčok je im len zriedka venovaná erotická pozornosť a len výnimočne vidia sami seba ako atraktívnych. V dôsledku toho len ťažko prežívajú potvrdenie a následne pozitívne prijatie vlastného tela a budovanie si stabilného a primeraného (sexuálneho) sebavedomia. Pre mládež s mentálnym postihnutím je v tomto smere hlavnou prekážkou nedostatok kontaktu s rovesníkmi a rovesničkami bez postihnutia.

Genitálne sexuálne aktivity osôb s mentálnym postihnutím a ich morálne posudzovanie – empirické zistenia

Čo osoby s mentálnym postihnutím očakávajú od manželstva a nakoľko chcú, aby ich spolužitie zahŕňalo aj sexuálny kontakt (oblasť genitálií) v ich socio-sexuálnom správaní, to sa empiricky skúma len vzácné. Od rodičov a opatrovníkov a opatrovníčok počúvame o latentných obavách z prípadného tehotenstva. Často sa predpokladá, že záujem osôb s mentálnym postihnutím o partnerstvo primárne nesúvisí s pohlavným stykom, skôr si hľadajú kamarátstvo – niekoho, kto patrí k celku.

V roku 1982 americká štúdia publikovala prvý empirický výskum dokazujúci pokles genitálnej (pohlavnej) sexuálnej aktivity s rastúcim stupňom mentálneho postihnutia [Chamberlain et al., 1984]. Z autorovho skúmania 87 inštitucionalizovaných osôb s mentálnym postihnutím vyplynulo, že 50% jedincov s ľahkým mentálnym postihnutím malo pohlavný styk. Krebs (1992) došiel k záveru, že genitálny sexuálny kontakt u osôb so stredne ťažkým a ťažkým mentálnym postihnutím zažilo len malé percento – známych je cca 10 – 15%. Schröder [In: Walter, 1994] taktiež predpokladá, že páry s mentálnym postihnutím uspokojujú svoj sexuálny život iba občas.

Súčasný zahraničný výskum však ukazuje, že prevaha jednotlivcov inštitucionalizovanej starostlivosti má skúsenosti s niektorými sexuálnymi aktivitami, napriek tomu, že rozsah ich sexuálneho správania je pravdepodobne obmedzený čiastočne v dôsledku potlačania ich sexuálneho vyjadrenia [McCabe, 1993]. Timmers, Ducharm a Jakub [In: McCabe, 1993] zistili, že 65% mužov a 82% žien s mentálnym postihnutím zažilo pohlavný styk, aj keď s oveľa menšou frekvenciou ako je tomu u ostatných osôb. Bohužiaľ problémy, ako sú malá veľkosť výskumného súboru, neschopnosť opísať závažnosti zdravotného postihnutia a spoliehanie sa na dotazovaných respondentov a respondentky, validitu výskumov v tejto oblasti oslabujú.

Položme si teda inú otázku: *Čo vyplýva z toho, keď ľudia s mentálnym postihnutím chcú mať sex?* Na túto otázku nie je jednoduché odpovedať, hovorí Webb, riaditeľ Texaskej spoločnosti zdravotne postihnutých (Texas Council on Developmental Disabilities). V tomto smere existuje široká škála etických a morálnych otázok i nariadení danej spoločnosti týkajúcich sa mentálneho postihnutia a sexuality. Niektoré zakazujú sex úplne a iné umožňujú kontakt s istými obmedzeniami. Webb zároveň konštatoval, že veľa osôb s mentálnym postihnutím má svoj názor a podľa neho by chceli viac osobných kontaktov s osobami opačného pohlavia [In: McElhatton, 2010]. To dokladá i výskum Mandzákovej (2011) zahrňujúci pozorovanie a analýzy prejavov sexuality u 452 klientov domovov sociálnych služieb – osoby s mentálnym postihnutím inklinujú k sexuálnym aktivitám, ktoré nezodpovedajú iba „detskej“ sexualite, ale i k činnostiam vyslovene sexuálneho charakteru, ako je pohlavný styk. Svedčí o tom výpoveď chlapca so stredne ťažkým mentálnym post-

ihnutím: „V noci sa mi snívalo s pani učiteľkou, že má pekné vlasy a ústa a potom mi dala pusku na ústa. Ona je veľmi pekná a pozvem ju k nám v nedeľu na obed a potom pôjdeme spolu do kina na neslušný film. Keď skončím školu pôjdem do práce a popýtam ju o ruku, ožením sa s ňou a budeme mať spolu deti.“ Jeho ďalšia výpoveď: „Môj bratranec ma učil o sexe, že Petko nepozerať sa pod paplón, lebo tam uvidíš pipíka“ (smiech). Tieto výpovede môžu naznačovať autentický vlastný úsudok, ale vzhľadom k diagnóze taktiež môže ísť len o opakovanie počutého.

Nie je možné zovšeobecňovať, že každá osoba s mentálnym postihnutím zvládne, alebo chce mať dospelé romantické vzťahy, v ktorých sú cieľom pohlavný styk a založenie rodiny. Nie je preto možné tvrdiť, že každý romantický vzťah vedie priamo k pohlavnému styku. Niekedy celý vzťah osôb s mentálnym postihnutím predstavuje schôdzka na promenáde alebo zatancovanie si s partnerom/partnerkou. Môže to byť limitom ich sexuálneho vyjadrenia. Inokedy je vzájomný sexuálny vzťah uspokojujúci, napr. chcú byť miláčikom inej osoby, zatiaľ čo ďalej žijú vo svojej základnej rodine alebo v chránenom byte.

Zamyslime sa nad ďalším problémom – klient/klientka chce mať sex a nebol/a označený/á za toho neschopného/ú, ale jeho/jej rodina, resp. poskytovateľ služieb to nechcú. Podľa McElhattona (2010) prepadneme, pokiaľ to dovolíme, a prepadneme, pokiaľ to nedovolíme. Buď poprieme práva osoby s mentálnym postihnutím, alebo riskujeme svoju zodpovednosť. Riešenie by malo byť individuálne podľa úrovne spôsobilosti osoby s mentálnym postihnutím.

Morálne postoje ku genitálnym sexuálnym aktivitám osôb s mentálnym postihnutím

Na vytvorenie si reálnej predstavy o sexuálnych túžbach a potrebách osôb s mentálnym postihnutím je dôležité poznanie morálnych postojov odborníkov a odborníčok, ktorí/é s nimi pracujú.

V rámci výskumu v domovoch sociálnych služieb na Slovensku [Mandzáková, 2011] (V roku 2011 bol realizovaný výskum v domovoch sociálnych služieb na Slovensku (Mandzáková, 2011), kde bolo dotazovaných 259 odborných zamestnancov a pozorovaných 452 klientov s ťažším mentálnym postihnutím. V príspevku prezentujeme jeho parciálne výsledky) boli zisťované morálne postoje zamestnancov k sexualite osôb s ťažším mentálnym postihnutím. Výsledky poukázali na odmietavý

postoj odborných zamestnancov – pohlavný styk neschvaľujú (tabuľka 1). Pokiaľ k nemu dochádza, deje sa tak hlavne z iniciatívy partnera/partnerky na vyššej mentálnej úrovni (pozri tabuľku 2).

Tabuľka 1 Umožnenie pohlavného styku medzi klientmi s ťažším mentálnym postihnutím

Odpoveď	Počet	%
neschvaľujem	127	49,00
nepovažujem za potrebné riešiť, neprebíha	73	28,20
schvaľujem	33	12,70
iné	21	8,10

Tabuľka 2 Iniciatíva pri uskutočňovaní pohlavného styku medzi klientmi

Odpoveď	Počet	%
z iniciatívy partnera na vyššej mentálnej úrovni	102	39,40
doposiaľ nikdy	80	30,90
z iniciatívy oboch	60	23,20
iné	29	11,20
z iniciatívy muža	24	9,30
z iniciatívy ženy	20	7,70
z iniciatívy partnera na nižšej	10	3,90

Výpovede odborných zamestnancov:

M. K. (37 rokov, stredne ťažké mentálne postihnutie): *Správanie klientky je infantilné, problematické pre nedostatočnú reguláciu, možný výskyt skratového reagovania. Každý deň prejavuje záujem vidieť pohlavný úd a bez dozoru vychovávateľov by bola schopná uskutočniť pohlavný styk. Bozkávanie, dotýkanie sa intímnych častí opačného pohlavia a prejavy sexuálneho pudu vo verbálnej komunikácii a samovoľné odhaľovanie sa pred ostatnými klientmi sa objavuje každodenne.*

K. K. (40 rokov, ťažké mentálne postihnutie): *Klient má priateľku, s ktorou sa objímajú a bozkávajú. Stará sa o neho klientka, ktorá mu nosí obe-*

dy, nalieva kávu a pod. Trávi s ňou takmer všetok čas, počúvajú hudbu, prechádzajú sa spolu držiac sa za ruky. V minulosti mali aj pohlavný styk.

Klienti (ťažšie mentálne postihnutie): „Predtým som tu už mala priateľa, no musel odísť. Už sa mi však páči iný chlapec a dokonca sme to už spolu robili.“ „S mojou priateľkou sme už mali sex. Každý deň sa na ňu pozerám, ale nehovor im to.“

Výskum Mandzákovej (2011) ďalej ukazuje, že morálne postoje odborných zamestnancov a zamestnankýň k sexualite osôb danej skupiny sú nevyhranené a ambivalentné. Pozitívne postoje dotazovaných smerujú iba k oblasti nereprodukčného sexuálneho správania, napr.: Masturbácia v súkromí je akceptovateľná forma sexuálneho prejavu u mužov/žien s mentálnym postihnutím. Je dobré zaistiť mužom/ženám s mentálnym postihnutím, ktorí/é chcú masturbovať, doma súkromie. Podobne Jůzl (2012) poukazuje na to, že masturbácia hrá v živote človeka dôležitú rolu lebo, ako uvádza Glynn [In: Jůzl, 2012] z času, ktorý človek venuje sexu, na súlož pripadá len jedna desatina a na masturbáciu deväť desatín. Väčšina mužov aj žien (80-90%) však praktikuje autoerotizmus (automasturbáciu), a to v slobodnom živote či dokonca v izolácii vo vezení [Jůzl, 2012].

S nevyhraneným postojom sa stretávame k otázkam sebakontroly, napr.: Lieky by sa mali používať ako prostriedok pre tlmenie sexuálnej túžby u mužov/žien s mentálnym postihnutím. Muži/ženy s mentálnym postihnutím sú ľahšie sexuálne stimulovaní ako ľudia bez mentálneho postihnutia. Skôr negatívne postoje zaujali respondenti a respondentky k otázkam sexuálnych práv, napr.: Muži/ženy s mentálnym postihnutím majú menší záujem o sex, než ostatní muži/ženy. Diskurz o pohlavnom styku podporuje promiskuitu mužov/žien s mentálnym postihnutím. Negatívnejšie postoje zaujali účastníci výskumu k oblasti rodičovstva, napr.: Keď sa muži/ženy s mentálnym postihnutím oženia/vydajú, malo by im byť právne zakázané mať deti. Sterilizácia je vhodná (žiaduca) pre mužov/ženy s mentálnym postihnutím.

Z uvedeného prehľadu vyplýva, že odborní zamestnanci a zamestnankyne sú s určitou mierou súhlasu naklonení k nereprodukčným sexuálnym aktivitám osôb s ťažším mentálnym postihnutím, k otázkach ich sebakontroly nad svojim sexuálnym správaním sa vyjadrujú nejednoznačne, v otázkach sexuálnych práv, ktorých akceptovanie môže viesť k reprodukcii, sa už objavuje určitá miera nesúhlasu, najnegatívnejšie

postoje zaujali v otázkach rodičovstva osôb s mentálnym postihnutím. K rovnakým záverom dospela vo svojej štúdií aj Cuskelly [In: Divišová, 2009].

Sexuálne aktivity osôb s mentálnym postihnutím v právnom kontexte

V kontexte sexuálnych práv Štěrbová (2009) upozorňuje na to, že v domovoch sociálnych služieb v Českej republike nebývajú rešpektované ľudské práva napriek skutočnosti, že zariadenia musia rešpektovať všetky právne aspekty republiky, rovnako ako listiny a dokumenty obhajujúce práva osôb s mentálnym postihnutím. O situácii v Slovenskej republike vypovedajú výskumné zistenia zhrnuté v tabuľke 3 [Mandzáková, 2011]. Je z nich zrejmé, že väčšina odborných zamestnancov je síce schopná u klientov a klientok **akceptovať ich právo na sex** a partnerský vzťah, ale nie je tomu tak v právach na manželstvo a rodičovstvo.

Tabuľka 3. Právo klientov na sex, partnerstvo, manželstvo a rodičovstvo

Odpoveď	Sex		Partnerstvo		Manželstvo		Rodičovstvo	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
áno	140	54,05	141	54,44	179	69,11	216	83,4
nie	73	28,19	76	29,34	32	12,36	22	8,49
neviem	30	11,58	29	11,2	24	9,27	20	7,72
neuveденé	16	6,18	13	5,02	24	9,27	1	0,39
celkom	259	100	259	100	259	100	259	100

Napriek týmto nepriaznivým postojom sa v praxi stretávame s prianím klientov a klientok, ktoré dokladajú popieranie ich potrieb.

Výpovede odborných zamestnancov a zamestnankýň:

K. F. (žena, 46 rokov, stredne ťažké mentálne postihnutie): *Klientka mi rozprávala o otcovi svojho syna. Rada sa rozpráva o mužoch. Kládne mi rôzne otázky. Často sa pýta na učiteľa muzikoterapie. Dnes mi hovorila o tom, že si ju niekto vezme za ženu – manželku. Nerada počuje, že muž,*

s ktorým mala syna, sa oženil a má deti. Túži po živote doma so svojim vysnívaným mužom. Rada sa maľuje, aby sa páčila muzikoterapeutovi.

Tabuľka 4. Napĺňanie práva na realizáciu sexuálneho a partnerského života v domovoch sociálnych služieb

Odpoveď	Počet	%
C	158	61,00
A	74	28,60
D	29	11,20
B	13	5,00

Legenda:

a – klienti majú príležitosť vytvárať sexuálne a partnerské vzťahy priamo v zariadení, b – klienti majú príležitosť vytvárať sexuálne a partnerské vzťahy mimo zariadenia (stretávať sa s partnerom, partnerkou a pod.), c – nevytvárame podmienky na realizáciu sexuálneho a partnerského života klientov, d – iné

Ďalšie výsledky zo zmieňovaného výskumu dokladajú tézu Tóthovej (2001) o nedostatočnom rešpektovaní sexuálnych potrieb a sexuálnych práv klientov domovov sociálnych služieb. Väčšina zariadení nevytvára podmienky na realizáciu sexuálneho a partnerského života klientom a klientkam a tým dochádza k porušovaniu sexuálnych práv na slobodné vyjadrovanie ich sexuality. Iba necelá tretina odborných zamestnancov a zamestnankýň uviedla, že klienti a klientky túto príležitosť majú, ale iba v priestoroch domova sociálnych služieb. Negatívne hodnotíme aj skutočnosť, že iba podľa 5% dotazovaných, zariadenie umožňuje vytvárať sexuálne a partnerské vzťahy aj mimo zariadenia (a to najmä v čase vychádzok 2,3%, resp. jedenkrát do mesiaca 0,4%).

Výpovede odborných zamestnancov a zamestnankýň:

M. I. (muž, 36 rokov, ťažké mentálne postihnutie): *Klient sa často drží za ruku s klientkou opačného pohlavia. Už niekoľkokrát mi povedal, že by chcel byť na izbe iba s ňou. Prechádzajú sa spolu po chodbe a sú šťastní. Celé dopoludnie sedia pri sebe, držia sa za ruky, niekedy sa aj rozprávajú. On bol v ten deň pasívny, ona bola aktívna a vyhľadávala ho. Keď ho našla, ležal v posteli. Sedela pri ňom, usmievala sa a bola spojkná. Potom ho vzala za ruku a opäť sa spolu prechádzali. Po obede mu*

odniesla svoje mäso z taniera. Večer sa opäť podelili s jedlom. Registrovala som nadmerné prejavy vzájomnej náklonnosti. Potom sa začali bozkávať, on ju hladil. Upútava na seba jeho pozornosť, napr. ako som schudla, som umytá.

Záver

Navzdory dnes už niekoľko desaťročí trvajúcich vedeckých diskusií o tejto problematike, ktoré prebiehajú v kontexte uplatňovania ľudských práv osôb s mentálnym postihnutím, sa u mnohých odborníkov a odborníčok, ktorí/é poskytujú týmto osobám starostlivosť, stretávame s neujasnenými, nereflektovanými, ambivalentnými a často odmietavými morálnymi postojmi k sexualite osôb danej skupiny. Odborníci a odborníčky sú vzhľadom k nejasnostiam a nízkej miere informovanosti v problematike sexualita často vystavení/é neúmernému nátlaku a záťaži spojenými so zodpovednosťou v rozhodovaní sa za osoby s mentálnym postihnutím. Na druhej strane nemôžeme opomenúť skutočnosť, že týmto osobám by nemalo byť upierané právo na slobodné prežitie ich sexualita.

Domnievame sa, že trend rovnakého prístupu na základe naplňovania práv u všetkých skupín populácie by mohol na Slovensku vyvolať diskusiu, ktorá vyústí vo vytvorenie systému opatrení, ktoré naplnia aj práva osôb s mentálnym postihnutím, týkajúce sa ich sexualita.

Príspevok vznikol vďaka podpore grantov:

VEGA 1/0942/11: *Zvyšovanie kvality života klientov s ťažším mentálnym postihnutím v domovoch sociálnych služieb v oblasti sexualita a partnerských vzťahov.*

VEGA 2/0015/12: *Životné štýly, normy a ich prekračovanie: cesty k osobnej spokojnosti a spoločenskej prospešnosti.*

Bibliografia

- [1] Chamberlain, A., Passer, A., Rauh, J. 1984. *Issues in fertility control for mentally retarded female adolescents: II. Parental attitudes toward sterilisation.* In: *Pediatrics*, vol. 73, no. 6.
- [2] Jůzl, M. 2012. *Problémy sexuálného života žen ve vězení.* In: *Rodinné listy* 10/12. Praha: Havlíček Brain Team.

- [3] Krebs, H. 1992. *Medizinische Aspekte zur Sexualität geistigbehinderter Menschen*, In: Walter, J. (Hrsg.). *Sexualität und geistige Behinderung*. Heidelberg : Schindele.
- [4] Lištiak Mandzáková, S. 2013. *Sexuální a partnerský život osob s mentálním postižením : se zaměřením na středně těžké a těžké postižení*. Praha: Portál.
- [5] Mandzáková, S. 2011. *Zvyšovanie kvality sexuálneho a partnerského života osôb s ťažším mentálnym postihnutím*. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- [6] McCabe, M. P. 1993. *Sex Education Programs for People With Mental Retardation*. In: *Mental Retardation Journal*, vol. 131, no. 6.
- [7] Mcelhatton, J. 2010. *Facilities have myriad policies on mentally retarded clients having sex*. [online] [cit. 2010-08-02]. Dostupné na internete: <http://www.ent-net.com/news/reports/center/center6.htm>
- [8] Divišová, J. 2009. *Postoje personálu pracujícího s osobami s mentálním postižením vůči sexualitě – srovnání s Austrálským modelem*, In: *Sexualita mentálně postižených – II. : sborník materiálů z druhé celostátní konference organizované o. s. ORFEUS*. Praha : Centrum denních služeb o.s. ORFEUS.
- [9] Štěrbová, D. 2009. *Sexuální výchova a osvěta u osob s mentálním postižením*. Praha : SPRSV.
- [10] Tóthová, M. 2001. *Sexuální výchova a příprava na partnerstvo pro lidi so specifickými potřebami*. In: Klimek, L., Klohna, B. (Eds.). *Láska, partnerstvo, erotika a sexuální život telesne postihnutých občanov : zborník prednášok, Zemplínska Širava, 25. – 28.10. 2001*. Prešov : ZOM.
- [11] Walter, J. 1994. *Sexualität und Geistige Behinderung*. [online], 1994. [citované 2011-08-11]. Dostupné na internete: <http://bidok.uibk.ac.at/library/walter-sexualitaet.html>

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 179-186]

Mária Marinicová

VŠMP ISM Slovakia v Prešove

Values and current human value system

Key words *Society, human, values, value system, value sphere, value orientations, conviction.*

Summary

The process of socialization of the man takes place in new conditions. Social transformation is the result of social compromises. Today's values, which a man strives for, have moved into the individual sphere. A special value within the value system of the man is belief. The man seeks to translate concrete realia into his own experiences and individual peculiarities. Nowadays, we are facing a requirement to continuously strengthen all trends associated with work, privacy and human relations.

Values represent inherent part of our life. They are important source of motivation and depict goals we want to reach. Values and value orientation were always one of the essential stones of each culture many of the philosophers, writers, explorers and researchers were interested in it.

We can often come across with the concept of “value” in scholarly literature of various disciplines as well as in practical life. Probably it appears the most in the works of philosophy, sociology, economy, pedagogy and of course psychology and law. Values with its aspect and character are interdisciplinary category since they are in a forefront of interest of

many disciplines. In this context, Poole [1995: 18] writes: “Each value contains three elements: thinking, feeling and volition (cognitive, effective and volitional part).” Despite this fact, during the research of the values preference and values orientations it is frequently forgotten on its interdisciplinary character and they have often limited examination without paying attention to their wide scale.

In current society the human socialization process is practiced in completely different conditions in comparison with previous social formation. We can say that the beginning of the new millennium is distinguished by specific, many times opposite trends.

Current social processes bring not only new evolutionary tendencies but also lot of new negative expressions. Each man tries to solve social phenomenon and processes based on his abilities and images. It has to be said, that in this way we do not have many possibilities of arbitrament selection. It is not just about the abilities and knowledge of the one but mainly about his needs and interests which are influenced by various situations and conditions in which the one is in concrete time situated. The man frequently assesses the situation regardless of time and conditions but we suppose that it is not right.

Today’s reality changed basics of long time built securities as well as violate traditional values, value systems and value orientations of the man.”To understand the individuality of the value process it is important that the subject has the possibility of the alternative of the appraising criteria and is responsible for that choice. This possibility is not without limits because when the choice changes to volition, the subject starts to ruin himself and by such behaviour he annoys others around him. Even cognition is not a passive reflection, mechanical image of the recognized and always depends on disposal of the recognized subject” [Brožík, 2004: 57].

We can say that social changes and consequences resulted from everyday social conflicts and compromises.”Way of life is an association of objective aspects which form social activities, way of cohabitation among people, their behaviour and existence of subjective life aspects of society. Way of life is presented as a structured demonstration of their material and spiritual life” [Sičák, 2002: 263]. It is understandable, that many times we have to change our way of life, resp. life style but it should be done only in the point when we reach higher quality of life.

We know that each existing way of life is based on respecting certain value coherences typical for concrete culture. Social phenomena with significantly chaotic character warn us that for complex discovery of their causes we have to discover more causes and connections. L.C.Maxwell pointed out possible occurrence of the legitimate chaos in the sphere of social sciences. During his seminars in the middle of the 19th century he demonstrated impossibility to exactly predict the future. "Is it possible to explain the theory of the chaos by failure in the sphere of ethics which is demonstrated as a deficit of general rules and behaviour principles which society consider as acceptable and polite?" [Markuš, 2007: 14].

Social phenomena are not taken for granted and set aside from reality, they are not abstracted away unless they are problematic. By means of a scientific analysis of social phenomena and diagnosis of especially negative phenomena, we know to a large extent eliminate demonstration of the negative social factors. Investigated defects in the sphere of social and political life particularly occur before electoral period. Social development is characterized by many scientists as a risky game of hazard players. Common man is just in political rivalry of individual political parties unintentionally informed who owns some of our significant companies or factories. "Chaos in nature and chaos in ethic area of life of the society are not "accidental" consequences without causes and final ending. The basic cognition is, that inexactly appointed initial conditions during any running dynamic process may generate unexpected, chaotic phenomena. That is why right in the first indication of the chaotic situation the intelligent man - whoever he is, a scientist a politician, an intellectual -should ask whether it is not about neglect of important principle" [Markuš, 2007: 17].

The scientists noted that quality of human life is accepted in this way that private possession, entrepreneurial functions and market mechanism have to be permanently strengthen. Economic boom, development of science and technology creates for people possibility to satisfy their primary material needs. Despite of the chaos, growth of the needs principle functions with an increasing power, mobilizes and updates necessity of ensuring and satisfying human needs. In case we speak about economic growth of the society we have to say it is connected with its minor consequences carrying possible threats of human existential health.

The human becomes human when in ontogenesis he adopts specific values. The reality exists for him as a value reality. He examines it to clarify usefulness and the world of his own activity. For that reason, he understands values as a way of existence and value reality has to have its own holder by whom it exists.

We can say that “creator of the values and not only conclusions about it is particularly the human who with his activity not only continually introduces world elements (spiritual and material) as occurrences into mutual functional relations but mainly into relationship with himself” [Brožík, 2004: 91].

Together with running changes in the scope of transformation process the most visible problems are those which are connected with needs, interests, values, value orientations and with their influence on functioning and whole human practical life. Concrete changes urge us use different ways to assess individual aspects of social process. In that way it is about difficult complex of assignments which require collaboration of philosophers, psychologists, lawyers, pedagogues and others. Into mentioned collaboration it is necessary to include the priests who have a chance to contribute into the mentioned complex of problems mainly by their ability to know the best human’s emotional problems and feelings. The man unwillingly admits but it is a fact that from time to time he cannot exist without help and understanding of others.

“Happiness, honor, dignity, those are values of our life, it is not necessary to learn and ask on them. Life teaches us those values. They are also experiences and knowledge we take on in working, reading, watching, looking, listening and understanding. They are not type of knowledge like “know-don’t know” it is not just a result of our experience learning but on this understanding participates our heart as well. In an activity we are doing, heart very often leads us without our consciousness we connect it with love. Love is dynamic factor which bears up and changes everything” [Diatka, 2008: 43].

In this context we can say that from the period of Greek pluralists we know that love and hate are two basic active factors which continually influence social processes. In connection with life standards, quality of life and lifestyle there are tightly connected values which behave like a societal statement of surrounding world. Values are starting point and aim of human activities, subject of the needs verified in opinions, norms

and ideals. The nature of every value is practicality, capability to satisfy some of the human needs that is to carry out specific function according to people, their needs and interests. Only in the human relationship where value can be used for its qualities, the reality is shown as a value reality.

Value functions always depend on occasion character, things, phenomena which are the holder of the value but despite this fact the value and the characters are not identical. Value field is tightly connected with the cognition of the values and their characters. "Value field cannot be understood mechanically and "values" only like a point of intersection of given number of determinants. It is not closed field by final number of isolated activities but it is an area of occasions constantly revived by human activities but also by changes of circumstances in which human exists" [Brožík, 2004: 94].

Nowadays values present more or less united social-science category but their occurrence forms are various. Human as a member of given society by individual system of the values typical for every human has to form social value system. There are values which are attractive or not for a human. It does not mean that human behaviour and his activity are conditioned by desired and attracting values. Higher pressure of concrete social surrounding in given time conditions can be so strong that behavior of the one can be regulated by values he does not respect or attract.

In mental inconsistent world we are witnesses of the preferences movement into individual sphere of human life. In the past the human was understood as a part of the higher meaningful unit. Today's vision of the human is connected with unlimited individualism and egoism. "Something is happening with human relationships which ruin our natural barriers and transform human into threat. It appears, that we are convinced that the aim of the life is to have more, that the only function of the state is to help it, that higher consumable level spans all problems which we are not able to solve. However, limitless egoism promoted to civilizational strategy is not permanently sustainable." [Kohák, 1999: 22]. Author definitely wants to point out to human costiveness. This characteristic feature is typical mainly for some part of today's businessmen. They want to build own luxury through poorness and suffering of others. Human despite of the animal is endowed by thinking and will. What is more important he has strong conviction and belief.

“The convictions are mental stimuli, which mobilize humans for long-running practical activity and realization of ideals. The conviction as a category is very often and reasonably connected with morality, philosophy and pedagogy. In conviction there is always concluded certain knowledge of various possibility levels or even distorted image of reality which is the basics of false convictions“ [Sičák, 2002: 285]. In conviction we always find several basic factors. From several of them we can set aside two essential convictions: knowledge and belief.

Stated factors in conviction are connected in necessary way. Reliability of convictions can vary, but without connection of these two factors it is changed to fantasy or dogma. In conviction, hypothetic aspect has its strong position by which it qualitatively differs from truth. In conviction based on educational form in case of the problem creation between knowledge and conviction, the knowledge is preferred. Activity of every human in connection with conviction is tied up with will which is based on certain knowledge and regulates human activity. From the theoretical point of view, conviction, except educational knowledge contains also problematic knowledge which does not have educational reliability and which is many times gained by empiric way.

Every human tries to transform concrete reality into personal experience and individual peculiarity. Every conviction contains skepticism and optimism. Not every conviction is able to be presented in life. We can say that conviction may be formed also on the skepticism platform and at the same time it does not have to have regressive character. Senior age which is characterized mainly as evaluating and summarizing age, is distinguished to a large extent by pessimistic convictions.

In present complicated social reality it is inevitable to emphasize optimistic side of conviction. It is important to care for own satisfaction, physical and mental comfort. Human conviction, its level is directly related to the level of their consciousness. The higher consciousness the more precise justification of conviction in relation to development tasks.

“Viscerally peaceful, more motivated and self-balanced human thanks to his concentration and deliberation works better and more responsibly. From the concentration to certain partial tasks and the exerted time for it viscerally self-balanced human brings his attention to the whole life context. This way the efficiency is reached out demonstrated by open-

minded human capable of making relationships of better physical and mental condition resulting in his internal balance“ [Diatka, 2008: 52].

According to many authors achievement of the effective results and improvement of the human performance should have nowadays and in the future the same weight. Considering the present and requirements of the future we can point out these principles: path is more than an aim; within is more than outside; slowly is more than quickly; unit is more than a piece. Today there is demand of constant strengthening of all trends which are related to work, privacy and human relationships.

Conclusion

Values and their theoretical elaboration was the subject of the interest in almost every specialization in psychology and philosophy. This aspect of human behaviour was investigated by founder of standard introspective psychology, following by psychoanalysts, behaviorists, representative of the former psychology, humanists and so on. Common denominator all of the theories is fact, that they tried to develop and understand values comprehensively not from the limited point of view. They were based on the assumption that human is not a limited being, that each individual lives in social background surrounded by different people. Nature of this approach is represented by Kavalír (2005, s. 340): „Considerations about background influence in the area of value investigation and reliable preferences are relevant. Thus intercultural approach is inevitable of the future development of research in area of values and preferences.”

Based on acquired practical experiences the everyday reality confirms us that we have to deal with social questions from the position of government, markedly change and make more effective educational sphere, motivation and emotionality of the educational process.

This paper is a part of the research project of the Grant Agency: Washington DCCORPORATION / USA Reg. No. WDCC-USA/02.11/02 Business in the new economic and social conditions.

Literature

- [1] Boroš, J. 1995. *Motivácia a emocionalita človeka*. Bratislava. Odkaz.
- [2] Brožík, V. 2004. *Hodnotenie a hodnoty*. Nitra. FF UKF.
- [3] Diatka, C. 2007. *Fyzika a etika II*. Nitra. FF UKF.

- [4] Hartl, P.-Hartlová, H. 2000. *Psychologický slovník*. Praha. Portál.
- [5] Kavalíř, P. 2005. *K problematice výzkumu hodnot a hodnotových preferencí*. Československá psychologie, č. 4, roč. 49.
- [6] Kohák, E. 1999. *Po stopách ekoteroristu : čtyři kroky*. Sedmá generace č. 2.
- [7] Poole, M. 1995. *Beliefs and Values in Science Education*. Buckingham. Open University Press.
- [8] Sičák, A. 2002. *Spůsob života a hodnotové orientácie v spoločenských procesoch regiónu Východného Slovenska*, Ostrava.
- [9] Výrost, J. – Slaměnik, I. 2008. *Sociální psychologie*. Praha : Grada Publishing.
- [10] Williams, T. 2004. *Stavať na pevnom základe*. Bratislava: Lúč.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 187-203]

Krystyna Teresa Panas

Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie

The level of emotional intelligence and the faces of emotional blackmail of girls at the Youth Detention Centre and the Young Offenders' Institution in in Warsaw Falenica

Key words: *Emotional intelligence, emotional blackmail, girls in the Young Offenders' Institution, social work.*

Summary

Contemporary psychology in the description of the self is beginning to take into consideration – apart from the self described as a static, unchanging structure – the point of view of phenomenology, the perspective of the subjects through self-description, their narration in the context of functioning in social relations and inner experience. Revealing of self in self-description is determined to a large extent by the surrounding reality. It can be especially significant in young people in the period of adolescence. Their self-esteem is a personality trait for which social relations are responsible to a great extent. Adolescents build their self-esteem on the ba-

sis of personal experiences and emotional relationships with their families or friends (the community surrounding them).

The appropriate functioning of young people can be ensured by high self-esteem formed by satisfying psychological needs such as acceptance, security, autonomy, belonging as well as the appropriate level of emotional intelligence. Self-esteem formed on negative family and social role models can, on the other hand, lead to the formation of negative identity, and thereby inappropriate peer relationships.

The presented research refers to girls who are staying at the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution in Warsaw Falenica according to the ruling of Family Division and Juvenile Court.

The presented research is a pilot study. It charts a new scope of research. It can also be used in the work of tutors, social therapists and social workers taking care of juveniles both during and after their stay at the Young Offenders' Institution.

Introduction

Contemporary psychology in the description of the *self* is starting to depart from the description of the *self* as a static or unchanging structure. There appear reports about presenting the *self* from the point of view of phenomenology, that is taking into consideration the perspective of the subject through self-description, their narration in the context of functioning in social relations and inner experience [Bał, 2009: 53-68]. Revealing of the *self* in self-description is determined to a large extent by the surrounding reality. It can be especially significant in young people in the period of adolescence. Their self-esteem is a personality trait for which social relations are responsible. Adolescents build their self-esteem on the basis of personal experiences and emotional relations with their families or friends (the community surrounding them).

Appropriate functioning of young people can be ensured by high self-esteem formed by satisfying psychological needs such as acceptance, security, autonomy, belonging, as well as the appropriate level of emotional intelligence. Self-esteem formed on negative family and social role models can lead to the formation of negative identity [Ziółkowska, 2005: 404-407].

The presented research refers to girls who are staying at the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution in Warsaw Falenica ac-

According to the ruling of Family Division and Juvenile Court. The area of scientific interest referred to the level of emotional intelligence of girls in the understanding of Salovey and Mayer and susceptibility to emotional blackmail (according to the theory of S. Forward, D. Frazier).

The presented research is a pilot study. It charts a new scope of research. It can also be used in the work of tutors, social therapists and social workers taking care of juveniles both during and after their stay at the Young Offenders' Institution.

Emotional Intelligence in the conception of Salovey and Mayer

The conception of defining the structure of emotional intelligence was put forward by Salovey and Mayer in 1990. They outlined three groups of components. The first one refers to the abilities connected with identification and expression of one's own emotions, verbalised and nonverbalised and those connected with identification of other people's emotions, also interpreted on a verbal and nonverbal level (empathy).

The second group of components is the ability to manage emotions in both ourselves and other people. The third group of components of emotional intelligence includes the abilities to use emotions for our own motivation to act; they are also essential in flexible and creative thinking as well as in thinking skills. In 1997 the authors widened their conception, taking into account its developmental aspect, and therefore proposing degrees of maturity of emotional intelligence [Mayer, Salovey, 1999: 23-69].

The new approach includes:

1. the abilities to perceive and express emotions,
2. the abilities to emotionally support thinking in cognitive processes,
3. the abilities to comprehend and analyse emotions as well as using emotion knowledge in everyday life,
4. the abilities to control and regulate one's own emotions as well as other people's.

The notions close in meaning to that of emotional intelligence which exist in the scientific sphere are:

1. emotional competencies, that is learned capabilities, which help in various life situations and are of practical nature,

2. emotional knowledge, which is acquired and shaped from the earliest stages of human development,
3. social intelligence
4. personal intelligence [Jaworowska, Matczak, 2008: 13-16].

On the basis of the above theory a questionnaire was designed by Schutte and associates, which is known under several different names: *Emotional Intelligence Scale*, *Assessing Emotions Scale*, *Schutte Self-Report Inventory for Emotional Intelligence Scale* [Jaworowska, Matczak, 2008: 31-34]. In Poland adaptational work of the above quoted questionnaire was led by Anna Ciechanowicz, Aleksandra Jaworowska and Anna Matczak.

Emotional blackmail in the conception of Forward and Frazier

The authors think that emotional blackmail is a strong form of manipulation, in which “blackmailers who are close to the victim threaten – either directly or indirectly – that they will punish them if they do not do what they want” [Forward, Frazier, 2007: 12]. Emotional blackmail is a common form of manipulation of another person. Threatening is fundamental in every act of blackmail, it can be expressed in a variety of forms. It is a method which strikes at us personally because the blackmailer knows how valuable this relationship is for us.

The blackmailers may threaten to use information concerning the past of the person being subjected to blackmail and to ruin this person’s reputation. They usually demand money in return for keeping a secret. They know our vulnerabilities and deepest secrets. And even if they really care about us, when they are afraid that they will not get what they want they will use their knowledge about us to formulate threats, which will bring them what they want – our submissiveness.

An important element of emotional blackmail is the very understanding of how our relationship with the blackmailer works. It is a very important step in the process of eliminating blackmail from our relationship. Blackmailers can very skilfully conceal the pressure they are exerting on us and that is why we are so often not sure what we are really experiencing.

The world of emotional blackmail is extremely complex. Some emotional blackmailers openly express their threats while others send ambiguous signals to their victims. It all makes it very difficult to recognise

when in our relationship manipulation patterns start developing. Obviously, there are unequivocally declared blackmailers who always openly say what will happen if we do not submit and they set out consequences of our disobedience in a way that does not leave a shadow of a doubt. However, more often than not emotional blackmail is much more subtle and it happens in a relationship in which a lot of positive features also become apparent. Memories of nice, good events have an influence on it and we are not able to accept our partner as a blackmailer.

Forward and Frazier identify four types of blackmailers. Each of them reflects a different type of blackmail: „punisher”, “self-punisher”, “sufferer” or “tantaliser”. Each of the type makes use of different vocabulary and each imparts a different nature to their demands, threats or negative judgement that they give to other people as an element of blackmail. Those differences often make it difficult to recognise blackmail, though most people think that they can discern it.

„Punishers” are the easiest to recognise. They are people who accurately define what they want and what consequences there will be if people do not give in to them. They may display aggressive behaviour, or the opposite – they may remain stubbornly silent. Regardless of the behaviour they display, their anger, which they feel when they come across opposition, is directly aimed at the other person. The „punishers” do not have to say a lot in order to inform us about their stand. The most terrible threats turn into emotional abuse when they change into intimidation and one person takes total control over the relationship. In the heat of emotional blackmail, blinded by the intensity of their own needs, „punishers” appear to be indifferent to our feelings and not too critical of themselves. They truly believe they are right in what are doing and that they are entitled to fulfil their desires.

The second group of blackmailers are „self-punishers” who emphasise what they are going to do to themselves if they do not get their own way. Dramatic words, hysterics and the atmosphere of crisis surround „self-punishers”, who are people of great needs. They tend to create tangled relationships with people close to them and they often find it very difficult to take responsibility for their own life. If they resort to blackmail, they justify their demands blaming the partner for all the difficulties in their life, either real or imaginary.

„Self-punishers” are talented prosecutors, they like to burden others with a sense of guilt and they often force others to guess what their desires are, claiming that someone else should fulfil them. „Self-punishers” are totally preoccupied by how they feel and they think that other people’s inability to read their mind is evidence that they are not given enough attention. Depressed, silent, often with tears in their eyes, „self-punishers” retreat when their partner does not fulfil their desires.

The last type of blackmailers are the so called “tantalisers”. They are the most subtle of the blackmailers. Such people subject others to a series of tests, at the same time promising wonderful rewards, which others will get if only they are compliant with them. Sometimes the rewards offered by “tantalisers” are less measurable than material ones. The desire to receive what was promised can be so strong that those repeatedly blackmailed have to suffer a disappointment before they realise that they are emotionally blackmailed [Forward, Frazier, 2007: 58-77].

The psychological situation of an adolescent

The purpose of emotional blackmail, as the above considerations indicate, is to satisfy the needs of the perpetrator at the victim’s expense. Children and adolescents appear to be the least resistant and unprepared for manipulation. They get entangled in many difficult situations, which they are unable to handle. Communication problems in the family, with peers or at school do not make it easier for the youth to adapt and to develop their own personalities, including emotional intelligence.

Crises, in other words specific changes which occur in confrontation with oneself and the world, are typical for adolescence. Adolescents are to perceive themselves as social persons, functioning and cooperating with other people, respecting norms, principles and values. The discrepancy between self-expectations of adolescents and public opinion’s expectations and requirements of them can lead to experiencing tension within the somatic, psychological and social spheres. In the search for ways of reducing the tension and of personality reorganisation they expect adults to help them. The result of risk factors at work in the situation of shortage of resources can be a lack of social adaptation, manifesting itself in actions which are a manifestation of opposition to adult authorities; actions reducing the level of anxiety, frustration connected with school failures; actions leading to belonging or identification with peer

groups; actions whose aim is to demonstrate the attributes of one's own identity; actions, which seemingly help to achieve a higher level of development [Ziółkowska, 2005: 388-399]. Finding out about young people's resources and shortages is therefore a priority for tutors.

The purpose of the above considerations is to pinpoint the scientific problem which the author of the article engaged in, that is to look for relationships between emotional intelligence and emotional blackmail in adolescent girls staying in a Young Offenders' Institution.

The research question and the aim of research

The aim of the presented research was to look for relationships between the level of neuroticism, emotional intelligence and emotional blackmail in peer relationships. On the basis of the subject literature the research question can be formulated as follows:

Is there a relationship between the level of neuroticism, emotional intelligence and the type of emotional blackmail in adolescent girls staying in the Young Offenders' Institution in Warsaw Falenica?

The hypotheses resulting from the problem formulated thereby:

1. The level of emotional intelligence of the girls who took part in the research is lower.
2. The girls take on the roles of victims and perpetrators in social situations.
3. The level of neuroticism of the underage girls is high.

The research is a pilot study and will be continued.

The applied research methods and the research procedure

In the research there were used the following: *Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE* (INTE Emotional Intelligence Questionnaire) adopted by Aleksandra Jaworowska and Anna Matczak [Jaworowska, Matczak, 2008: 31-34], an experimental version of „*Moi rówieśnicy i ja*” (“My peers and I”) questionnaire designed by Marta Pawelec and Jacek Łukasiewicz [Pawelec, Łukasiewicz, 2012: 299-213] and *Skala Jawnego Niepokoju Jaki jesteś?* (the Scale of Open Anxiety What Are You Like?) designed by Elżbieta Skrzypek and Mieczysław Choynowski.

Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE consists of 33 items, most of which are phrased in the first person. The statements were rated

on a scale from 1 to 5 degrees depending on the extent to which the participants agree that particular sentences refer to them (from “I completely disagree” to “I completely agree”). 24 statements refer to abilities or skills – the participant having a given ability or skill – or they are evidence of difficulty in coping in different situations. Other statements reveal possessed skills.

„*Moi rówieśnicy i ja*” questionnaire consists of 36 questions (earlier version). The participant underlines one answer on the scale from 0 to 4. The questions were grouped under three categories. Each category constitutes a separate part of the questionnaire. The first one contains questions, which help diagnose whether the participant is a victim of emotional blackmail, or whether the participant is experiencing peer pressure. The second category contains questions which help to determine the type of the participant’s reaction to peer pressure. Whether he or she adopts a compliant attitude towards the person who is exerting pressure. The open questions contained in the third part enable us to diagnose whether the participants are perpetrators of emotional blackmail, whether they themselves are putting pressure on their peers. The diagnostic answers in each of the category are evidence of the participant’s adopting a definite role. The average of the sum total of the answers in each distinct category is the indication.

„**Moi rówieśnicy i ja**” questionnaire based on the conception of Susan Forward, questionnaire adopted by Marta Pawelec, Jacek Łukasiewicz.

The purpose of the questionnaire below is to learn about selected aspects of peer relationships. It is anonymous. It means that nobody will know how you answered individual questions. I believe that therefore your answers will be truthful. Your honesty is really important to me.

Read the questions carefully and mark the answers by putting a cross **X** in the appropriate space.

The numbers mean: 0 - never, 1 - rarely, 2 - it's hard to say, 3 - often, 4 - always.

Lp.	Does any of your friends:	0	1	2	3	4
1.	Threaten that they will make your life difficult if you don't do what they want?					
2.	Threaten that they break up with you if you don't do what they want?					
3.	Say or insinuate that they will hurt themselves or will be overcome with great sadness if you don't do what they want?					
4.	Want more, no matter how much you give them (e.g. time, things)?					
5.	Feel convinced that you will always give in to them?					
6.	Ignore or hurt your feelings or desires?					
7.	Promise you a lot but on condition that you fulfil their wishes?					
8.	Shower you with words of admiration, friendliness and praise when you give in to them and dislike or anger when you don't want to give in?					
9.	Use bribery in order to get their own way?					
10.	Try to control you e.g. keeps asking you who you spend your time with and feels jealous of the time spent with another person?					
11.	Ignore your protests when you don't want to agree to their suggestions, ideas?					
12.	Say it is entirely your fault in case of misunderstandings?					

Lp.	When you come across pressure from your peers do you:	0	1	2	3	4
1.	excuse yourself					
2.	Argue					
3.	cry in secret					
4.	change or cancel your plans					
5.	give in and hope this is the last time					
6.	get into a fight with them					
0 - never, 1 - rarely, 2 - it's hard to say, 3 - often, 4 - always.		0	1	2	3	4
7.	say that such behaviour is unacceptable					
8.	call them names and swear					
9.	tell your parents or a teacher about it					
10.	not protest in front of them but you will „take it out” on another friend					
11.	think badly of them but you don't say it aloud					
12.	imagine you “take them apart”					

Lp.	Do you happen to behave in the following ways towards any of your friends:	0	1	2	3	4
1.	Threaten that you will make their life difficult if they don't do what you want?					
2.	Threaten that you will break up with them if they don't do what you want?					
3.	Say or insinuate that you will hurt yourself or will be overcome with great sadness if they don't do what you want?					
4.	Want more, no matter how much they give you (e.g. time, things)?					
5.	Assume that they will give in?					
6.	Ignore or hurt their feelings or desires?					
7.	Promise them a lot but on condition that they fulfil your wishes?					
8.	Show them with words of admiration, friendliness and praise when they give in to you and dislike or anger when they don't want to give in?					
9.	Use bribery in order to get your own way?					
10.	Try to control them e.g. keep asking them who they spend their time with and feel jealous of the time spent with another person?					
11.	Ignore their protests when they don't want to agree to your suggestions, ideas?					
12.	Say it is entirely their fault in case of misunderstandings?					

The purpose of *Skala Jawnego Niepokoju Jaki Jesteś?* is to study the level of anxiety considered equivalent with neuroticism in school age children and young people – 40 questions, it also has a scale of lying interpreted as a susceptibility to social approval – 10 questions. The par-

participant chooses the answer YES or NO in accordance with their self-knowledge. Answering time is unlimited.

The test was of mixed character: group and individual. The girls were informed about the scientific purpose of the test and about the fact that the answers were anonymous. They were asked to carefully read each questionnaire and give answers in accordance with the first idea they had. Additional information or explanation was not needed during the test. The time of test was unlimited.

Description of the participants

The research was conducted from September to December 2012 at the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution in Warsaw Falenica. 30 girls participated.

Table 1. The age of the participants

Age	N	%
14 years old	3	10
15 years old	7	23,33
16 years old	7	23,33
17 years old	6	20
18 years old	4	13,33
19 years old	2	6,67
20 years old	1	3

Source: based on author's own research

The biggest group of participants was girls at the age of 15-17, that is in the period of escalation of developmental crises (unstable self-esteem, strong need for acceptance, fear of humiliation, searching for a close person, somebody important to them, sexual initiation, change of school).

Table 2. Number of participants with regard to their participation in compulsory education

Type of school	N	%
Primary School	3	10
Gymnasium/ Junior High School	25	83,33
Vocational school	2	6,67

Source: based on author's own research

Analysis and interpretation of results

Based on the analysis of the research results the following were established: the level of emotional intelligence of the participants, the adopted roles in the victim – perpetrator relationships in emotional blackmail and the level of neuroticism. The act of presenting oneself in a favourable light with the aim of gaining public approval was also verified – a lie.

Table 3. The participants' results in the Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE

	Average raw scores (M)	Standard error of measurement	Confidence intervals	The limits of raw scores intervals	Sten scores
Factor I	57	+/- 7	95%	50-64	2-6
Factor II	41	+/- 6	95%	35-47	2-7
General factor	115	+/- 10	95%	105-125	2-5

Source: based on author's own research

The analysis of mean scores obtained in the Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE (95% confidence intervals) indicates a tendency to a low level of social competencies – managing in social life and effective functioning in the society. The described behaviour and competencies are signs of a lower level of empathy of the participants – empathising with other people's experiences (emotional empathy) as well as understanding and accurately predicting their feelings (cognitive empathy). The dispersion of scores in factor I – from low to elevated may suggest a variability of emotional regulation and use of emotions. The scores obtained in factor II are contained in the interval from low to elevated, which may mean that the participants' ability to recognise emotions in themselves and other people is the best developed (The obtained results – in the author's opinion – may be the result of therapeutic work in the Young Offenders' Institution).

Table 4. Mean scores (M) in the „Moi rówieśnicy i ja” questionnaire

Scales	M	Range of scores
Victims	8,1	0 - 23
Perpetrators	5,2	0 - 16
Submissiveness	10,7	0 - 16

Source: based on author's own research

Based on the analysis of the data, the roles most frequently adopted by the girls were established. Mean scores in the scales of victims, perpetrators and submissiveness are an indication of an increase in the studied phenomenon of emotional blackmail. The lowest score was achieved by the participant in the role of the perpetrator (M=5,2), and elevated ones in the role of the victim (M=8,1). The highest one was in submissiveness (M=10,7). It can therefore be concluded that this behaviour is typical of the participant. Nonetheless, during result interpretation the context of the research has to be taken into consideration despite anonymity of the answers.

Table 5. The roles adopted by the participants

Role	N	%	M Perpetrator	M Victim
Victim	6	20	0	7,5
Perpetrator	3	10	5	0
Victim and Perpetrator	18	60	8,16	10,8
Neither of the roles	3	10	0	0
Total	30	100		
Submissiveness	21	70		

Source: based on author's own research

The results presented above indicate that 80% of the participants may be described as victims of peer blackmail as compared to 10% that of perpetrators. In the perception of 20% of girls they are victims of peer blackmail, however they have never experienced a situation in which they would become perpetrators. The participants who declare themselves as perpetrators are a small group – 10%. They make use of black-

mail towards peers but they themselves do not experience it. 10% of the participants think that neither of the suggested roles refer to them. Such an answer may suggest a defensive attitude or a poor insight into one's own behaviour. The combination of the roles of the victim and the perpetrator, however, looks really interesting. As many as 60% of the participants notices such combination in themselves. It might be well to consider in which situations the same person is once the victim and another time the perpetrator. What conditions have to occur, what personal characteristics predispose them to the above relationships in social contacts.

Emotional blackmail may appear within a group or towards one, yet submissive person. In the presented research 21 people (70%) revealed that they are also submissive. They may, therefore, adopt the role of the victim.

Table 7. Mean scores obtained in Skala Jawnego Niepokoju Jaki jesteś?

Scale	Raw score	Confidence interval	SEM	The limits of confidence interval	Sten scores
Neuroticism	22	80%	+/-3	19-25	6-8
Lie	4	x	X	x	6

Source: based on author's own research

Mean scores on the Neuroticism scale indicate that the participants are characterised by a high level of Neuroticism, and so they can be less motivated to study and are less socialised. The results on the Lie scale let us draw a conclusion with regard to an average tendency to present oneself in a more favourable light. The analysis of the data contained in the Skala Jawnego Niepokoju Jaki jesteś? provides us with a basis to analyse the remaining questionnaires due to the average scores on the Lie scale.

Discussion of results and practical conclusions

As it was indicated in the introduction the presented research is a pilot study. The proposed thesis was proved.

The participating girls staying in the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution in Warsaw Falenica have a lower level of emotional intelligence, a low level of social competencies. They have difficulty in managing in social life and effective functioning in the society. Their low competencies are a sign of a lower level of emotional and cognitive empathy.

The research results presented in this work indicate that 80% of the participants are both victims and perpetrators of blackmail at the same time. This group of participants shows a necessity for further research into the relationship between emotional blackmail in connection with personality studies, system of norms, principles and values, family relationships, peer relationships. In the perception of 20% of the girls they are victims of peer blackmail, however they have never experienced a situation in which they would become perpetrators. Only 10% of the participants mentioned the role of the perpetrator, never having been the victim. They make use of blackmail towards peers but they themselves do not experience it. 10% of respondents could not find themselves in either of the roles. Their attitude can be interpreted in terms of psychological resistance and/or low self-awareness or self-esteem.

The whole of the verified hypotheses are completed by the statement about a high level of neuroticism of the participants, which is conducive to lower emotional competencies and entering the role of the perpetrator, victim or both at the same time. The obtained results confirm reports from the research conducted by Pawelec and Łukasiewicz about universality of the phenomenon of emotional blackmail among young people [Pawelec, Łukasiewicz, 2012: 310].

Observational data gathered by the author and the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution tutors indicate that the participants use socially disapproved behaviour because they are not familiar with strategies to deal with difficult situations. Negatively valenced solutions are the only means of adaptation, gratification of needs, solving intrapsychic or interpersonal problems that are accessible to them, they also serve to build one's own self-image.

In a further stage of the research it is essential to establish whether the role of the victim-perpetrator in one person depends on the social situation and the peer, or whether the roles are fluid, that is one time victim behaviour predominates, and another perpetrator towards the

same person but in different situations. Emotional or social intelligence of the participants might play an important role in understanding the adoption of the role of the victim or perpetrator and entering into violence relationships. This is also the direction that should be pursued in further research, expanding onto a larger test group.

The development of appropriate self-esteem in adolescent girls, appropriate shaping of personality structure, searching for identity and building one's own self-image is a challenge for tutors, therapists and social workers working with juveniles at the Youth Detention Centre and Young Offenders' Institution. The ongoing psychoprevention and minimising of violence phenomena is very important, in which the above research results can be extremely helpful.

- [1] Bąk, W., 2009. *Wielość Ja w ujęciu poznawczym i dialogowym. Próba integracji podejść. Przegląd Psychologiczny*, 52,
- [2] Forward, S., Frazier, D. 2007. *Szantaż emocjonalny*, Gdańsk: GWP.
- [3] Jaworowska, A., Matczak, A. 2008. *Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE*. Handbook. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- [4] Mayer, J.D., Salovey, P. 1999. *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- [5] Pawelec, M., Łukasiewicz, J. 2012. *Szantaż emocjonalny w relacjach rówieśniczych. Roczniki Nauk o Rodzinie i Pracy Socjalnej* 4(59).
- [6] Salovey, P., Mayer, J.D. 1990. *Emotional intelligence. Imagination, Cognition, and Personality*, 9.
- [7] Ziółkowska, B. 2005. *Okres dorostania. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać*, [in:] A. I. Brzezińska (ed. by) *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*. Gdańsk: GWP.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 205-216]

Jacek Sobański

Uniwersytet Opolski

Psychologia środowiskowa jako determinant zachowań aktorów międzynarodowych

Environmental Psychology as determinant of global actors' behaviour

Key words: *environmental psychology, resources, public goods, behaviour*

Summary

Article sums up ideas of two ideologies standing in the opposition within family of Environmental Psychology ideas. First one emphasizes exploitation of natural resources. Second one calls for preservation of resources in the name of intergenerational justice doctrine. Clash of both ideologies determines worlds' elites reasoning. In turn the said elites are deciding about world environmental order. This order will have fundamental influence on global wealth in the forthcoming decades.

Wstęp

Pasjonujący konflikt teorii wielkich ludzi nauki, którzy rozprawiali o swoich poglądach na temat przyrody i jej kształtu oraz wpływu na człowieka – heglowskiej estetyki wraz z kultem przetwarzania rzeczy w przedmioty oraz kantowskiej wyższości przyrody nad stworzoną ludzkimi rękami sztuką – podświadomie pobudza do myślenia umysły ludzi odpowiedzialnych za tworzenie polityki, którzy decydują m.in. o kształcie międzynarodowych stosunków gospodarczych. W pogoni konkurencyjnej, jaką obserwujemy na arenie globalnego maratonu handlowego, spotykamy się z tym heglowsko-kantowskim dylematem. Spór dotyczący wytwarzania rzeczy i przedmiotów ma negatywny wpływ na zmiany zachodzące wokół nas. Znaleźliśmy się na tym etapie rozwoju cywilizacyjnego, w którym nie potrafimy absorbować wspólnych wartości, zatracamy instynkty, degradując i szcerpując rzadkie dobra publiczne, które na poziomie indywidualium postrzegamy jako niewyczerpywalne, niezmiennie, zesłane odgórnie. Rozpatrując zjawiska socjo-polityczne i ekonomiczne – a do takich należy z całą pewnością zaliczyć nasilanie się efektu szklarniowego powodowanego emisją dwutlenku węgla – będące trwałym i nieodłącznym elementem współżycia międzynarodowego jednostek, grup społecznych, narodowych i interesu należy z całą starannością poddać analizie i syntezie fakty, które mają dominujący, a przez to determinujący wpływ na kształtowanie ludzkich postaw w środowisku narodowym i międzynarodowym.

Znajomość poniższych zagadnień pozwoli czytelnikowi odpowiedzieć na takie pytania, jak:

1. Dlaczego do tej pory nie zdołaliśmy jako społeczność międzynarodowa wyartykułować nowego porozumienia, skutecznie ograniczającego szczyptywanie kapitału nieodnawialnego?;
2. Które kraje, w kontekście zagrożeń dla środowiska i zrównoważonego rozwoju, mają największy interes w utrwalaniu reżimu „liberalnego chaosu” w handlu?;
3. Co warunkuje konkretną postawę polityków i dyplomatów w poddanej analizie dziedzinie, szczególnie biorąc pod uwagę różnice kontekstów granicznych i kulturowych, które mogą mieć znaczący wpływ na kształtowanie się idiosynkratycznej percepcji narodowej?;

Odpowiedź na nie i podjęcie wspólnych działań na poziomie globalnym wymaga od zainteresowanych stron wysiłku intelektualnego dla zrozumienia interesu i intencji każdej z nich. To zaś rodzi konieczność poznania ekonomiczno-psychologicznych sił kierujących ludzkim umysłem. Odpowiedzi na nurtujące pytania o charakterze ontologicznym i aksjologicznym – mające wskazać na determinanty ludzkich zachowań przy okazji kontaktu człowieka ze środowiskiem naturalnym i związanymi z nimi stresami środowiskowymi – dostarcza wieloletnia spuścizna badań naukowych prowadzonych przez psychologów środowiskowych. To oni w wyniku poznawczych eksperymentów empirycznych (najczęściej ankiet i wywiadów bezpośrednich) starają się sformułować obiektywne wnioski, tłumacząc logikę i racjonalność ludzkich postaw na styku warunkowanym przez siły natury, przy asyście których człowiek prowadzi codzienną egzystencję. Odwołanie się tutaj do opisu zachowań indywidualnych i zbiorowych jest bezsprzecznie niezbędne, by móc w konsekwencji zrozumieć istotę działań podmiotów pierwotnych i wtórnych prawa międzynarodowego. Chodzi tu o aktorów politycznych, których prawnie wiążące decyzje, podejmowane na szczeblu międzyrządowym i ponadnarodowym, odnoszą się do ochrony środowiska lub jej braku *sensu stricto* i *sensu largo*. Psychologia środowiskowa, jako odrębny dział nauk społecznych, jest tym cenna, że systematycznie wnosi ogromny wkład do percepcji ekologicznej wszystkich kategorii społeczeństwa tzw. *globalsów*, *mobalsów* i *localsów* poprzez kreację środowiskowych teorii eksplanacyjnych. Sedno rozważań stanowi w nich działalność antropogeniczna w obrębie systemu środowiska naturalnego. Szereg znaków zapytania, jakie stawiane są w toku ludzkiego życia prowadzonego w obrębie biosfery, znajduje przez to ciągle, w znaczeniu kompletności, wyjaśnienie. Studiowanie efektów końcowych prac psychologów środowiskowych przynosi m.in. odpowiedzi na następujące pytania: Czym dla człowieka jest natura? Jakie stresory mają nań wpływ, a jakie nie? Czym kieruje się człowiek działając w naturze? Jakie wykształtował stanowiska teoretyczne wobec otaczającej go fauny i flory? Jakie konsekwencje rodzi niesubordynacja i nadmierna eksploatacja natury zdolnej do ograniczonej rekuperacji zasobów? Determinizm środowiskowy i geograficzny to brzegowe doktryny życia ludzkiego. Niezrozumienie ich pryncypiów skutkuje inwazyjnymi konsekwencjami o charakterze holistycznym – dotyczącym każdej sfery życia człowieka. Przykładem unaoczniającym i potwierdzającym tę prawi-

dłowość jest proces samounicestwienia się szeregu starożytnych cywilizacji w wyniku grabieżczej gospodarki prowadzonej wobec publicznych dóbr naturalnych (np. cywilizacja Anasazi). Pograżamy się w chronicznej „Tragedii Wspólnego Pastwiska”, zjawiska opisanego przez Garreta Hardina, polegającego na nieustannym eksploatowaniu dóbr publicznych postrzeganych jako nienależące do nikogo, a zatem darmowe. Co niekorzystne, do tej pory, pomimo spektakularnych osiągnięć w dziedzinie technologii, medycyny, literatury i wielu innych dziedzin, jako mieszkańcy nie wykształciliśmy doktryny komunitarnej odpowiedzialności za naszą planetę. Tkwimy w stanie rzeczy, w którym wszystko należy do wszystkich, czyli systemie, w którym nic nie należy do nikogo. Środowisko naturalne *en masse* – nadal nie jest wykluczone z tej prawidłowości, co sprzyja grabieżczej polityce eksploatacyjnej i eskalacji efektywności w sensie Pareto (traci ktoś, by zyskać mógł inny). Z kolei celem niniejszego artykułu i mechanizmów przedstawionych w nim jest zwrócenie uwagi i wypracowanie w środowisku międzynarodowym efektywności w znaczeniu Kaldora-Hicksa (traci ktoś na rzecz innego, jednocześnie podmiot zyskujący rekompensuje tracącemu ową stratę). Warunkiem przeprowadzenia takiej metamorfozy jest jednocześnie zrozumienie założeń psychologii środowiskowej.

Geneza psychologii środowiskowej

Niesformalizowane rozprawy quasi-naukowe na temat psychologii środowiskowej – dziedziny jawnie korzystającej z dorobku teoretycznego socjologii, ekologii, antropologii kulturowej czy historii gospodarczej – prowadzili już starożytni i średniowieczni myśliciele, m.in. rzymski architekt Marcus Vitruvius Pollio kojarzony szerzej pod pseudonimem „Witruwiusz” oraz arabski filozof, podróżnik Ibn Chaldun, prekursor nauk społecznych, tęgi umysł darzony ogromnym szacunkiem nie tylko w świecie Islamu. Witruwiusz w I Księdze swojej wybitnej pracy inżynierskiej „O architekturze ksiąg dziesięć”, która do XV wieku pozostawała białym krukiem zbiorów biblioteki klasztornej w St. Gallen w Szwajcarii, wprost peroruje na temat stresorów środowiskowych w budownictwie:

„Architekt nie powinien być chciwy, nie powinien myśleć wyłącznie o podarunkach, lecz z powagą winien strzec swej godności i dbać o dobrą opinię, i to bowiem zaleca filozofia. Prócz tego filozofia uczy o naturze rzeczy, co po grecku nazywa się – *physiologia*. Tę dziedzinę wiedzy musi

architekt dokładnie poznać, gdyż obejmuje ona wiele zagadnień przyrodniczych, choćby na przykład doprowadzenie wód, ponieważ w zagięciach i na zakrętach powstają pod wpływem ciśnienia w różny sposób różne naturalne prądy powietrza, których szkodliwemu działaniu nie będzie mógł zaradzić nikt, kto nie zaczerpnął wiedzy o zasadniczych prawach przyrody.” (Witruwiusz 10-20 rok. p.n.e.: 5)

Z kolei wspomniany wcześniej Ibn Chaldun, zapędzając się w najdalsze, tj. ciepłe i zimne zakątki „Matki Ziemi”, powziął inną środowiskową konstatację. Syntetycznym – dziś powiedzianoby, że banalnym wnioskiem tego muzułmańskiego mistyka było przypisanie pogodzie wpływu na poziom pracowitości ludzkiej. Według niego, w regionach stref tropikalnych ludzie wykazywali się mniejszą werwą do pracy, zaś w wyższych szerokościach geograficznych, tj. w strefie umiarkowanej, wkładali, niejako z natury, większy wysiłek w wykonywaną pracę. Wniosek w obecnych czasach wydaje się być błahy, ponadto zdefraudowany przez technologię klimatyzatorów i izolacji termicznej, ale to nasi antenaci zauważyli pewne reguły i ciągi przyczynowo- skutkowe na styku człowiek-przyroda, o których obecnie zapominają elity polityczne kalibrujące kształt kosmopolitycznych porozumień klimatycznych i okołoklimatycznych, jak np. umowy handlowe.

Istota psychologii środowiskowej ma charakter fundamentalny. Nikt, kto nie będzie świadomy konsekwencji swoich czynów konsumpcyjnych, nie będzie baczył na kwestie ekologiczne. Nikt również, kto nie zechce pojąć lub intencjonalnie dezawuuje prawa cyklu ziemskiego, zasiadając choćby do stołu negocjacyjnego forum *Conference of Parties* (COPs), w celu kontraktacji porozumienia postkiotowskiego, nie osiągnie globalnego sukcesu i nie podda węgla skutecznemu recyklingowi, implodując tym samym dorobek Protokołu z Kioto. Wpływ niesubordynacji może być ogromny i brzemienny w skutkach, jeżeli za miernik weźmiemy szczypanie kapitału nieodnawialnego i wiążącą się z tym niesprawiedliwość intergeneracyjną pokoleń.

Pojęcie psychologii środowiskowej

Obecnie możemy jednoznacznie stwierdzić, iż psychologia środowiskowa jest konglomeratem ideologii, które jawnie przyczyniły się do stworzenia podwalin pod politologiczną teorię zmian klimatu. Przy tym, jest jednocześnie terminem trudno definiowalnym, w tym sensie, że nie istnieje

ramowa, precyzyjna i ścisła formuła ujmująca jej właściwości. To dziedzina nauki, zajmująca się środowiskiem naturalnym i jego otoczeniem, które z założenia ma krytyczny wpływ na ludzkie zachowania i szereg postaw. Chodzi tu o postawy, które uwarunkowane są częstokroć stresorami środowiskowymi. To właśnie one stanowią pierwsze, podstawowe źródło informacji na temat otaczającego nas świata. Różnią się one znacząco od siebie skalą inwazyjności psycho-cieleśnej. Pierwsze dreszcze wywołane chłodem, pierwsza nadmierna opalenizna – oparzenie pierwszego stopnia, uczą nas pokory wobec środowiska i jego głównych sił napędowych, każąc przy tym sformułować swoistą „personalną instrukcję obsługi środowiska naturalnego”. Dzięki niej każdy z nas uczy się ostrożnego obchodzenia ze stresorami, ale również umiejętnego wykorzystania afordancji, jakie drzemią w biosferze. Brak takowej instrukcji mogłoby skutkować rychłą samodegradacją bytu. Skupiając się jednak na samym formalnym ujęciu psychologii środowiskowej, niemające charakteru merytorycznej definicji orientacyjne sprowadzają się do konstatacji: „[...] iż jest to dziedzina, która oferuje najbardziej aktualną wiedzę w obszarze psychologii oraz dostarcza interesującego punktu widzenia na problemy środowiskowe” (Bell et al.: 22). Próżno w niej jednak szukać wzmianki na temat relacji jednostka-środowisko, czy zbiór jednostek-środowisko, co ostatecznie sprawia, że przedstawiony obraz teoretyczny jest raczej pogładowy niżli całościowy. Podkreślane jest, że psychologia definiuje wpływ środowiska na ludzi i ludzi na środowisko, ale w rozumieniu dwójakim. Z jednej strony środowiska antropogenicznego – stworzonego przez człowieka na środowisko naturalne, a z drugiej – wpływ środowiska naturalnego – stworzonego przez „Matkę Ziemię” na krajobraz miejski i wiejski. Niemniej jednak za kompletną i najbardziej reprezentatywną definicję psychologii środowiskowej uznaje się poniższe stwierdzenie zawarte w książce P. A. Bella i innych o takim samym tytule: „Psychologia środowiskowa jest badaniem molarnych związków pomiędzy, z jednej strony, zachowaniem i doświadczeniem a środowiskiem zbudowanym przez człowieka i środowiskiem naturalnym z drugiej” [Bell et.al. 2003: 22]. To bowiem w granicach środowiska rozgrywa się molarna „akcja” ontologiczna, która kształtuje i determinuje nasz byt, aksjologię i heurystykę, co wtórnie implikuje formułowanie postulatów „za” i „przeciw” działaniu w rachunku korzyści i strat. Rachunek korzyści i strat jest zatem podstawowym kryterium motywującym do podjęcia działania przez człowieka.

Związek bodziec-reakcja odgrywa tutaj dominującą rolę. W większości przypadków, jeżeli korzyść w ciągu przyczynowo-skutkowym okaże się większa lub przynajmniej równa stratom (wedle partykularnego mniemania jednostki), wtedy dochodzi do konkretnego czynu, który ma konsekwencje dla środowiska naturalnego. Z racji tego, że jest ono jedynym źródłem niematerialnej informacji poznawczej oraz powszechnie dostępnych dóbr bytowych: płynów (źródła wody), żywności (źródła kalorii energetycznych) i powietrza (źródła tlenu), bez których jednostka nie byłaby w stanie prowadzić niczym niezakłóconej egzystencji, podejmowane czyny mają znaczący wpływ na odnawialność jego zasobów i *summa summarum* – ostateczny kształt. Jedną z tych kategorii czynów wykonywanych przez ludzi w otoczeniu naturalnym, w toku prowadzonej przez człowieka działalności konsumpcyjnej, jest eksploatacja powszechnych dóbr naturalnych – poprzez wykorzystanie środowiskowych afordancji – co m.in. skutkuje emisją do nośnych warstw atmosfery w bezpośredni (ang. *direct emissions*) i pośredni sposób (ang. *indirect emissions*) gazów cieplarnianych takich jak: dwutlenek węgla, metan, azot, para wodna, chlorofluorowęglowodory (HFC), które zwiększają ogólny bilans emisyjny świata. Wszystko to dzieje się w imię umiejętności, jaką posiadał człowiek od chwili, kiedy pierwsza para jego stóp dotknęła Ziemi tj. narzucania poprzez materialne praktyki własnej struktury środowiska i modelowania krajobrazu. Niechybnie ów proces zaszedł na tyle daleko, że dziś zaburza kształtowanie się zrównoważonego systemu gospodarki zasobami.

Metodologia

W psychologii środowiskowej badania prowadzone są w warunkach naturalnych, czyli takich, które nie odbiegają od tych, w których żyje człowiek. Unika się prowadzenia empirycznych eksperymentów w środowiskach sztucznych, np. laboratoriach, by zapewnić maksymalny stopień utylitaryzmu konkretnego przedsięwzięcia badawczego, tj. zapewnić realizm doświadczenia. Co ważne, każdy z empirycznych eksperymentów jest zorientowany na konkretny problem. Jak odbiegającą aparaturą poznawczą od naszego codziennego postrzegania świata dysponuje psychologia środowiskowa, obrazuje poniższy opis miejsca zaprezentowany w książce P.A. Bella, w którym dość często pojawia się skomercjalizowana jednostka ludzka:

„Centrum handlowe dla rutynowego psychologa środowiskowego nie jest zbiegowiskiem pojedynczych epizodów, w których trakcie ludzie wykonują swoje czynności, lecz jest to miejsce środowiska fizycznego o dużym zagęszczeniu ludzi, którzy kontaktują się ze sobą oraz ze swoim otoczeniem w sposób wysoce przewidywalny i w efekcie doświadczają uczucia przyjemności bądź przykrości” [Bell et al. 2003: 23].

Wśród wyróżniającej się metodologii badawczej, która pozwala dochodzić do takich, jak powyższa sentencji naukowych, znajdują się: badania eksperymentalne, podczas których dochodzi do manipulacji zmiennej niezależnej (temperatura, wilgotność, hałas) w warunkach zmiennej zależnej; badania korelacyjne, łączące w sobie cechy naturalnej zmienności środowiska (np. zanieczyszczenie powietrza) z innymi zmiennymi (np. atrakcyjne widoki); badania opisowe, które za cel stawiają sobie opis obserwowanej sytuacji, z tym zastrzeżeniem, że, aby były one prawidłowo wykonane muszą wykazywać trafność i rzetelność wniosków, zatem muszą opisywać to, co miały mierzyć (trafność) i w przypadku ponownego przeprowadzenia badania winny przynieść te same lub podobne rezultaty końcowe (rzetelność); metody samoopisu, polegające na bezpośrednim lub pośrednim zadaniu pytań ankietowanemu o jego samopoczucie, stan zdrowia, postawy w określonych warunkach środowiskowych, znaczącą składową tej metody są techniki kwestionariuszowe; mapowanie zachowań – kodyfikacja postaw poprzez obserwację ludzi w wielu różnorodnych miejscach, sytuacjach, zdarzeniach w obrębie środowiska naturalnego lub zmodyfikowanego krajobrazu urbanistycznego; a w końcu pomiary śladów (w tym pomiary erozji i przyrostu), których zasadą jest

obserwacja ludzkich zachowań i, co istotne, enumeracja ich skutków. Chodzi np. o niszczenie warstwy ozonowej poprzez używanie HFC (erozja) i choćby o emisję dwutlenku węgla (przyrost). To właśnie przy zastosowaniu wymienionych metodologii psychologowie środowiskowi sformułowali szereg teoretycznych modeli, które zostaną przedstawione w kontekście wielopoziomowej zawilej walki z globalnym ociepleniem, a co za tym idzie – ogromnego oporu materii i agregatu lokalnych interesów narodowych i międzynarodowych oraz partykularnych – dotyczących poszczególnych jednostek.

Resursyzm

Pogranicze systemu ekonomicznego i ekologicznego usłane jest wieloma „aksjologicznymi różami”, które składają się często na wykluczające się doktryny pozwalające usprawiedliwić lub skrytykować działanie jednostki. Antagonistyczne doktryny można sklasyfikować w dwóch skrajnych, tzn. niepozostających li i wyłącznie w sporze semantycznym, grupach: ideologii sprawiedliwości środowiskowej oraz ideologii rasizmu środowiskowego. Jedną z homocentrycznych doktryn – hołdujących poglądom *homo oeconomicusa* – jest tytułowy resursyzm. Stanowi on zbiór idei aksjologicznie usprawiedliwiających niwelowanie znaczenia i istoty pojęcia determinizmu klimatycznego tj. wpływu człowieka na ziemski klimat, który przesiąknął ludzkie myślenie. Robert Solow, emerytowany już profesor *Massachusetts Institute of Technology* (MIT), stawiał niegdyś nawet pytanie, czy w obecnym stadium rozwoju cywilizacyjnego możemy mówić o świecie opartym na ekonomii zasobów czy zasobach ekonomii? *Homo oeconomicus* swoją postawą reprezentuje ten pierwszy pogląd, co ma niewątpliwie negatywne skutki dla bilansu surowcowego Ziemi. Resursyzm stanowi bowiem agregat pragmatycznych poglądów, służących ocenie natury i jej dóbr z punktu widzenia ludzkiej użyteczności. Jego zwolennicy hołdują pogładowi bardzo popularnemu w cywilizacji zachodniej o konieczności „ujarzmienia” brutalnej i krwiożerczej natury. Naczelne pryncypium stanowi tutaj zarządzanie zasobami w taki sposób, by maksymalnie je wykorzystać. Człowiek-resursysta zdaje sobie sprawę z tego, że jest częścią natury, jej integralnym elementem, niemniej składniki ekosystemu wchodzącego w skład szerszego zbioru – biosfery, są przez niego postrzegane jako rezerwuary zasobów, środków walki, obrony, konsumpcji i nic więcej. Z tego też względu, krajobrazy, które są przecież źródłem surowców, mogą według resursystów, którymi mienia się np. członkowie amerykańskiej wielkiej starej partii – Republikanów, podlegać wyrafinowanym technikom *modellingu* i eksploatacji tak, by spełniać zachcianki i pragnienia ludzkości. Pogląd ten jest zatem wyzuty z wszelkiego rodzaju romantycznych i pozytywistycznych przesłanek, które postrzegają naturę jako jedną, nienaruszalną, a przede wszystkim, posiadającą ogromne walory estetyczne – całość. Ekonomiczne, w znaczeniu monetarystycznym, zarządzanie zasobami to absolutny priorytet tej idei. Środowisko traktuje się tu jako konglomerat dóbr wymiernych,

który w zależności od rynkowej sytuacji finansowej jest eksploatowany lub nie. To prawo popytu i podaży kieruje poczynaniami resursysty. Jeżeli powstaje bodziec ekonomiczny, np. wzrost cen ropy naftowej i gazu ziemnego na nowojorskiej giełdzie NYMEX (ang. *New York Mercantile Exchange*), instynktowną reakcją jest zwiększenie wydobycia zaburzającego cenę równowagi. Analogicznie odbywa się to również w pozostałych segmentach surowcowych – jeżeli na agorze upodobań aprecjonuje zainteresowanie domami z drewna, wnet wycinane są dodatkowe arealy masy drzewnej, ot dla marży lub zadowolenia wynikami finansowymi udziałowców spółki leśnej. Sięgnąć można również po przykład z życia politycznego, który ułatwi czytelnikowi orientację. Z całą pewnością resursystami nazwać możemy członków administracji George'a W. Busha (pochodzącego skądinąd z rodziny słynnych teksańskich naftowców).

Działania 43. prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej w interwale dwóch kadencji trwającej od 2001 do 2009 r., jednoznacznie pozwalają przypisać tę doktrynalną łatkę do korpusu Busha juniora. Można na ten przykład przytoczyć tylko kilka znamienych faktów. Pierwszym z nich jest niepozostawiające złudzeń dotyczących stosunku prezydenta USA do środowiska naturalnego, powołanie w 2001 r. na stanowisko szefa *National Energy Policy Development Group* (NEPDG), wiceprezydenta Dicka Cheney'a, związanego przez wiele lat ze spółką naftowo-usługową Halliburton. Zadaniem statutowym NEPDG było przygotowanie raportu opiniującego i prognozującego stan sektora energetycznego w USA, którego konkluzje miały stanowić kierunek rozwoju całego państwa. Ostatecznie, w maju pierwszego roku statutowego, ów organ *ad hoc* wydał ostateczny dokument pt. „*Reliable, Affordable, and Environmentally Sound Energy for America's Future*”, który, jak to wskazał Steve Vanderheiden, ze swoim tytułem nie miał nic wspólnego, ponieważ jego konsekwencją byłoby wybudowanie na przestrzeni kolejnych dwóch dekad około 1300 nowych elektrowni węglowych, których średnia moc znamionowa wynosiłaby 300 MW. A jak dobrze wiemy, węgiel równa się emisja. Raport po macoszemu podchodził do kwestii nadmiernej eksploatacji surowców, nadętej konsumpcji i pojęcia efektywności energetycznej, rekomendując przy tym m.in.: uruchomienie wierceń w poszukiwaniu ropy naftowej na terenie dziewiczego Parku Arktycznego oraz Zewnętrznej Szelfy Kontynentalnej. Kolejne resursystyczne znamiona polityki gospodarczej Busha to chociażby negatywna rekomendacja prezydenta

w sprawie poparcia w 2003 r. *McCain-Lieberman Climate Stewardship Act*, który przepadł w Senacie stosunkiem głosów 43-55, czy ostateczne, retoryczne zablokowanie na szczycie G-8 w czerwcu 2007 r. możliwości partycypacji USA w postanowieniach Protokołu z Kioto, który wyznaczał dla Stanów Zjednoczonych 7% próg ograniczenia emisji w stosunku do roku 1990. George W. Bush odrzucał całkowicie pogląd naukowców z Międzyrządowego Panelu ds. Zmian Klimatu przy ONZ (ang. *Intergovernmental Panel on Climate Change - IPCC*), jakoby efekt cieplarniany był faktem, a nie tylko teorią, przez co, jak zapewne oceniał Bush junior, wątpliwy był jego wpływ na korelaty behawioralne w obrębie całokształtu gospodarki amerykańskiej.

Prezerwacjonizm

W kontrze do resursyzmu stoi prezerwacjonizm. Istnieje grupa ludzi, która zalicza się do grona ekologów, czyli wszystkich tych, którzy czują się niewygodnie w zindustrializowanym świecie i chcą go zmienić. Do tego grona nie można zaliczyć zaś, cytując za profesorem Janem Kurowickim: „[...] nawiedzonych ideologów i proroków oraz ich entuzjastów, bełkocących jeno o zagrożonym przez technik człowieku” [Kurowicki 2010: 8]. Uważają oni, że to społeczne praktyki ekonomiczne i produkcyjne, zakotwiczone w liberalnym „systemie dowolności”, doprowadzają w głównej mierze do szczypania zasobów, co niejako potwierdzają słowa przytaczanego na tę okoliczność R. H. Franka, o tym, że: „niewidzialna ręka rynku zawodzi, gdy pobudki funkcjonujące na wolnym rynku nie prowadzą do ochrony nieodtwarzalnych zasobów” [Frank 2007: 43]. Dlatego też na przeciwnym biegunie aksjologicznym w stosunku do wyżej przedstawionego, dość egoistycznie przysposobionego do kwestii zarządzania zasobami resursyzmy stoi prezerwacjonizm, zaliczany do grupy teorii sprawiedliwości środowiskowej. Grupie całkowicie odrzucającej ekonomiczne wartościowanie nieodnawialnych dóbr rzadkich. Jego zwolennicy, niejako ku przestrodze *zasadzie Heralda Hottelinga*, profesora MIT przestrzegają ludzkość przed hedonizmem, twierdząc, iż w dłuższej perspektywie zasobowe, numeryczne i merkantylne podejście do krajobrazów świata będzie skutkowało zmniejszeniem ilości surowców oraz permanentną wyższą ich cen. Główne założenia tej grupy doktrynalnej mieszczą się w poniższej konstatacji: „Natura to holistyczne pojęcie, a ekosystem nie stanowi tylko sumy swoich części. To integralny organizm składający się na różne ele-

menty, ewolucja lub zmiana w którymś z nich rodzi konsekwencje dla pozostałych” [Bell et al. 2003: 51]. Zatem prezerwacjoniści hołdują stwierdzeniu, iż nie ma darmowego *lunchu*, a funkcjonujący w ekonomii koszt zewnętrzny czynności indywidualnej dotyka wszystkich współobywateli i współużytkowników środowiska naturalnego, czemu nie sposób jednoznacznie zaprzeczyć. Odrzucają również postawę charakterystyczną dla człowieka ekonomicznego, kierującego się standardem racjonalności opartym na korzyści własnej. Przypominają również, że nawet główny piewca liberalnych idei, Adam Smith, w swoim mniej znanym dziele *The Theory of Moral Sentiments* uważał, że motywacja egoistyczna nie jest najważniejsza w podejmowaniu decyzji o znamieniu ekonomicznym. Co równie istotne i stygmatyzujące poglądy prezerwacjonistów na tkance społecznej, to opinia naukowców z Uniwersytetu Cornella, jakoby system niewidzialnej ręki rynku okazał się metodycznie zawodny, gdyż owa „dłoń” reguluje jedynie absolutne, a nie relatywne warunki ekonomiczne ludzkiego działania. Obrazuje to prosty, skrajny oraz dość dziwny, niemniej przemawiający eksperyment myślowy, który zaproponowali, a mianowicie, że według liberalistycznego poglądu na świat, człowiek, który ma ochotę wypić olej napędowy ma do tego pełne prawo, gdyż kieruje się standardem racjonalności opartym na własnym interesie – *clue* wolnorynkowej doktryny. W kategoriach zdroworozsądkowych nikt jednak nie zaprzeczy, że jest to działanie destruktywne dla „wolnej jednostki”. Klasycznym przykładem postawy prezerwacjonistycznej są działania organizacji proekologicznych, jak np. *Greenpeace* czy *Sierra Club*.

Literatura

- [1] Bell P., Greene C., Fisher J., Baum A. 2003. *Psychologia środowiskowa*, Gdańsk.
- [2] Conway E. 2009. *50 economics ideas*, Londyn.
- [3] Frank R. 2007. *Mikroekonomia jakiej jeszcze nie było*, Gdańsk.
- [4] Kurowicki J. 2010. *Estetyczność środowiska naturalnego*, Warszawa.
- [5] Witruwiusz. *O architekturze ksiąg dziesięć*, 20-10. rok p.n.e.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 217-228]

Marta Stasiak

Uniwersytet Kazimierz Wielkiego w Bydgoszczy

W kierunku wspólnotowości, czyli o etosie homo cooperativus

Towards community, the ethos of homo cooperativus

Key words: *ethics of sustainable development, morality, ethics, ethos, homo cooperativus, solidarity, justice*

Summary

Sustainable development is currently the most attractive political idea. Within the idea we can observe how shape ethics of sustainable development. Ethics has no theoretical basis, therefore it use of the achievements of environmental ethics. But sustainable development it is social idea, thats why ethics should regulate relations not only between man and environment but especially between man and society. For this reason we try to propose ethos of homo cooperativus which can claim to the global ethos. Theoretical reflection will allow us to conclude whether solidarity and justice are possible to realize by all people. If the answer will be negative, than we have rights to say that sustainable development it is a global conception?

Wprowadzenie

Jak nigdy wcześniej świat (Piszę tu o cywilizacji zachodniej) stał się wrażliwy na problemy przyrody. Literatura naukowa i media na każdym kroku alarmują o kataklizmach, zagrożeniach, wyczepraniu zasobów naturalnych, zanieczyszczeniu powietrza, braku wody. Nie dziwi zatem fakt, że w wymiarze politycznym troska o przyrodę stała się głównym elementem perspektywy rozwojowej (przyjmijmy, że rozwój to: zmiana napięcia, zerwanie z dotychczasową równowagą, wyznaczenie nowego trendu, przeobrażanie procesów, zmiana trajektorii przemian. Rozwój jest ponadto warunkowany instytucjonalnie – pobudzany przez wartości i regulowany przez normy [Hausner, 2007: 36]) świata. Nadrzędnym hasłem odpowiedzialnej polityki międzynarodowej stał się zrównoważony rozwój (pojęcie zrównoważonego rozwoju zostało po raz pierwszy użyte w Raporcie Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju [Tyburski, 2011: 9], ale do uszczegółowienia i rozpowszechnienia idei przyczyniły się Dokumenty Końcowe konferencji w Rio de Janeiro), kojarzący ze sobą wartości ekologiczne i humanistyczne [Hartman, Woleński, 2008: 344]. Dla potrzeb artykułu przyjmijmy jednak definicję zrównoważonego rozwoju, która nie docenia w sposób wyjątkowy wzajemnych relacji między człowiekiem a środowiskiem przyrodniczym, ale zwraca uwagę na pierwotny fakt uznania i ukonstytuowania relacji człowiek-społeczeństwo. Formuła wygląda następująco: zrównoważony rozwój, to „rozwój zapewniający rzeczywistą realizację społeczeństwa obywatelskiego poprzez rozwój demokracji i integrację polityki: gospodarczej, zatrudnienia, mieszkaniowej i budownictwa, edukacyjnej i naukowej, zdrowotnej i socjalnej”, zmierza on „do takiego społeczeństwa, w którym są zapewnione wolności i jakość życia dla dzisiejszych i przyszłych pokoleń w ramach polityczno-prawnych uwarunkowań [Papuziński, 2007a: 32]. Przenosimy zatem punkt ciężkości problemów, a uzasadnienie takiej postawy jest niezwykle proste. Człowiek nie będzie potrafił współżyć z przyrodą, jeśli wcześniej nie poukłada stosunków z innymi ludźmi. Przywołajmy słowa Zbigniewa Hulla, które usprawiedliwią podjęty wybór definicji:

(...) istotne znaczenie ma nadanie i utrzymanie pożądanego – z punktu widzenia dalszego rozwoju społecznego – charakteru tych relacji poprzez wprowadzenie kategorii etycznych do teorii i praktyk gospodarowania, rozwijania różnych form samorządności i przyznanie społecznościom sze-

rokach uprawnień w życiu społeczno-politycznym, ograniczenia mechanizmów rynkowych umożliwiających ekspansję i samowolę wielkich korporacji itp. [Hull, 2005: 62].

Natychmiast należy dodać, że myślicielom dotąd dość dobrze udawało się formułować zasady moralne w obrębie etyki środowiskowej (konstruowana na gruncie zrównoważonego rozwoju etyka, adaptuje ustalenia etyki środowiskowej, choć powinna przy tym realizować ambicje etyki osobowej i społecznej, co wynika z definicji sprowadzającej ją do relacji międzyludzkich. W tej chwili, tak rozumiana etyka zrównoważonego rozwoju, nie posiada jeszcze dojrzałości teoretycznej). Czy jednak w ramach zrównoważonego rozwoju mamy do czynienia z etyką godzącą interesy członków globalnego społeczeństwa? Na to pytanie postaramy się odpowiedzieć w trzech krokach. Pierwszy wyjaśni czym jest sama etyka; poda krótką charakterystykę głównych nurtów etyki środowiskowej wskazując jednocześnie, że nie są one wystarczające dla uregulowania relacji człowiek-społeczeństwo. Drugim etapem będzie przedstawienie koncepcji *homo cooperativus*, który w kontekście rozprawy, staje się głównym aktorem procesów zrównoważonego rozwoju. Dokonamy jego charakterystyki i zastanowimy się czy *homo cooperativus* stanowi ładunek kluczowych wartości, które w ostatniej sekwencji tematycznej pozwolą zbudować możliwy do zaakceptowania etos *homo cooperativus*.

Czym jest etyka i dlaczego etyka środowiskowa to dla człowieka „wciąż za mało”?

Słowo „etyka” pochodzi od greckiego *ethos* oznaczającego nawyk, zwyczaj. Nie chodzi wyłącznie o to w jaki sposób ludzie postępują, ale również jakie wartości towarzyszą ich zachowaniu, jakie są wskazania dla prawidłowego działania. Możemy przy tym mówić o etyce normatywnej (wskazującej to, co jest dobre, więc obowiązkowe i moralne zarazem) oraz etyce opisowej (rozważającej najbardziej rozpowszechnione w danym czasie i miejscu sposoby postępowania, by wyjaśnić zachodzące lub niezachodzące różnice pomiędzy moralnościami różnych grup społecznych) [Hartman, Woleński, 2008: 19-20]. Włodzimierz Tyburski zwraca jednak uwagę, że zawężenie zainteresowań etyki wyłącznie do świata stosunków międzyludzkich usuwa z obszaru zainteresowań bogaty obszar moralnej działalności człowieka w świecie przyrody. W obliczu zagrożeń środowiska przyrodniczego i ludzkiego, etyka musi objąć swoimi ramami niekorzyst-

ne dotąd zachowania, systemy wartości i wzorce cechujące relacje człowiek-przyroda [Tyburski, 2004a: 352]. Taki sposób myślenia legł u podstaw ukonstytuowania etyki środowiskowej. Choć istnieje zgodność co do zasadności stworzenia etyki środowiskowej, w samym jej obrębie doszło do podziałów ze względu na zakres przedmiotowych zainteresowań i uznania wartości naczelnej. Możemy wyróżnić i scharakteryzować etyki:

1. Antropocentryczną – wyróżniającą pozycję człowieka we wszechświecie, akceptującą dominację świata ludzkiego nad światem przyrody, koncentrującą uwagę na dobrobycie i pomyślności człowieka, bagatelizując dobro i pomyślność przyrody [Papuziński, 2007b: 59]. W takim ujęciu antropocentryzm sprowadza wartość człowieka do homo oeconomicus, który przyznaje rozstrzygający głos mechanizmom rynkowym jako gwarantom wzrostu gospodarczego, pomyślności społecznej i ochrony środowiska.

2. Biocentryczną – przeciwstawiającą się ujęciom antropocentrycznym, opowiadając jednocześnie za poszerzeniem zakresu przedmiotowego etyki. Według biocentryzmu wszechstronny rozwój życia jest możliwy wyłącznie dzięki wrażliwości na ból wszystkich istot. Ich interesy powinny być brane pod uwagę ze względu na to, że po prostu są istotami żywymi, a nie dlatego, że w ten czy inny sposób mogą służyć ludzkim celom [Tyburski, 2004a: 357].

3. Holistyczną – w swych postulatach bliską etyce biocentrycznej, idącą jednak o krok dalej. Uwzględniając środowisko nieożywione, czyni z całej biosfery etyczny przedmiot zobowiązań człowieka.

Negując dominację człowieka nad światem przyrody i wprowadzając wartości: odpowiedzialności, powściągliwości i wspólnotowości, etyka środowiskowa wskazuje, że mitem jest przeświadczenie o niezależności ludzkiego świata od środowiska. „(...) człowiek traktowany jako cząstka przyrody, ma moralne obowiązki nie tylko wobec innych ludzi, ale także pozaludzkich istot żywych” [Piątek, 2007: 6]. Jeśli szybko zaakceptujemy katalog wartości i norm, rozwiążemy tym samym konflikty na linii człowiek-środowisko; będziemy w stanie podtrzymać jego nienaruszony stan; obronić świat przyrody przed ludzką agresją, ale także obronić samego człowieka przed negatywnymi, dla jego życia, skutkami degradacji środowiska.

Bardzo szybko zorientowano się, że wymiar etyczny zrównoważonego rozwoju nie może ograniczać się do kwestii ochrony środowiska (Co ma

miejsce w ekofilozofii). Wystarczy zapoznać się z Raportem Światowej Komisji do spraw Środowiska i Rozwoju, który utożsamia rozwój z postępowaniem zaspokajającym potrzeby obecnego pokolenia, ale dającego zarazem możliwości zaspokojenia potrzeb przyszłym pokoleniom [Nasza..., 1991: 67]. W centrum zainteresowań stawia ludzkie potrzeby i aspiracje: „Zaspokojenie potrzeb i aspiracji ludności jest głównym celem rozwoju. (...) Stabilny rozwój wymaga zaspokojenia podstawowych potrzeb wszystkich ludzi i dania wszystkim możliwości spełnienia ich aspiracji do lepszego życia [Nasza..., 1991: 68]. Sama przyroda stanowi tylko element, składową strategii, krok do urzeczywistnienia harmonii między ludźmi. Jeśli potraktujemy „projekty i koncepcje zrównoważonego rozwoju” jako „skoncentrowane na poszukiwaniu możliwości przezwyciężenia pojawiających się współcześnie zagrożeń dobrostanu człowieka i powstrzymania tych procesów, które godzą w egzystencjalne podstawy bytu ludzkości [Tyburski, 2004b: 45], to zmuszeni jesteśmy do przemyśleń o charakterze etycznym dotyczącym: jakości życia, praw przyszłych pokoleń, sprawiedliwości międzypokoleniowej, charakteru postępu, kryzysu społeczno-gospodarczego czy roli społeczeństwa obywatelskiego [Papuziński, 2007b: 64].

Zaproponujemy w tej części by nie bagatelizować i nie odrzucać etyki antropocentrycznej. Jako jedyna, sprowadza problem etyki do relacji człowiek-człowiek, przyjmując zarazem, że każdy sposób korzystania z zasobów środowiska stwarza konieczność uzgodnienia między ludźmi ich wolności, godności i obowiązków [Kiełczewski, 2007: 73]. Refleksji etycznej należy poddać: problemy demograficzne, wyżywienia, nędzy i bezrobocia, ograniczania i lekceważenia praw człowieka; dyskryminacji kobiet i osób starszych. Etyka antropocentryczna nieuchronnie pretenduje do miana etyki charakterystycznej dla zrównoważonego rozwoju. Jest zgodna z przyjętą definicją idei, więc słusznie stawia w centrum zainteresowań człowieka. Skupia uwagę na obowiązku zapewnienia podstawowych dóbr egzystencjalnych, dba o rozwój procesów demokratyzacji życia społecznego, sprawiedliwego dostępu do życia publicznego. Uwzględnia środowisko jako nieodłączny element warunkujący dobrą egzystencję co oznacza, że jeśli szanujemy życie człowieka, to zatroszczymy się, w ten czy inny sposób, również o przyrodę. Potraktujemy to stwierdzenie jako początek dyskusji o etosie *homo cooperativus*.

Czy *homo cooperativus* zmieni świat? O nowym etosie człowieka.

Przyjęcie zasady antropocentryzmu może budzić wiele zastrzeżeń. Po pierwsze dostrzega się ryzyko zaprzepaszczenia zmian jakie do tej pory dokonały się w relacji człowiek- środowisko. Po drugie, istnieje obawa związana z powrotem sytuacjonizmu, czyli traktowania przyrody jako przedmiotu ważnego dla człowieka, ale tylko w pewnych kontekstach. Po trzecie, cywilizacji zachodniej może grozić widmo obojętności wobec losu przyszłych pokoleń [Kielczewski 2007: 76]. Przyjęcie antropocentryzmu może również zakończyć widoczną przemianę duchową człowieka i ostatecznie etykę środowiskową zastąpić pewnym etycznym pragmatyzmem. W literaturze znajdziemy opinie popierające antropocentryzm, nawet w jego najbardziej pragmatycznym wydaniu:

„Jeśli mamy chronić naturę, bo chodzi o nasze zdrowie i życie i o życie przyszłych pokoleń, nie potrzebujemy do tego żadnego szacunku, jak się wydaje, wystarczy rozumna kalkulacja strat i zysków. Nikt nie będzie przecież twierdził, że destrukcja natury, gdy się obraca na szkodę ludzkości, jest sprawą obojętną. (...) chodzi o szacunek dla ludzi, a natura sama w sobie bez względu na ludzkie pożyczki i szkody, na żaden szacunek nie zasługuje” [Kołakowski, 1999: 17].

Czy to jednak rozumna kalkulacja zysków i strat nie doprowadziła do postępującej degradacji środowiska? Czy to nie z tego powodu ogłoszono postulat stworzenia etyki, która pogodzi interesy obecnego i przyszłych pokoleń? Analiza dwóch ostatnich kategorii może okazać się bardzo kłopotliwa. Życie przyszłych pokoleń wydaje się bardzo abstrakcyjnym i nieokreślonym fundament etyki środowiskowej. Dariusz Liszewski twierdzi, że generacja nienarodzonych z trudnością mieści się w daleko siężnych, jakkolwiek rozumianych horyzontach ludzi współczesnych. Potrzeby przyszłego pokolenia (zwłaszcza te związane z dostępem do środowiska) są trudne do oszacowania, a nasz obowiązek ich ochrony jeszcze trudniejszy do wytłumaczenia [Liszewski, 2007: 31].

W kontekście powyższych rozważań zastanówmy się nad słusznością jednostkowych i wspólnotowych działań. W tym celu posłużymy się charakterystyką *homo cooperativus* rozumianego jako podmiot działań etyki antropocentrycznej. Spróbujemy sformułować etos *homo cooperativus* i poddać refleksji możliwość jego praktycznej realizacji. Początkiem dyskusji uczynimy przybliżenie koncepcji *homo cooperativus* zaprezentowanej

przez Holgera Rogalla w *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*. Lektura daje nam jasno do zrozumienia, że istnieje przepaść między *homo oeconomicus* i *homo cooperativus* a ten ostatni musi stać się podmiotem etyki antropocentrycznej. Argumenty brzmią następująco:

1. Odczuwamy ból, smutek, lęk i nie mając bezpośrednich powodów potrafimy wczuć się w sytuację innych ludzi. Empatia, charakterystyczna dla człowieka, wzbudza potrzebę bliskości i gotowości czynienia dobra bez oczekiwania korzyści dla siebie [Rogall, 2010: 189].

2. Człowiek rozumie, że jest uzależniony od zgody i pomocy innych, dlatego stara się by ludziom z jego otoczenia żyło się dobrze. Będą oni wówczas bardziej gotowi do wzajemności materialnej i niematerialnej. To zaś doprowadzi do zachowań kooperacyjnych czyniąc życie w grupie najszczęśliwszym i najbezpieczniejszym [Rogall, 2010: 190].

3. Ludzie posiadają nierówne pozycje wyjściowe, ich działania determinowane są przez rozmaite czynniki, zatem podejmowane przez niego decyzje nie zawsze mają charakter decyzji racjonalnie podejmowanych. Emocje mają tutaj zasadnicze znaczenie a ocena emocjonalna wyprzedza analizę poznawczą [Swacha-Lech, 2010: 75].

4. *Homo cooperativus*, choć z natury interesowny, zdolny jest także do poświęceń, współdziałania, uczciwości i odpowiedzialności. Zachowania te wynikają z potrzeby akceptacji i uwagi ze strony innych ludzi.

5. Na działania człowieka mają wpływ różnorodne czynniki: ekonomiczne (ceny produktów, wysokość odsetek); społeczno-kulturowe (style życia związane z przynależnością do warstwy społecznej); psychologiczne oraz wrodzone skłonności (oczekiwania, nadzieja, wygoda, skłonność do ryzyka) [Solarz, 2011: 311-312].

Przyjmując, że nowy typ człowieka potrafi powściągać swoją interesowność i działać dla dobra wspólnoty, podejmiemy próbę skonstruowania etosu *homo cooperativus*, czyli takiego zbioru jasno określonych zasad i ideałów, które ludzie chcieliby i przede wszystkim mogli realizować. Zgódźmy się zatem co do tego, że na etos *homo cooperativus* składają się: sprawiedliwe postępowanie, odpowiedzialność, solidarność, tolerancja, harmonia ze światem, szacunek dla praw i obowiązków politycznych oraz społecznych, postępowanie zgodne z zasadami zrównoważonej demokracji, odwrót od konsumpcjonizmu, troska o życie przyszłych pokoleń, akceptacja działań politycznych państwa i instytucji społecznych, szacunek wobec przekonani jednostkowych i społecznych. Czy taka koncepcja etosu

stanowi odpowiednią podstawę aksjologiczną wdrażania zrównoważonego rozwoju? W poszukiwaniu odpowiedzi skupimy się na dwóch pierwszych wartościach: sprawiedliwości i solidarności.

Sprawiedliwość jest jedną z kluczowych wartości życia publicznego. Dla pewnego wyobrażenia sprawiedliwości ludzie są skłonni dokonać wielkich czynów i znieść wiele [Pietrzak, Szczepanik, Zaorski-Sikora, 2011: 29]. Pisząc o sprawiedliwości w kontekście zrównoważonego rozwoju należy nawiązać do koncepcji idei Johna Rawlsa, według którego najważniejszym celem państwa powinien być taki podział bogactw, aby minimalizowane było ubóstwo. Konieczne jest by sytuacje przynoszące korzyści były dostępne dla wszystkich, a Ci, którym powiodło się najgorzej byli na tyle zamożni, na ile to możliwe. Sprawiedliwość ma być taką sprawiedliwością, na którą zgodziliby się wszyscy, dokonując wyboru „za zasłony niewiedzy” [Rawls, 2010: 208-215]. Stanowisko Rawlsa w kwestii sprawiedliwości pokoleniowej można wytłumaczyć kładąc u jej podstaw „zasłonę niewiedzy” w takim sensie, że ustalając prawa nie wiemy w jakim pokoleniu przyjdzie nam żyć. Ustanawia się wtedy taką zasadę, która nie wywiera presji na wcześniejsze, biedne pokolenia, rezygnujące z nadmiernego konsumpcjonizmu kumulując dobra dla przyszłych pokoleń [Wiemeyer, 2011: 79]. Sprawiedliwość wewnątrzpokoleniowa to sprawiedliwość, w której żaden obszar kulturowy nie może rościć sobie prawa do wyższych standardów ekologicznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych kosztem innych [Rogall, 2010: 197]. Zrównoważony rozwój idzie krok dalej, formułując koncepcję sprawiedliwości międzypokoleniowej. Ten typ sprawiedliwości wystąpił za sprawą ingerencji technologicznych społeczeństwa industrialnego w naturę: rabunkową eksploatację, składowanie substancji szkodliwych itp. [Wiemeyer, 2011: 72]. Żadne pokolenie nie może domagać się wyższych standardów materialnych kosztem następnych generacji. Dane pokolenie może zużywać tylko tyle zasobów naturalnych ile nie zagrozi przyszłej zasobności [Rogall, 2010: 198]. Sprawiedliwa wspólnota daje wszystkim równe szanse rozwoju, domaga się od swoich członków by postępowali sprawiedliwie wobec innych i w ten sposób tworzyli sprawiedliwą wspólnotę sprawiedliwych ludzi [Szahaj, 2012: 92].

Solidarność, to życzliwość, gotowość do współpracy, niesienia pomocy wobec osób, które obejmujemy kategorią „my” [Sztompka, 2002: 197]. W kontekście zrównoważonego rozwoju i *homo cooperativus* możemy mó-

wić o solidarności globalnej wyrażającej się w ruchu ekologicznym lub ruchu pokojowym, idei uniwersalnych praw człowieka, kampaniach pomocy międzynarodowej. Solidarność jest tu uczuciem wykraczającym poza obszar jednego narodu bądź państwa [Sztompka, 2002: 599]. Wspólnota solidarna oznacza, że jej członkowie czują się ze sobą solidarni, współodczuwają, są wrażliwi na krzywdę i nieszczęścia, dlatego każdy jej członek może liczyć na pomoc innych [Szahaj, 2012: 92-94]. Wiele na temat solidarności ma do powiedzenia myśl kościoła katolickiego, która odegrała dużą rolę w kształtowaniu idei zrównoważonego rozwoju. W nowym katechizmie czytamy, że:

„Na narodach bogatych spoczywa poważna odpowiedzialność moralna za te narody, które nie mogą same zapewnić sobie środków swojego rozwoju lub którym przeszkodziły w tym tragiczne wydarzenia historyczne. Jest to obowiązek solidarności i miłości; jest to również zobowiązanie sprawiedliwości, jeśli dobrobyt narodów bogatych pochodzi z zasobów, za które nie zapłacono sprawiedliwie” (...) „Konieczn jest solidarność między narodami, których polityka jest już wzajemnie zależna. Jest ona jeszcze bardziej nieodzowna by powstrzymać <<wynaturzone mechanizmy>>, które stoją na przeszkodzie krajów słabiej rozwiniętych” [Dołęga, 2007: 45].

W kontekście tak rozumianej sprawiedliwości wewnątrzpokoleniowej i międzypokoleniowej należy zadać następujące pytania:

1. Jak daleko można przewidzieć szkodliwość gospodarowania jednego pokolenia na jakość życia przyszłych pokoleń? Współczesna nauka nie jest w stanie objąć wszystkich czynników zmiennych mających wpływ na kształtowanie się życia, a ograniczone możliwości prognozowania gwałtownie maleją w miarę oddalania od teraźniejszości. Ponadto biorąc pod uwagę innowacyjność i kreatywność ludzi może stać się niemożliwym przewidywanie zagrożeń w dłuższej perspektywie czasowej.

2. Czy możemy zapewnić równość na wolnym rynku? Zagwarantować ograniczenie monopolizacji niektórych gospodarek? Dokonać regulacji w kwestii sprawiedliwych płac? Utrzymać edukację publiczną, minimum świadczeń materialnych, edukacyjnych i kulturowych wszystkim mieszkańcom Ziemi na takim samym poziomie?

3. Czy zasady sprawiedliwości da się zastosować do innych struktur społecznych niż państwo? Przynależność państw do organizacji międzynarodowych oraz wspólność instytucji może okazać się niewystarczają-

cym argumentem do przyjęcia zasady sprawiedliwości jako bezstronności.

Bycie sprawiedliwym czy też indywidualna pomoc obcym, uwarunkowana jest raczej poczuciem obowiązku moralnego. W kontekście sprawiedliwości globalnej można odnieść wrażenie, że nikt nie może narzucać nam tego obowiązku, ani mieć do naszej pomocy roszczeń. Przyjmijmy więc, że na opisaną wyżej sprawiedliwość może pokusić się jedynie osoba wolna, odważna, myśląca, roztropna i zdecydowana.

W przypadku zaś nakreślonej wyżej idei solidarności możemy zadać pytania, które Birnbacher ujmuje następująco:

1. Jaki okres powinien być barny w przypadku solidarności i odpowiedzialności za przyszłe pokolenia?
2. Wobec kogo dokładnie mamy być zobowiązani i z kim solidarni?
3. Za co mamy odpowiadać i w imię czego solidaryzować?
4. Czy bardziej odpowiedzialne jest solidaryzowanie się z obecnym, czy z przyszłymi pokoleniami? [Birnbacher, 2006: 29-30].

Odpowiedzialność za przyszłe pokolenia koliduje z potrzebami i interesami współcześnie żyjących [Krajewski, 2012: 23]. O ile jesteśmy w stanie zaakceptować solidarność wewnątrzpaństwową, zbudowaną na wspólnych wartościach, wspólnocie losów, tożsamości, wspólnocie, to czy możemy ustalić takie absolutne kryteria i wartości wokół których zbudujemy globalną solidarność? Jest to pytanie o uniwersalizm wartości. Jeśli ochronę środowiska potraktujemy jako zasadę moralną, której złamanie jest złe bez względu na jakiegokolwiek korzystne konsekwencje czy szczególne okoliczności [Pietrzak, Szczepanik, Zaorski-Sikora, 2011: 31], to zasadę tą możemy uznać za podstawę globalnej solidarności. Jednak w takim przypadku nie spełnia ona wymogów zrównoważonego rozwoju (w postaci definicji przyjętej na początku rozprawy).

Zakończenie

Jeśli etos *homo cooperativus* ma być etosem globalnym, który umożliwi realizację idei zrównoważonego rozwoju, należy zastanowić się czy sama idea ma taki charakter. Wartość wspólnotowości i solidarności w znaczeniu aksjologicznym wyraża się w identyfikacji ze wspólnymi wartościami, które jednak zostały ukształtowane na humanistycznych wartościach kultury zachodnioeuropejskiej. Zgadzamy się z poglądem, że zrównowa-

żony rozwój jest obecnie fundamentalną kategorią cywilizacyjną. Jest jednak zarazem praktycznym projektem cywilizacji zachodniej, a opisane wyżej sprawiedliwość i solidarność zostały zbudowane i skierowane do członków tej cywilizacji. Przekonanie ludzi do pewnych wartości i nakłonienie do określonych, wspólnych działań i zachowań [Kaczocha, Sikora, 2011: 48] w sensie globalnym, może okazać się zadaniem niemożliwym, a może nawet niebezpiecznym. Z tego względu warto zastanowić się nad udoskonaleniem instytucji formalnych (ustaw, konstytucji, rozporządzeń itd.) z ich potencjałem sankcji. Wyznaczają one przestrzeń działań, przewidywalnych i ułatwiających podejmowanie decyzji.

Literatura

- [1] Birnbacher, D. 2006. *Responsibility for future generations – scope and limits*, w: Ch.Tremmel *Handbook of integrational justice*, red. Tremmel Ch., Northampton.
- [2] Dołęga, J.M., *System wartości w zrównoważonym rozwoju*, Problemy Ekorozwoju nr 2, 2007, <http://www.bc.pollub.pl/Content/197/numer4.pdf>, 10.03. 2014.
- [3] Hartman, J. Woleński, J. 2008. *Wiedza o etyce*, Warszawa-Bielsko-Biała.
- [4] Hausner, J. 2007. *Ekonomia społeczna jako sektor gospodarki*, „Ekonomia Społeczna” nr 1.
- [5] Hull, Z. 2005. *Filozofie zrównoważonego rozwoju*, w: *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Papuziński A. (red.), Bydgoszcz.
- [6] Kaczocha, W., Sikora J. 2011. *Aksjologiczne ujęcia zrównoważonego rozwoju w ujęciu teoretycznym i empirycznym*, *Journal of Agribusiness and Rural Development* nr 19.
- [7] Kielczewski, D. 2007. *Etyka zrównoważonego rozwoju*, w: *Obszary badań nad zrównoważonym i trwałym rozwojem*, Poskrobko B. (red.), Białystok.
- [8] Kołakowski, L. 1999. *Mini wykład o maxi sprawach*, Kraków.
- [9] Krajewski, P. 2012. *Sprawiedliwość i odpowiedzialność jako podstawa zrównoważonego rozwoju – przypadek międzynarodowego prawa ochrony środowiska*, „Problemy Ekorozwoju” nr 7, <http://ekorozwoj.pol.lublin.pl/no13/c.pdf> 11.03.2014.
- [10] Liszewski, D. 2007. *Etyczne podstawy rozwoju zrównoważonego*, „Problemy Ekorozwoju” nr 2, 2007, <file:///C:/Users/Marta/Downloads/Liszewski.pdf> 14.03.2014.
- [11] *Nasza wspólna przyszłość. Raport Światowej Komisji do spraw Środowiska i Rozwoju*, PWN, Warszawa, 1991.

- [12] Papuziński, A. 2007. *Filozofia zrównoważonego rozwoju jako subdyscyplina badań filozoficznych*, „Problemu Ekorozwoju”, nr 2, <http://www.bc.pollub.pl/Content/197/numer4.pdf>>10.03.2014.
- [13] Papuziński, A. 2007. *Filozoficzne aspekty zrównoważonego rozwoju*, w: *Obszary badań nad trwałym i zrównoważonym rozwojem*, red. B. Poskrobko, Białystok.
- [14] Piątek, Z. 2007. *Filozoficzne podłoże zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekorozwoju. Studia Filozoficzno-Sozologiczne”, nr 1, Warszawa.
- [15] Pietrzak, E., Szczepanik, R., Zaorski-Sikora, Ł. 2011. *Aksjologia życia publicznego*, Łódź.
- [16] Rawls, J. 2010. *Teoria sprawiedliwości*, Warszawa.
- [17] Rogall, H. 2010. *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Poznań.
- [18] Solarz, M. 2011. *Wykluczenie finansowe w aspekcie zrównoważonego rozwoju*, w: *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Poskrobko B. (red.), Białystok.
- [19] Soniewicka, M., *Zobowiązania moralne wobec naszych i wobec obcych – komu mamy obowiązek pomagać?* *Diametros* nr 26, 2010, s. 166-187, <<http://www.diametros.iphils.uj.edu.pl/pdf/diam26soniewicka.PDF>>, 14.03.2014.
- [20] Swacha-Lech, M. 2010. *Homo oeconomicus a homo neuropsychologicus jako element dyskusji o nowym paradygmacie finansów*, w: *Ku nowemu paradygmatowi nauk o finansach*, Frąckowiak W., Szambelańczyk J. (red.). *Zeszyty Naukowe* nr 144, Poznań.
- [21] Szahaj, A. 2012. *Liberalizm. Wspólnotowość. Równość*, Toruń.
- [22] Sztompka, P. 2002. *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków.
- [23] Tyburski, W. 2004a. *Etyka środowiskowa i jej stan w Polsce*, w: *Księga Pamiątkowa Profesora Ryszarda Paczuskiego*, Toruń.
- [24] Tyburski, W. 2011. *Wstęp*, w: *Zasady kształtowania postaw sprzyjających wdrażaniu zrównoważonego rozwoju*, Tyburski W. (red.), Toruń.
- [25] Wiemeyer, J., *Sprawiedliwość międzypokoleniowa jako wyzwanie społeczno-etyczne*, *Roczniki Nauk Społecznych* nr 3, 2011, s. 69-87, file:///C:/Users/Marta/Downloads/CEEOL%20Article.PDF 13.03.2014.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 229-240]

Zdzisław Sirojć

Instytut Studiów nad Filozofią Słowiańską im. św. Cyryla i Metodego
Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie

Wybrane aspekty badania życia studentów polskich i rosyjskich /edukacja, czas wolny, perspektywy zatrudnienia/

***Selected aspects of students life study Polish and
Russian /education, leisure, employment prospects/***

Key words: *research, Polish and Russian students, education, leisure, employment prospects*

Summary

The article is devoted to selected aspects of students life Polish and Russian. Students relate to education, leisure and employment prospects in their chosen profession in the future. The study showed that students of two universities working together, which differs very much (the capital city and the peripheral, part-time studies and full-time, private university and state), in most cases responded similarly and likewise presented their problems. This demonstrates the similarity of the problems that bother

modern youth. In particular, this applies to societies undergoing transformation.

Wprowadzenie

Artykuł powstał w oparciu o fragment badania *Studenci polscy i rosyjscy o sobie i swoim życiu* [Łyszkowska i in., 2014]. Zostało ono przeprowadzone w 2013 roku w dwóch uczelniach: prywatnej polskiej /Uczelnia Warszawska im. Marii Skłodowskiej – Curie/ i państwowej rosyjskiej /Krasnodarski Państwowy Uniwersytet Kultury i Sztuki/. Badaczy z obu krajów interesowały opinie studentów na temat ważnych dla nich zagadnień z życia codziennego, w tym poglądy na edukację, spędzanie czasu wolnego i przyszłą pracę zawodową (ze strony polskiej w skład zespołu badawczego wchodził: Hanna Górski – Warszewicz, Edyta Łyszkowska, Agnieszka Serafin, Jerzy Chorażuk, Maciej Dębski, Krzysztof Kandefer i Zdzisław Sirojć. Kierownikiem projektu badawczego była Edyta Łyszkowska, a nadzór metodologiczny sprawował Jerzy Chorażuk. Ze strony rosyjskiej projektem kierowała Jelena J. Galimowa).

Charakterystyka próby badawczej

W badaniu wzięło udział 190 studentów polskich /w 97,3% studenci studiów zaocznych/ i 215 studentów rosyjskich /w 98,5% studenci studiów stacjonarnych/.

Studenci polscy reprezentowali następujące kierunki studiów:

- pedagogika /36,3%/,
- ekonomia /32,1%/,
- zdrowie publiczne /17,1%/,
- pielęgniarstwo /14,4%/.

Natomiast badani studenci rosyjscy reprezentowali bardziej zróżnicowane kierunki:

- ekonomia /27,3%/,
- reklama i komunikacja społeczna /14,3%/,
- lingwistyka i komunikacja międzykulturowa /13,9%/,
- dziennikarstwo radiowo-telewizyjne /11,1%/,
- wychowanie fizyczne /9,7%/,
- konserwatorium /4,2%/,
- inne kierunki /19,5%/ [Chorażuk, 2013].

Większość studentów stanowiły studentki: w Warszawie – 92,1%, w Krasnodarze – 84,1%.

Zdecydowana większość studentów rosyjskich nie ukończyła 25. roku życia /97,6/, wśród studentów polskich wskaźnik ten wyniósł 41,5%.

W 46,3% studenci z Polski byli żonaci a studentki zamężne, natomiast studenci i studentki z Rosji w zdecydowanej większości /91,7%/ byli/były kawalerami lub pannami.

Z miasta większego niż 500 tys. mieszkańców pochodziło 46,8% studentów polskich i 44,8% studentów rosyjskich. Ze wsi – 23,9% studentów polskich i 14,9% studentów rosyjskich. Pozostali pochodzili z mniejszych ośrodków miejskich.

Większość studentów studiowała na pierwszych trzech latach studiów /licencjat/ – w Polsce – 69,9%, w Rosji – 86,5% [Chorażuk, 2013].

Rezultaty badania

Badani studenci, zarówno polscy jak i rosyjscy, są zadowoleni z dokonanego wyboru kierunku studiów (tab. 1.). Odpowiedzi „zdecydowanie tak” i „tak” udzieliło 180 badanych studentów polskich (94,7%) i 197 studentów rosyjskich (91,6%).

Tab. 1. Zadowolenie studentów z wyboru kierunku studiów

	Polska /Ilość odp./	[%]	Rosja /j. p./	[j. p.]*
Zdecydowanie tak	91	47,9	99	46,0
Raczej tak	89	46,8	98	45,6
Raczej nie	8	4,2	16	7,4
Zdecydowanie nie	2	1,1	2	0,9
Razem	190	100,0	215	100,0

*j. p. – jak poprzednio

O wyborze studiów przez studentów polskich najczęściej decydowały następujące czynniki:

- zainteresowanie tematyką (98 odpowiedzi – 51,6% badanych),
 - predyspozycje zawodowe (71 odpowiedzi – 37,4% badanych),
- a wśród studentów rosyjskich:
- zainteresowanie tematyką (87 odpowiedzi – 40,7% badanych),

- rodzice/rodzina (76 odpowiedzi – 35,5%),
- predyspozycje zawodowe (61 odpowiedzi – 28,5%),
- przypadek (45 odpowiedzi, co stanowiło 21,0% ankietowanych), (tab. 2.).

Ocenie poddane zostało kształcenie w uczelni. Zarówno studenci polscy jak i rosyjscy oceniają je pozytywnie. 2/3 studentów polskich odpowiedziało „raczej tak” (51,6%) i „zdecydowanie tak” (16,8%), natomiast aż 3/4 studentów rosyjskich odpowiedziało w ten sposób – 51,9% „raczej tak” i 25,2% „zdecydowanie tak” (tab. 3.).

Tab. 2. Czynniki mające wpływ na wybór kierunku studiów przez studentów

	Polska		Rosja	
	Ilość odpowiedzi*	[%]*	j. p.	j. p.
rodzice / rodzina	13	6,8%	76	35,5%
przyjaciele / koledzy	31	16,3%	18	8,4%
przypadek	24	12,6%	45	21,0%
rodzinne tradycje związane z tym kierunkiem studiów	5	2,6%	5	2,3%
doradcy zawodowi	2	1,1%	3	1,4%
zainteresowanie tą tematyką	98	51,6%	87	40,7%
predyspozycje zawodowe	71	37,4%	61	28,5%
oceny na świadectwie maturalnym	2	1,1%	2	0,9%
reklama w mediach	5	2,6%	0	0,0%
łatwość znalezienia pracy po studiach na tym kierunku studiów	29	15,3%	30	14,0%
wysokie zarobki w przyszłości	3	1,6%	22	10,3%
renoma uczelni	6	3,2%	12	5,6%
przekonanie, że to łatwy kierunek studiów	10	5,3%	7	3,3%
coś innego	13	6,8%	16	7,5%

*wartości nie sumujemy, gdyż istniała możliwość wielu wyborów.

Zarówno studenci polscy jak i rosyjscy korzystają w trakcie studiów z nowoczesnych mediów. Najczęściej wymieniają oni:

- Internet /96,8% - Polacy, 91,1% - Rosjanie/,
- komputer /odpowiednio 90,0% i 84,1%/,
- telefon komórkowy /42,1% i 66,4%/,
- telewizję /24,7% i 22,0%/.

Przed komputerem spędzają najczęściej więcej niż 4 godziny w ciągu doby /44,3% - studenci polscy i 35,0% - studenci rosyjscy/.

Tab. 3. Ocena kształcenia w uczelni w opinii studentów

	Polska		Rosja	
	Ilość odpowiedzi	[%]	j. p.	j. p.
zdecydowanie tak	32	16,8%	54	25,2%
raczej tak	98	51,6%	111	51,9%
raczej nie	22	11,6%	14	6,5%
zdecydowanie nie	6	3,2%	4	1,9%
trudno powiedzieć	32	16,8%	31	14,5%
Razem	190	100,0%	214	100,0%

Intensywna nauka powoduje u studentów stres. Silny stres odczuwa 14,4% Polaków i 23,4% Rosjan, umiarkowany – odpowiednio 52,1% i 40,0%, słaby 19,7% i 22,4%. Nie odczuwa stresu 13,8% badanych studentów polskich i 13,6% studentów rosyjskich.

Dlatego tak ważną rolę podczas edukacji na poziomie wyższym powinny odgrywać: właściwe wykorzystanie czasu wolnego, efektywny wypoczynek i mądra rekreacja.

Niestety, na sen powyżej 6. godzin na dobę przeznaczają tylko 51,3% młodych Polaków i 35,1% młodych Rosjan oraz od 4. do 6. godzin na dobę – 43,9% badanych studentów polskich i 49,0% studentów rosyjskich.

Najczęstsze sposoby spędzania czasu wolnego przez studentów polskich i rosyjskich nieco się różnią.

Polacy najczęściej spędzają czas na:

- zajęciach z rodziną i pracach domowych /60,3% wskazań/
- i korzystaniu z mediów /54,0%/.

Rosjanie natomiast preferują:

- korzystanie z mediów /58,4% odpowiedzi/,
- chodzenie do kina, teatru /54,2%/,
- naukę /47,2%/,
- wypoczynek /43,5%/
- i zajmowanie się rodziną /41,1%/, /zob. tab. 4./.

Tab. 4. Spędzanie czasu wolnego przez studentów polskich i rosyjskich

	Polska [%]	Rosja [%]
na nauce	16,4	47,2
na zabawie	19,6	12,1
na pracy	21,2	26,6
na korzystaniu z mediów	54,0	58,4
na turystyce, wyjazdach	34,9	12,6
na uprawianiu sportu	31,7	26,2
na wypoczynku	34,9	43,5
na zajmowaniu się rodziną i pracą w domu	60,3	41,1
na chodzeniu do kina, teatru	21,2	54,2
na chodzeniu do klubu, baru	13,2	15,9
inaczej	3,2	15,9

Istotny element życia studentów stanowi turystyka. Studenci często podróżują zarówno po kraju jak i zagranicę. Kierują się przy tym przede wszystkim:

- Polacy:
 - ofertą wypoczynkowo – rekreacyjną /66,7% odpowiedzi/;
- Rosjanie:
 - walorami krajobrazu /55,6%/,
 - istniejącymi obiektami architektonicznymi /53,5%/
 - a w dalszej kolejności ofertą wypoczynkowo – rekreacyjną /46,5%/.

Informacje turystyczne polscy i rosyjscy studenci najczęściej czerpią:

- z Internetu /79,8% - Polacy, 84,8% - Rosjanie/
- i od znajomych /54,2% Polacy i 53,5% Rosjanie/.

Jednak znaczna część studentów, ze względu na wysokie koszty wyjazdów turystycznych, w nich nie uczestniczy. Dotyczy to przede wszystkim

wyjazdów zagranicznych – stwierdziło tak 82,4% badanych studentów polskich i 73,8% studentów rosyjskich.

Należy w tym miejscu wyrazić ubolewanie, iż oferta turystyczna dla młodzieży studenckiej jest skromna i zbyt droga. A przecież czas przed podjęciem pracy zawodowej to najlepszy okres w życiu młodzieży i powinien być właściwie wykorzystany, nie tylko na studiowanie, ale i na mądry wypoczynek, zawierający również elementy edukacyjne.

Większość studentów wyraża przekonanie, że po ukończeniu uczelni będzie pracować w wyuczonym zawodzie: „zdecydowanie tak” (30,7%) i „raczej tak” (39,7%) – to odpowiedzi Polaków, natomiast Rosjanie odpowiedzieli w 25,2% „zdecydowanie tak” i w 46,3% „raczej tak” (tab. 5.).

Badani studenci sądzą, że uzyskane wykształcenie zapewni im stałą pracę. Uważa tak 62,4% ankietowanych Polaków i 68,2% Rosjan (tab. 6.).

Należy przy tym dodać, iż 70,2% badanych młodych Polaków i 73,5% Rosjan zamierza podjąć pracę bezpośrednio po studiach.

Gorzej, w opinii studentów, wyglądają perspektywy znalezienia pracy w mieście – miejscu studiowania i otaczającym go regionie. 70,0% Polaków wybrało odpowiedzi: „popyt na pracę jest większy niż podaż” i „poszukujących w tym zawodzie jest więcej niż zapotrzebowanie na pracę”, a 17,9%, że pracy trzeba szukać poza granicami regionu. Nieco mniej Rosjan uważa podobnie (53,4%), ale należy przy tym zauważyć, że aż 35,6% badanych uważa, że pracy trzeba szukać poza „macierzystym” regionem (tab. 7.).

Tab. 5. Przekonanie studentów, że będą pracować w wyuczonym zawodzie

	Polska		Rosja	
	Ilość odpowiedzi	[%]	j. p.	j. p.
zdecydowanie tak	58	30,7%	54	25,2%
raczej tak	75	39,7%	99	46,3%
raczej nie	23	12,2%	17	7,9%
zdecydowanie nie	5	2,6%	6	2,8%
jeszcze nie wiem	28	14,8%	38	17,8%
Razem	189	100,0%	214	100,0%

Tab. 6. Przekonanie studentów, iż uzyskane wykształcenie zapewni im stałą pracę

	Polska		Rosja	
	Ilość odpowiedzi	[%]	j. p.	j. p.
zdecydowanie tak	29	15,3%	49	22,9%
raczej tak	89	47,1%	97	45,3%
raczej nie	17	9,0%	23	10,7%
zdecydowanie nie	4	2,1%	7	3,3%
nie wiem	50	26,5%	38	17,8%
Razem	189	100,0%	214	100,0%

Niepokojącym jest fakt, że 27,2% badanych polskich studentów uważa, iż pracę można dostać tylko po znajomości, a uwagi może budzić to, że 20,2% badanych Rosjan twierdzi, iż praca jest, ale nie odpowiada im zatrudnienie zgodne z wybranym kierunkiem studiów.

Tab. 7. Perspektywy znalezienia pracy w regionie w opinii studentów

	Polska		Rosja	
	Ilość odpowiedzi*	[%]	j. p.	j. p.
popyt na pracę jest większy niż jej podaż	66	34,7%	37	17,8%
praca jest, ale taka jak po moich studiach, mi nie odpowiada	7	3,7%	42	20,2%
poszukujących w tym zawodzie jest więcej niż zapotrzebowanie na pracę	67	35,3%	53	25,5%
pracy trzeba szukać poza granicami regionu	34	17,9%	74	35,6%
pracę w tym zawodzie można dostać tylko po znajomości	52	27,4%	30	14,4%
mam inne zdanie na ten temat	13	6,8%	23	11,1%

*jak w tab. 2.

Studenci polscy nie mają nadziei, że w perspektywie dekady sytuacja na rynkach pracy ulegnie zasadniczej zmianie – uważa tak 36,3% bada-

nych. Rosjanie podchodzą do tego bardziej optymistycznie – 56,8% odpowiedzi pozytywnych (tab. 8.).

Stąd też zrozumiałe staje się stanowisko badanych studentów, iż państwo powinno wspierać absolwentów wyższych uczelni w znalezieniu pracy – uważa tak 96,8% ankietowanych młodych Polaków i 94,9% Rosjan (tab. 9.).

Tab. 8. Perspektywa zmiany sytuacji na rynkach pracy w ciągu najbliższych 10. lat w opinii studentów

	Polska		Rosja	
	Ilość odpowiedzi	[%]	j. p.	j. p.
zdecydowanie tak	10	5,3%	24	11,3%
raczej tak	54	28,4%	97	45,5%
raczej nie	60	31,6%	28	13,1%
zdecydowanie nie	9	4,7%	6	2,8%
trudno powiedzieć	57	30,0%	58	27,2%
Razem	190	100,0%	213	100,0%

Tab. 9. Wspieranie absolwentów wyższych uczelni w znalezieniu pracy w opinii badanych

	Polska		Rosja	
	Ilość odpowiedzi	[%]	j. p.	j. p.
zdecydowanie tak	150	79,8%	154	72,0%
raczej tak	32	17,0%	49	22,9%
raczej nie	3	1,6%	0	0,0%
zdecydowanie nie	0	0,0%	4	1,9%
trudno powiedzieć	3	1,6%	7	3,3%
Razem	188	100,0%	214	100,0%

Wnioski

Edukacja jest istotnym czynnikiem rozwoju zawodowego, dotyczy to w szczególności studiującej młodzieży. Rozumieją to badani studenci. Zadowolenie ze studiowania wyraziła zdecydowana większość badanych (Polacy 94,7%, Rosjanie 91,6%). Wysoko oceniają oni również swoje

kształcenie w uczelni (68,4% ocen pozytywnych studiujących Polaków i 77,1% Rosjan).

Jeśli jednak przeanalizujemy czynniki wpływu na podejmowanie decyzji badanych o studiach, to zobaczymy, iż sytuacja jest bardziej skomplikowana. Zainteresowanie tematyką studiów i predyspozycje zawodowe stanowią w 89,0% źródło decyzji studentów polskich o podjęciu edukacji na poziomie wyższym, nieco mniej wśród studentów rosyjskich – 69,5%.

Istotną rolę w podejmowaniu decyzji w tej kwestii odegrali: wśród studentów rosyjskich - rodzice i rodzina (35,5%) oraz przyjaciele i koledzy - wśród studentów polskich (16,5%).

W obu badanych uczelniach łatwość znalezienia pracy po studiowanych kierunkach odegrała mniejszą rolę (u studentów polskich – 15,3% i rosyjskich – 14,0%).

Zastanawiający jest także fakt, że wśród studentów rosyjskich 21,0% badanych wskazało, iż wybrało kierunek studiów przez przypadek, mimo to są z niego zadowoleni.

Badanie pokazało, iż w dalszym ciągu brakuje młodzieży profesjonalnego wsparcia w wyborze kierunku studiów i ewentualnego przyszłego zawodu. Rola doradztwa zawodowego jest w obu badanych przypadkach znikoma (u Polaków – 1,1%, u Rosjan – 1,4%).

W trakcie studiów zarówno studenci polscy jak i rosyjscy mają możliwość korzystania z nowoczesnych mediów, np. z Internetu korzysta 96,8% badanych Polaków i 91,1% Rosjan.

Intensywna edukacja na poziomie wyższym wymaga właściwego wykorzystania czasu wolnego przez studentów, efektywnego wypoczynku i mądrej rekreacji.

Niestety, badani studenci wypoczynek w wykorzystaniu czasu wolnego umieścili na dalszym miejscu /Polacy na 3. – 34,9% wskazań, a Rosjanie na 4. – 43,5% odpowiedzi/.

Należy zaznaczyć przy tym, iż badani studenci rosyjscy mniej czasu przeznaczają na sen /49,6% sypia od 4. do 6. godzin na dobę/.

Turystyka odgrywa w życiu studentów istotną rolę, ale ograniczona jest wysokimi kosztami podróży, jak i skromnymi zasobami finansowymi studentów.

W wyborze wycieczek Polacy kierują się najczęściej zawartością oferty wypoczynkowo – rekreacyjnej /66,7% odpowiedzi/, Rosjanie bardziej obiektami architektonicznymi /53,5%/ i walorami krajobrazu /55,6%/.

Zarówno Polacy jak i Rosjanie informacje turystyczne pozyskują najczęściej z Internetu /twierdzi tak 79,8% badanych młodych Polaków i 84,8% Rosjan/.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że oferta turystyczno – rekreacyjna kierowana do studentów jest zbyt skromna i zbyt kosztowna.

Istotną rolę w zwiększaniu udziału młodzieży studenckiej w ruchu turystycznym powinny odgrywać organizacje młodzieżowe i instytucje oświatowe, zarówno państwowe jak i prywatne.

Jak pokazało badanie, sytuacja na rynkach pracy, mazowieckim i krasnodarskim, jest trudna. W szczególności dotyczy ona zatrudniania absolwentów szkół wyższych. Niezbędne jest w tym przypadku wsparcie państwa. Badanie pokazało, iż młodzież tego oczekuje (Polacy – 96,8% wskazań, Rosjanie – 94,9%).

70,2% młodych Polaków i 73,5% Rosjan zamierza podjąć pracę bezpośrednio po studiach.

Mimo, iż studenci polscy i rosyjscy są przekonani, że będą pracować w wyuczonym zawodzie a aktualne wykształcenie da im stałą pracę, to w odniesieniu do sytuacji na rynku pracy, twierdzą oni, że w badanych regionach mamy do czynienia z nadmiarem poszukujących pracy w stosunku do zapotrzebowania na pracę (uważa tak 70,0% badanych Polaków i 53,4% Rosjan). Dlatego, ich zdaniem, pracy trzeba szukać poza regionem. Pogląd taki zaprezentowało 27,4% badanych Polaków i 35,6% Rosjan.

Zmiany tej sytuacji znaczna część badanej młodzieży nie spodziewa się. 36,3% badanej młodzieży polskiej w ciągu najbliższych 10. lat nie widzi możliwości poprawy sytuacji na rynkach pracy. Bardziej optymistyczni są studenci rosyjscy, ale może to mieć związek z większymi inwestycjami w regionie, związanymi z olimpiadą w Soczi.

Istotny odsetek młodzieży rosyjskiej wskazuje, że praca w wybranym zawodzie jest, ale taka im nie odpowiada (20,2%).

Niepokojącym jest fakt, że pracę, zdaniem części badanych, można zdobyć tylko po znajomości: co ciekawe, częściej wskazywali na taką sytuację Polacy (27,4%) niż Rosjanie (14,4%).

Badanie pokazało, że studenci dwóch współpracujących ze sobą uczelni, które różni bardzo wiele (miasto stołeczne i peryferyjne, studia zaoczne i stacjonarne, uczelnia prywatna i państwowa), w zdecydowanej więk-

szości przypadków odpowiadali podobnie i w podobny sposób przedstawiali swoje problemy.

Świadczy to o podobieństwie problemów, jakie nurtują współczesną młodzież. W szczególności dotyczy to społeczeństw przechodzących transformację systemową.

- [1] Chorążuk, J. 2013. *Struktura badanej populacji*, Warszawa.
- [2] Łyszkowska, E. i in. 2014. *Studenci polscy i rosyjscy o sobie i swoim życiu*, Warszawa, maszynopis.

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 241-260]

Wojciech Słomski

Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie
ISM Slovakia

«Культура и взрыв». Ю.М. Лотман о переходных состояниях в культуре

“Culture and explosion”. Y.M. Lotman of transition states in culture

Key words: *culture, philosophy, state*

Summary

In one of his fundamental works YM Lotman raises a wide range of issues of concern with semiotics. He believes that the main issues describe any semiotic system are, first, it is relevant to the system, to the world that lies beyond, and secondly, the ratio of static to dynamic. The last question could be formulated as follows: how the system while remaining itself, may develop. Both of these issues are among the most fundamental and also the most difficult.

Semiotics - the science, which with great clarity reflected some features inherent in any scientific thinking. One of the important features of science is that it is often referring to the seemingly obvious and simple, it reveals the complexity and incomprehensibility. YM Lotman clear idea in his scientific work, that science is not always makes the unknown into the known, often doing the exact opposite. The history of science shows that it

is often not aims to give as many as possible. Many of the great thinkers of the past, since at least from Socrates proceeded from the fact that the correct formulation of the question and the correct line of reasoning are often more valuable than ready, even if the correct answers, but not verifiable.

В одной из фундаментальных своих работ [Лотман, 2000] Ю.М. Лотман поднимает широкий круг проблемных вопросов, связанных с семиотикой. Он полагает, что основными вопросами описания всякой семиотической системы являются, во-первых, ее отношение к вне-системе, к миру, лежащему за ее пределами, и, во-вторых, отношение статики к динамике. Последний вопрос можно было бы сформулировать так: каким образом система, оставаясь собой, может развиваться. Оба эти вопроса принадлежат к наиболее коренным и одновременно наиболее сложным [Лотман, 2000: 21].

Семиотика – это наука, в которой с большой ясностью отразились некоторые черты, присущие всякому научному мышлению. Одна из важных особенностей науки заключается в том, что часто она, обращаясь к казалось бы понятному и простому, раскрывает в нем непонятность и сложность. Ю.М. Лотман ясно представлял себе в своём научном творчестве, что наука далеко не всегда превращает неизвестное в известное, часто делая прямо противоположное. История науки свидетельствует о том, что она часто совсем не стремится дать как можно больше ответов. Многие великие мыслители прошлого, начиная, как минимум от Сократа, исходили из того, что правильная постановка вопроса и правильный ход рассуждения представляют порой большую ценность, чем готовые, пусть даже и верные ответы, но не поддающиеся проверке. Как наука семиотика своим предметом имеет коммуникативные системы и знаки, которыми в процессе общения пользуются люди. Хотя свои знаковые системы имеют не только люди, но и животные или машины. Именно наиболее фундаментальными проблемами семиотики и занимались Ю.М. Лотман и его последователи.

Юрий Михайлович Лотман – один из авторитетных представителей советской литературоведческой и лингвофилософской науки. Его перу принадлежат десятки монографий, сотни статей и заметок. Вполне закономерно, что его имя широко известно и в европейской

науке и занимает в ней достойное место. Будучи мыслителем мирового уровня, свои идеи он обстоятельно обосновывал на материалах отечественной и мировой литературы, что способствовало тому, что труды Ю.М. Лотмана и по своему содержанию, и по своей форме получили признание как литературного, так и философского сообществ. Особенно сильное влияние результаты его научных исследований получили в среде советских ученых и на постсоветском пространстве, являясь могучим стимулом для дальнейшей работы. Поэтому вполне закономерно, что и сегодня на постсоветском пространстве среди литературно и культурно образованных людей среднего и старшего возраста многие и слышали, и встречали его имя в печати. Однако, что следует также принять как факт, имя и сферу профессиональной деятельности Юрия Михайловича скорее знают поверхностно. Достаточное представление об этом мыслителе, о его разносторонних интересах и научных поисках может дать краткий обзор основных его публикаций [Лотман, Минц, 1974: 168-175]; [Лотман, 1976: 67-70]; [Лотман, 1981: 599-610]; [Лотман, 1987: 155-163]; [Лотман, 1987: 10-21]; [Лотман, 1987: 7-11].

Несомненно, пониманию феномена Ю.М. Лотмана препятствует и сложность проникновения в его мир высокой филологии и семиотических исследований. Обширный и важный для лингвофилософов комплекс идей, разработанный Ю.М. Лотманом и другими участниками Тартуско-московской семиотической школы, находит и сегодня много последователей и широко представлен в отечественной научной литературе и в ряде диссертационных исследований [Александров, 1998: 180-192]; [Автономова, 2009: 338-369]; [Бетеа, 1996: 14-29]; [Библер, 1994: 278-286]; [Лотмана, 1992].

Впрочем, наряду с известностью, которую Лотман приобрёл как семиотик и специалист в области литературоведения, не менее он известен и как культуролог. Более того, по мнению ряда учёных, именно Ю.М. Лотману было суждено стать во главе культурологии, которая обрела статус новой научной и учебной дисциплины. В последние десятилетия культурология получила в российской гуманитаристике и гуманитарном образовании особенно широкое распространение. Бесспорна в этом заслуга Лотмана, который ставил вопросы широко, смело, творчески инициативно, принципиально,

дальновидно. То обстоятельство, что Ю.М. Лотман наряду с другими сферами своей литературно-научной деятельности пришёл и к культурологии не удивительно, поскольку особенно во второй половине XX столетия многим филологам, историкам и философам стало тесно в рамках своей традиционной науки. Именно поэтому М.М. Бахтин, как об этом вспоминают его «друзья последнего призыва», говорил им, что он не просто литературовед или филолог, но – мыслитель. В ряду тех русских мыслителей, кто также вполне определённо колебались в определении своей специальности, были Р. Якобсон, Н. Конрад, А. Лосев, Д. Лихачев и др. В этом контексте показательно, что Ю.М. Лотман не колеблясь шёл к поставленной цели – созданию новой гуманитарной науки. И таковой стала наука о культуре.

В своих представлениях о культуре Лотман исходил из того, что традиционная модель цивилизации как большой структуры рисуется в тех чертах, которые ей придавали многочисленные антиутопии: культурная унификация, всемирная казарма, полное уничтожение индивидуальности. На самом же деле, подлинно жизнеспособная большая структура, чтобы сохранить свою жизнеспособность, должна быть построена на принципиально иных основах [Лотман, 1991: 11]. Чтобы быть жизнеспособной, она должна сохранить структурное двуединство, т.е. быть одновременно единой и бинарной. По мнению Ю.М. Лотмана, будущая большая культура должна будет ещё с большей энергией культивировать структурное различие ее частей, разнообразие своих внутренних языков. Сохранение и приумножение различно организованных субструктур является непременным и единственным средством жизнеспособности.

Для таких фундаментальных теоретико-методологических выводов у мыслителя Лотмана было достаточно реальных исторических фактов, да и последнее десятилетие его жизни совпало с периодом радикальных трансформаций советского социалистического общества от смерти Л.И. Брежнева до гибели и распада Советского Союза. Можно ли было рассматривать эти события в рамках представлений о взрывном характере явления?

В теоретическом смысле сам М.Ю. Лотман полагал, что момент взрыва есть момент непредсказуемости, которую не следует понимать как безграничные и ничем не определенные возможности

перехода от одного состояния в другое. Каждый момент взрыва имеет свой набор равновероятностных возможностей перехода в следующее состояние, за пределами которого располагаются заведомо невозможные изменения. Всякий раз, когда мы говорим о непредсказуемости, мы имеем в виду определенный набор равновероятностных возможностей, из которых реализуется только одна. При этом каждая структурная позиция представляет собой набор вариантов, которые до определенной точки выступают как неразличимые синонимы. Движение от места взрыва все более и более разводит их в смысловом пространстве, пока они не становятся носителями смысловой разницы. В результате общий набор смысловых различий все время обогащается за счет новых и новых смысловых оттенков. Этот процесс, однако, регулируется противоположным стремлением – ограничить дифференциацию, превращая культурные антонимы в синонимы. Момент взрыва создает непредсказуемую ситуацию: 1) совершившееся событие бросает ретроспективный ответ, характер которого решительно трансформируется; 2) взгляд из прошлого в будущее и из будущего в прошлое решительно меняют наблюдаемый объект. Глядя из прошлого в будущее мы видим настоящее как набор целого ряда равновероятностных возможностей. Когда мы глядим в прошлое, реальное для нас обретает статус факта, и мы склонны видеть в нем нечто единственно возможное. Нереализованные возможности превращаются для нас в такие, какие фатально не могли быть реализованы, они приобретают эфемерность. Ретроспективный взгляд, пишет Лотман, позволяет ученому рассматривать прошедшее как бы с двух точек зрения: находясь в будущем по отношению к описываемому событию, он видит перед собой всю цепь реально совершившихся действий. Переносясь в прошлое умственным взглядом и глядя из прошлого в будущее, ученый уже знает результаты процесса. В ходе этого процесса случайность из истории полностью исчезает, а причины, побуждающие культуру (литературу) воссоздавать свое собственное прошлое, сложны и многообразны [Лотман, 1988: 325-348].

Сам же Ю.М. Лотман мыслит глобально, целыми культурными эпохами. Поэтому дать оценку событий на рубеже 1980-1990-х годов мог человек, имевший соответствующую эрудицию. Более того,

заметить внутреннее сходство эпохи Московского царства (с конца XV по какую-то часть XVII века) и советской эпохи указанного периода мог только культуролог. Обе эти эпохи: правление Самозванца и горбачевская перестройка характеризуются той самой «точкой поворота», в которой ощущается начало конца и вновь начало.

В своём докладе, с которым Ю.М. Лотман выступал на очередной Блоковской конференции, посвященной памяти З.Г. Минц и В.П. Беззубова, жены и товарища, он говорил: «Судорожные попытки выйти из кризиса путем сближения с Западом, предпринятые в эти годы, окончились, однако, неудачей, потому что в основе их лежала попытка подлечить тот порядок, который был безнадежно болен и созрел для уничтожения. Половинчатые и нерешительные попытки реформ нанесли ему окончательный удар. Далее последовала смута – полный развал вековой государственности, распадение недавно еще мощного централизованного царства. Все это сопровождалось неслыханными страданиями для населения и, естественно, вызвало противонаправленную волну усилий по возрождению земли. Начался новый круг: сначала медленное накопление сил, а затем динамический рывок... Завершением этой второй волны мы являемся свидетелями» [Лотман, 1991: 11].

С такими культурологическими обобщениями Ю.М. Лотман выступил весной 1991 года, когда все испытания советской цивилизационной модели были ещё впереди: августовский путч, распад СССР, конец коммунизма, независимость Прибалтики, шоковые рыночные реформы, штурм Белого дома и др. И далеко не всё из этого Ю.М. Лотман смог увидеть самолично. Но ему и не нужно было этого видеть: сама логика истории, а еще точнее – история культуры позволяла культурологу строить прогнозы грядущего с высокой точностью в деталях. Все узнаваемо – до принципиальных подробностей, ибо уже в начальных событиях Смутного времени точно прочитывается агония позднего советского режима и первые шаги постсоветской реальности.

Культура по своей сути динамична, но динамика культуры не может быть представлена ни как изолированный имманентный процесс, ни в качестве пассивной сферы внешних влияний. Обе эти

тенденции реализуются во взаимном напряжении, от которого они не могут быть абстрагированы без искажения самой их сущности.

Ю.М. Лотман отмечает, что пересечение некоей культуры с другими культурными структурами может осуществляться посредством разных форм. «Так, «внешняя» культура, для того чтобы вторгнуться в наш мир, должна перестать быть для него «внешней». Она должна найти себе имя и место в языке той культуры, в которую врывается извне. Но для того, чтобы превратиться из «чужой» в «свою», эта внешняя культура должна, как мы видим, подвергнуться переименованию на языке «внутренней» культуры» [Лотман, 2000: 116]. Однако процесс переименования не проходит бесследно для содержания, которое получает новое название.

В качестве примера Лотман приводит возникшую на развалинах античного мира феодальную структуру, которая, тем не менее, широко использовала старые наименования. В частности, можно указать на такое название, как Священная Римская империя, или показательное стремление варварских королей называть себя императорами и присваивать себе символы римской императорской власти. Указать на то, что эта старая символика не отвечала новой политической реальности, значит сказать еще достаточно мало. Расхождение с реальностью тогда никого и не смущало, ибо в идеологической символической реальности никто и не ищет реальности. То, что было наследием прошедшего, воспринималось многими современниками той истории как пророчество о будущем.

Таким образом, широкий культурный контекст абсорбирует вторгающиеся извне элементы, что достаточно обстоятельно исследовал как сам Ю.М. Лотман, так и его коллеги. Но может происходить и противоположное: вторжение может быть настолько энергичным, что привносится не отдельный элемент текста, а целый язык, который может или полностью вытеснить язык, в который вторгается, или образовать с ним сложную иерархию. Так, например, случилось в отношении латинского и национальных языков в средневековой Европе. Иной язык может также выполнить роль катализатора. Дело в том, что не участвуя непосредственно в процессе, он может ускорить его динамику. Таковым было, например, вторжение китайского искусства в барокко. В этом последнем случае вторжение будет часто облекаться в форму моды,

которая появляется, вмешивается в динамику основной культуры, чтобы потом бесследно исчезнуть. Такова, в сущности, функция моды, которая предназначена быть метрономом и катализатором культурного развития [Лотман, 2000: 116-117].

Для мысли человека, подчеркивает Ю.М. Лотман, ссылаясь на опыт науки, существует только то, что входит в какой-либо из его языков. Так, например, чисто физиологические процессы, такие, как сексуальное общение или воздействие алкоголя на организм, представляют собой физическую и физиологическую реальность. Но именно на их примере проявляется существенный закон: чем отдаленнее по своей природе та или иная область от сферы культуры, тем больше прикладывается усилий для того, чтобы ее в эту сферу ввести. Здесь можно было бы указать на обширность того пространства, которое отводится в культуре, даже в высшей ее области, в поэзии, семиотике вина и любви. Поэзия превращает, например, употребление вина (а для ряда культур – наркотических средств) из физико-химического и физиологического факта в факт культуры. Явление это настолько универсальное и окружено таким пространством запретов и предписаний, поэтической и религиозной интерпретацией, так плотно входит в семиотическое пространство культуры, что человек не может воспринимать алкогольное воздействие в отрыве от его психо-культурного ареала.

Как свидетельствует социально-философский анализ, «чистых» исторических процессов, которые бы представляли собой осуществление исследовательских схем, мы не встречаем. Более того, эта беспорядочность, непредсказуемость, «размазанность» истории, столь огорчающая исследователя, придаёт ценность истории как таковой. Именно она наполняет историю непредсказуемостью, наборами вероятных случайностей, то есть информацией, превращает историческую науку из царства школьной скуки в мир художественного разнообразия. В определенном смысле слова можно себе представить культуру как структуру, которая погружена во внешний для нее мир, втягивает этот мир в себя и выбрасывает его переработанным (организованным) способом, согласно структуре своего языка. Этот внешний мир, на который культура глядит как на хаос, на самом деле тоже организован, и организация его

совершается соответственно правилам какого-то неизвестного данной культуре языка.

«С этой точки зрения, – отмечает М.Ю. Лотман, – взрыв можно истолковать как момент столкновения чуждых друг другу языков: усваивающего и усвояемого. Возникает взрывное пространство – пучок непредсказуемых возможностей. Выбрасываемые им частицы первоначально движутся по столь близким траекториям, что их можно описывать как синонимические пути одного и того же языка. В области художественного творчества они еще осознаются как одно и то же явление, окрашенное лишь незначительными вариантами. Но в дальнейшем движение по разнообразным радиусам разносит их все дальше друг от друга, варианты **одного** превращаются в наборы **разного**. Так, разнообразные герои творчества Лермонтова генетически восходят к одной общей точке взрыва, но в дальнейшем превращаются не только в различные, но и контрастные друг другу образы» [Лотман, 2000: 118].

Ю.М. Лотман отмечает, что включение в общечеловеческие структуры не уничтожает, а, скорее, подчеркивает историческое своеобразие каждой из них. Так, историческое своеобразие русской культуры можно усмотреть в перевесе непредсказуемых процессов над предсказуемыми и, следовательно, в приоритете художественного мышления перед техническим. Здесь Ю.М. Лотман определённо вступает в область прогнозов цивилизационно-исторических и культурно-типологических. Многие из них проблематичны с точки зрения их состоятельности. И его размышления по поводу прогнозирования судеб отечественной и связанной с нею мировой культуры занимали ученого. Особенно заметно это в завершающий период его жизни, когда он словно хотел заглянуть за горизонт.

«Точка поворота» в истории культуры, замеченная Ю.М. Лотманом, давала повод задуматься о том, насколько различаются между собой разные «повороты истории», – например, в России и Европе. Выяснилось, что русско-российская культура определённо развивается посредством взрыва, в то время как остальные европейские – путем диалога и поиска компромисса. В этом контексте русскую культуру можно рассматривать как характерный случай бинарной культурной системы: «... Идеалом бинарных систем

является полное уничтожение всего уже существующего как запятнанного неисправимыми пороками. ... В бинарных системах взрыв охватывает всю толщу быта. Беспощадность этого эксперимента проявляется не сразу. Первоначально он привлекает наиболее максималистские слои общества поэзией мгновенного построения "новой земли и нового неба", своим радикализмом. Цена, которую приходится платить за утопии, – продолжает ученый, – обнаруживается лишь на следующем этапе. Характерная черта взрывных моментов в бинарных системах – их переживание себя как уникального, ни с чем не сравнимого момента во всей истории человечества» [Лотман, 2000: 142]. Отсюда, идеи избранничества в национальном, государственном или социально-политическом планах, мессианские концепции исторического процесса, культурологические и философские прогнозы и пророчества в культурах бинарного типа. К таким культурам, в частности, относятся русская, еврейская, отчасти немецкая, а также многие национальные культуры бывшей Российской империи и Советского Союза, тесно связанные судьбой с русской культурой, «задавшей» им модель поведения, развития, самореализации, саморефлексии и самоутверждения.

Другое дело – культуры тернарного типа (триединые, или тройственные по своему строению), к числу которых принадлежит большинство западноевропейских культур, точнее культур Запада (включая американскую). «В тернарных структурах самые мощные и глубокие взрывы не охватывают всего сложного богатства социальных пластов, – пишет Ю. М. Лотман. – Центральная структура может пережить столь мощный и катастрофический взрыв, что грохот его, безусловно, отзовется на всей толще культуры. И все же, в условиях тернарной структуры утверждение современников, а за ними и историков о полном разрушении всего строя старой системы является смесью самообмана и тактического лозунга. <...> Тернарные структуры сохраняют определенные ценности предшествующего периода, перемещая их из периферии в центр системы. <...> Тернарная система стремится приспособить идеал к реальности, бинарная – осуществить на практике неосуществимый идеал» [Лотман, 2000: 141-142]. Отсюда, практицизм, детальная формализованность, «оформленность» западной культуры, ее

нормативность (в категориях морали и особенно права), ее усредненность (связанная с детерминированностью обстоятельствами) и эволюционность, постепенность исторического развития.

В рассматриваемой работе Ю.М. Лотман показывает, что русская культура на протяжении многих веков своей новой и новейшей истории, показывает Лотман, строилась как бинарная система и созначала себя в антитезах и оппозициях. При этом в антитезе милости и справедливости русская идея, основанная на бинарности, противостоит латинским правилам, проникнутым духом закона. Впрочем, знаменательным является устойчивое стремление русской литературы увидеть в законе сухое и бесчеловечное начало в противоположность таким неформальным понятиям, как милость, жертва, любовь. За этим вырисовывалась антитеза государственного права и личной нравственности, политики и святости. Противостоящая ей в своих коренных, основополагающих принципах западная цивилизация тяготеет к триединой целостности. По словам Ю. М. Лотмана, «целостная структура ориентирована на усредненность и выживание, ее механизм – юстиция» [Лотман, 2000: 143].

Исследование природы и генезиса культурных взрывов, форм и исторических последствий их протекания в различных культурах показало, что в различных по своей структуре культурах взрыв протекает различно. Так, в троичных системах взрывные процессы редко охватывают всю толщу культуры. Как правило, здесь имеет место одновременное сочетание взрыва в одних культурных сферах и постепенного развития в других. Эта способность культуры, выросшей на основе Римской империи, сохранять в изменениях неизменность, а неизменность делать формой изменения, наложило отпечаток на коренные свойства западной европейской культуры. Иной характер отношения к взрыву в бинарных культурах. Ю.М. Лотман отмечает: «Для русской культуры с ее бинарной структурой характерна совершенно иная самооценка. Даже там, где эмпирическое исследование обнаруживает многофакторные и постепенные процессы, на уровне самосознания мы сталкиваемся с идеей полного и безусловного уничтожения предшествующего и апокалипсического рождения нового» [Лотман, 2000: 147].

Теоретики марксизма, руководствуясь своими научно-историческими представлениями, предполагали, что переход от капитализма к социализму неизбежно будет иметь революционный характер, характер взрыва. Свои идеи они обосновывали тем, что все другие формации зарождались в рамках предшествующих этапов, между тем как социализм начинает совершенно новый период, и зарождение его возможно лишь на развалинах, а не в лоне предшествующей истории. История свидетельствует, по мнению классиков марксизма, что и феодальные, и буржуазные порядки сначала возникли в области экономики, а потом только получили государственно-законодательное оформление. Однако происходила любопытная передержка: примеры созревания новой структуры в недрах старой черпались из истории, выросшей на пространстве Римской империи и ее культурных наследников, а теория социализма «в одной отдельно взятой стране» аргументировалась фактами русской истории настоящего века, то есть истории с отчетливо бинарным самоосмыслением.

Ю.М. Лотман подчеркивает, что представление о невозможности зарождения социализма в рамках капитализма, с одной стороны, расходилось с идеями западной социал-демократии, а с другой – отчетливо напоминало представление, периодически повторявшееся в русской истории. Апокалипсические слова о «новом небе» и «новой земле» зачаровывали на протяжении истории многие общественно-религиозные течения. «Но на Западе это были, как правило, периферийные религиозные движения, периодически выплескивающиеся на поверхность, но никогда не становившиеся на долгое время доминантами великих исторических культур. Русская культура осознает себя в категориях взрыва» [Лотман, 2000: 149].

Проблема взрыва в культурологическом аспекте интересовала Лотмана, как мы уже отмечали, и по причине его интереса к возможной новой социально-исторической перспективе, которая могла ожидать народы Советского Союза. Естественно, очень интересным и чреватым неожиданностями был момент, который переживали советские люди на рубеже 1980-1990-х годов. Здесь мы видим, что Ю.М. Лотман связывал теоретические аспекты литературоведения и культурологи с практическими аспектами реального человеческого бытия. На примере многочисленных

диалогов и фрагментов текстов из произведений А.С. Пушкина, Ф.М. Достоевского, Б.Л. Пастернака и др. он пытался пробиться через частности к обобщениям. В значительной мере ему это удалось. Поэтому и оценку переживаемого тогда момента он осуществлял обоснованно. Теоретически момент тогда осознавался как победа реального, «естественного» развития над неудачным историческим экспериментом. Лозунгом этой эпохи как бы призвано стать старое правило физиократов: *laissez faire laissez passer* (Лозунг, направленный против государственного вмешательства в естественное течение экономических процессов, наиболее точно передается выражением: «не вмешивайтесь», «предоставьте собственному движению»).

Если идея самостоятельности экономического развития в Западной Европе органически связывалась с постепенным развитием во времени, с отказом от «подстегивания истории», то в условиях советского социалистического общества этот же лозунг отягощен идеей государственного вмешательства и мгновенного преодоления пространства истории в самые сжатые сроки. Помнится идеологи перестройки срок изменений определяли то в 500 дней, то в три года, но непременно срок был определён. Ю.М. Лотман, подчеркивал, что психологически здесь проявилась та же основа, что и в петровской идее «догнать и перегнать Европу». В том же русле памятные еще многим «пяtilетки в четыре года» и эксперимент с построением коммунизма через 20 лет – к 1980 году! Но даже попытка перестройки и та, будучи ориентированной по сути на постепенное развитие, тем не менее осуществлялась изначально в духе традиционной русской культуры, применяя технику взрыва. Таким образом, здесь обнаруживается не что иное как, наверное, суровый диктат бинарной исторической структуры.

В контексте рассматриваемого Ю.М. Лотманом бинарного представления об отечественной культуре интересны два художественных сюжета, в течение длительного времени занимавшие его, намеченные им в его литературных замыслах, но оставшихся по большому счёту не осуществленными. Именно об этих замыслах упоминает Б.Ф. Егоров, который достаточно близко знал Ю.М. Лотмана [Егоров, 1995]. Так, Лотмана интересовало, как бы развивалась русская история, русская общественная жизнь, если бы

в 1825 году победили декабристы, а в начале 1860-х годов страной завладели бы приверженцы материалистической философии Н.Г. Чернышевского. Здесь появлялись интересные предположения о борьбе Пестеля с северянами за власть, а в итоге его победа. Здесь и причудливая смесь демократических и деспотических принципов, и агрессивная внешняя политика, и перспектива облагодетельствования А.С. Пушкина, заканчивающаяся тем, что его отталкивают от себя как не поддавшегося власти. Гипотетически в 1860-х годах во главе русского просвещения Лотман увидел Дмитрия Писарева с Варфоломеем Зайцевым, известным нигилистом, разгон университетских профессоров, жестокую цензуру, а в итоге установление С.Г. Нечаевым сотоварищи диктаторского режима в России, опередившего на 60 лет тов. Сталина.

За всеми гипотетическими допущениями вариантов исторического процесса в России, представленными в антиутопичных моделях Лотмана, просматривается безальтернативность русской истории и истории русской культуры. Представления выдающегося исследователя истории русской культуры опираются не только «типологическую общность всех заговорщицких революций, неумолимо приходящих к деспотии» и путь «мужественных и благородных романтиков» к «созданию тоталитарного режима» [Егоров, 481], но и глубинное сродство самодержавия и революционного тоталитаризма, реакции и радикализма, просвещения и «затемнения» народа. Все произошедшие государственные или идеологические перевороты в России последнего времени ничего в ее культурной и общественной жизни по сути радикально не изменили. Реалии таковы, что смена строя не открывала альтернативы в социокультурном развитии России.

Как культуролог Ю.М. Лотман как историк и теоретик русской культуры вполне уверенно мог сказать, что могли бы предложить написать А.С. Пушкину победившие декабристы, что мог бы он написать им в ответ, известный своим вольнолюбием; как стали бы проводить в жизнь свои преобразования П.И. Пестель (1793-1826) со своими сторонниками, как отнеслись бы к его утопическим проектам и преобразованиям представители разных верст населения от дворянства до «вольноотпущенных» крестьян. Своим умственным взором видел Ю.М. Лотман и постдекабристскую Россию в хаосе

анархии, хозяйственной разрухи, голода и мятежей, жестоко подавляемых. Конечно, талантливый беллетрист, возможно, более ярко и впечатляюще описал бы виртуальную реальность российского бытия. Но Ю.М. Лотман, не будучи беллетристом, но будучи талантливым культурологом, вполне вообразил себе всю эту картину возможного.

Упомянутый доклад Лотмана «В точке поворота» знаменателен в том смысле, что автор его уже тогда находился в своего рода «эпицентре» культурного «взрыва», работая над своей последней монографией «Культура и взрыв». Уже тогда Ю.М. Лотман обнаружил, что все противоречивые модели культурной современности укладываются «в одну общую тенденцию: непрерывного исторического расширения, в ходе которого организация в пределах одного поселения движется в сторону глобальности. Процесс образования последней сделался в XX в. настолько зримым, что сомневаться в нем уже невозможно, и это существенно меняет все более частные процессы» [Лотман, 1991: 11]. В этом докладе Лотман демонстрирует свое видение «точки поворота» и русской, и мировой культуры, с которой и начиналось «движение в сторону глобализации».

Обеспечить насильственную глобализацию если и возможно, то ненадолго, поскольку она является крайне непрочной и хрупкой. Как утверждал здесь Ю.М. Лотман, «функционально наиболее эффективной является система, троичность которой достигается одновременным слиянием бинарной и унифицированной структур».

Как культуролог Ю.М. Лотман постоянно находился на переходе между «рождением трагедии» и «высокой поэзией», будучи человеком промежутка. Ко всему прочему судьба уготовила ему оказаться в «точке поворота». Среди многих современных Лотману советских историков, политологов, социологов, философов и культурологов мало кому, кто оказался в «промежутке» и даже в «точке поворота», удалось понять суть происходящего. Это касается и сути промежутка – между чем и чем, и направления, в каком осуществляется «поворот». И.В. Кондаков, рассматривая эту тему, отмечает: «Заслуга Лотмана заключается в том, что он не только понял это, но и сумел доказать другим, что это – поворот к культуре и поэтому следует заняться наукой о культуре – культурологией. Далее, он пришел к заключению,

что культура – это структура текста и система знаков, а потому, чтобы изучать культуру, надо анализировать структуры и знаковые системы, т. е. заниматься семиотикой культуры» [Кондаков, 2009: 233].

Будучи глубоко эрудированным и наблюдательным исследователем, Ю.М. Лотман обращался ко многим сферам духовной и материальной жизни общества: к поэтическим текстам и литературному процессу, к явлениям театрального и киноискусства, к философско-мировоззренческим истокам творчества писателей и деятелей культуры, к бытовому поведению дворян XVIII-XIX вв., к структуре городского пространства, к анализу древней мифологии и современной идеологии. Интерес мыслителя вызывали асимметрия полушарий головного мозга и структуры мысленного диалога, цитаты, нарратив, закономерности исторического процесса и осмысление «вещного мира». Важно, что обращаясь к различным темам, Ю.М. Лотман во всём обнаружил тексты культуры с их знаковой и символической природой, обладающие свойствами «вторичных моделирующих систем», надстраивающихся над «первичными» системами знаков – естественными языками. Само понятие «текст культуры» стало важным моментом, позволяющим охватить и объяснить различные явления искусства, философии и науки, позволяющим раскрыть их взаимодействие в культуре, обнаружить общие закономерности. Этот подход Ю.М. Лотман последовательно применил ко многим отличным друг от друга явлениям, что позволило ему создать новаторское направление в науке о культуре. Сюда органично были включены литературоведение, искусствоведение, лингвистика, история и ряд других гуманитарных наук, составляющих смысловое пространство гуманитарного знания в целом.

Изначально свою культурологическую концепцию Ю.М. Лотман связывал с материалом филологических исследований, поэтому, например, его статья «Идейная структура “Капитанской дочки”» (1962) содержательно еще очень далека от идей структурализма в литературоведении, что было характерно для ленинградской школы того времени, известными представителями которой были Г.А. Гуковский, Н.И. Мордовченко и др. Впрочем, понятие «идейная структура» в названии статьи всё-таки закономерно, поскольку в

«Капитанской дочке» есть два предметных пласта повести, два мира – дворянский и крестьянский, как контрастные смысловые пространства, как различные системы ценностей, критерии оценки поступка и т.п. Фактически идейная структура литературного текста показана как рефлексия всей русской культуры того времени. Повесть отображает события в разгар пугачевского бунта, когда русская культура достигает высочайшей степени непримиримости, абсолютной несовместимости правд, моралей, эстетик и жизненных философий противоборствующих сторон.

Нетрудно заметить, как последовательно ученый осваивает все более широкий спектр смежных проблем семиотики, обретающих смысл лишь в широком историческом и типологическом контексте культуры: только в таком универсальном контексте можно сопоставлять искусство с другими знаковыми системами, сравнивать типы значений, текстов, коммуникаций, восприятий текста, научных методологий, работающих с текстами на разных уровнях и в разных аспектах их осмысления, культурных языков и метаязыка, с помощью которого можно «переводить» тексты с одного культурного языка на другой.

Осмысление Ю.М. Лотманом в 1970-1980-е годы в своей научно-исследовательской деятельности темы структуры пространственных отношений в культуре привело его к новым пластам проблематики. Всё это стало очевидным значительно позже, когда он обратился к масштабной проблематике семиосферы, нашедшей своё отображение в работах конца 1980-х годов (В 1990 году на английском языке вышла работа Ю.М. Лотмана «Внутри мыслящих миров»). Центральная идея книги в том, что текст рассматривается как смыслопорождающее устройство. Отсюда и семиосфера объясняется как сложная иерархия семиотических пространств, что позволило дать осмысленную картину типологии культур, межкультурного диалога, механизмов заимствования и взаимовлияния культур.

Таким образом, постепенно от проблематики истории культуры (в основном русской, хотя и понимаемой предельно широко во времени), а также от постперестроечных явлений современной культуры Ю.М. Лотман перешел к проблемам методологии истории, трактуемой в семиотическом плане. Такой подход позволил понять взаимодействие различных типов культур, культурных кодов,

текстовых потоков как неотъемлемый имманентный механизм исторического процесса.

А рассмотренная нами как базовая в настоящей статье последняя прижизненная книга Ю.М. Лотмана «Культура и взрыв» представляет собой попытку понять глубинные истоки культурно-исторического процесса, происходившего в России на протяжении веков. Развитие этого процесса органично привело русскую историю в начале XX века к катастрофическому взрыву (Великая Октябрьская революция, Гражданская война и др.), отголоски которого ощутимо проявились в конце того же века как явления постперестроечного периода.

Как показали прошедшие после ухода из жизни Ю.М. Лотмана почти два десятилетия, его ожидания, связанные с перспективой коренных изменений в отношениях Восточной и Западной Европы, происходящее на наших глазах (1990!), могли бы дать, возможность перейти на общеевропейскую тернарную систему и отказаться от идеала разрушать «старый мир до основания, а затем» на его развалинах строить новый. Пропустить эту возможность было бы исторической катастрофой, предупреждал Лотман. Впрочем, пропустили мы эту возможность или нет, однозначного ответа пока дать нельзя.

Наконец, несмотря ни на что случайное и привходящее, мы можем утверждать, что книга, ставшая объективно научным завещанием ученого, стала и культурологическим открытием. Категория «культурного взрыва», многогранно обоснованная Ю.М. Лотманом, во многом изменила сами параметры науки о культуре как поступательной, линейной структуре. Высказанные в этой работе идеи позволяют перевести культурологию в разряд прогностического знания с высокой долей вероятности. Знаменательно, что и сам Ю.М. Лотман в последние годы жизни часто задавался вопросом о роли случайностей в истории [Лотман, 2002].

- [1] Автономова, Н.С. 2009. *Открытая структура: Якобсон-Бахтин-Лотман-Гаспаров*. – М.
- [2] Автономова, Н.С. 2009. *Ю.М. Лотман, переходящий в память* // Юрий Михайлович Лотман / Под ред. В.К. Кантора. – М.
- [3] Александров, В. Е. 1998. «*Семиосфера*» Лотмана и *разновидности человеческой личности: о статье русского*

- литературоведа Ю.М. Лотмана «Семиосфера» (1984) // Звезда. № 10.*
- [4] Бетеа, Д. 1996. *Юрий Лотман в 1980-е годы: код и его отношение к литературной биографии // Новое литературное обозрение. – № 19.*
- [5] Библер, В.С. 1994. *Ю.М. Лотман и будущее филологии // Лотмановский сборник. – М., Вып. 1.*
- [6] *В честь 70-летия профессора Ю.М. Лотмана: Сборник статей. – Тарту, 1992.*
- [7] Егоров, Б.Ф. 1995. *Личность и творчество Ю.М. Лотмана // Лотман Ю.М. Пушкин: Биография писателя; Статьи и заметки, 1960-1990; «Евгений Онегин». Комментарий. – СПб.*
- [8] Кондаков, И.В. 2009. *Ю.М. Лотман как культуролог (в эпицентре «большой структуры») // Юрий Михайлович Лотман / Под. ред. В.К. Кантора. – М.*
- [9] Лотман, Ю. 1991. *В точке поворота // Литературная газета. – 1991. – 12 июня. – № 23.*
- [10] Лотман, Ю. 1991. *В точке поворота // Литературная газета. 12 июня. – № 23.*
- [11] Лотман, Ю. 1991. *В точке поворота // Литературная газета. 12 июня. – № 23.*
- [12] Лотман, Ю. М. 1976. *Что дает семиотический подход? // Вопросы литературы. – № 11.*
- [13] Лотман, Ю. М. 1981. *Die Maske in der kunstlerischen Welt Gogols und die Masken Anatoli Kaplans // Gogol N. Die toten Seelen. – Berlin; Weimar.*
- [14] Лотман, Ю. М. 1987. *Семиотика и культура второй половины XX века – Semiotics and Culture in the Second Half of the Twentieth Century // Livstegn: Proceedings of the first symposium "Semiotics in Theory and Practice", 2-3 Oct. 1986. – Bergen (Norway): Norwegian Association for Semiotic Studies. – № 3.*
- [15] Лотман, Ю. М. 1987. *Символ в системе культуры // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Вып. 754.*
- [16] Лотман, Ю. М. 1988. *Сюжетное пространство русского романа XIX столетия // Лотман Ю.М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. –М.: Просвещение.*
- [17] Лотман, Ю. М. 2002. *История и типология русской культуры. – СПб.*
- [18] Лотман, Ю. М., Минц, З. Г. 1974. *О глубинных элементах художественного замысла: К дешифровке одного непонятого места из воспоминаний о Блоке // Материалы 1 Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. – Тарту.*

- [19] Лотман, Ю.М. 1987. *К современному понятию текста – On the Contemporary Concept of the Text* // Livstegn: Proceedings of the first symposium "Semiotics in Theory and Practice", 2-3 Oct. 1986. – Bergen (Norway): Norwegian Association for Semiotic Studies. – 1987. – № 3.
- [20] Лотман, Ю.М. 2000. *Внутренние структуры и внешние влияния* // Ю.М. Лотман. Семиосфера. – С.-Пб.
- [21] Лотман, Ю.М. 2000. *Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968-1992)*. – С.-Петербург: «Искусство-СПБ».

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 261-283]

Jozef Suvada

St. Elizabeth University College of Public Health and Social Science, Bratislava, Slovakia

University of Management, Warsaw, Poland

Health Initiatives Association, Uganda

Pawel S. Czarnecki

University of Management, Warsaw, Poland

Robert Otim

Health Initiatives Association, Uganda

Zainab Akol

St. Elizabeth University College of Public Health and Social Science, Bratislava, Slovakia

Health Initiatives Association, Uganda

Evaluation of Social Work Education: Historical and Current Perspectives

Key words: *social pedagogy, social work, education, evaluation, work-based education*

There is a paradox in discussion about evaluation of social work education. On one site, social work education is over-evaluated, e.g. there is set up system in higher education in Slovakia, Czech Republic and Poland, for student evaluation of their learning skills and this can have a direct impact on funding mechanisms or indirectly influence student choice of institution or certified course. On the other site, it is claimed that there is a scarcity of evaluative research on the outcome of methods of social work education [Carpenter 2003]. This conclusion is drawn on the basis of the quality of the evaluation studies that have been undertaken. This work will consider some of the exact studies to identify the complexity and the challenges of understanding rigorous evaluation of social work education. In drawing some conclusions, it highlights developments in evaluation of social work education for higher quality of social work in our society. A review of comparative studies of European social work found that the majority of studies in their sample focused on social work education in theoretical rather than empirical scope and there were found only two of the empirical studies during last ten years, which were focused on social work education, it is apparent that the picture between different European countries is not too different [Shardlow, 2003].

Historical situation of Social Work Concept in Europa and Eurasia region

It has been well-documented that during the Soviet era, social problems were either unrecognized or minimized in the Europe and Eurasia (E&E) region. As social sector reforms have taken root, so has an increased awareness that a well-trained social work workforce is a key to the creation of an effective system of social services. Social work as a profession is relatively new to the region thus impacting the path and outcomes of these reforms. USAID Missions with an interest in social services programming in child welfare, disabilities, trafficking in persons (TIP) and domestic violence, and social assistance [social benefits and cash transfers] have identified an active and viable social work profession as critical to the success of such programming.

Here is a brief presentation of the development of social work education and critical issues in social work as it unfolded in the region, citing

unique characteristics of the profession's development in individual countries.

Social work, perceived as an “unsuitable activity for petite-bourgeois” and “unnecessary” by the communist regime [Zavirsek, 2008], was viewed differently by the socialist leaders of the Former Yugoslav Republics. As early as the 1950's, social work was recognized as important for combating social problems. The Centers for Social Work (CSW) were created in most urban municipalities in the early 1960's. Croatia, believed to be the first to have university education in social work, started a 2-year program in 1952 and a 4-year program in 1972. In 2000, post-graduate studies were initiated. There is a well-defined profession of social work within the CSW and the NGO community, with an established research and training institute and a social work journal in Croatian [Knezevic, 2006]. In Macedonia, a 2-year program began in 1957 and in 1984, the Institute of Social Work and Social Policy was established at the University in Skopje. Today, they offer bachelor (BA) 4-year and master (MA) 2-year degrees. The University is a member of the International Federation of Social Workers and International Network of Schools of Social Work. Serbia and Montenegro's 2-year program began in 1958. Today, Serbia offers BA and MA degrees. In 2007, the University of Belgrade advanced social work research with the establishment of the Institute for Multi-disciplinary Research. The largest CSW in the city of Belgrade employs 190 social workers and has its own website. In Montenegro, social work education is well-established with close ties between the Universities of Montenegro and Belgrade. The CSW are integrating mediation services as part of a UNICEF restorative justice initiative [UNICEF, 2007]. In Bosnia & Herzegovina, a university education program started in 1958 at the University of Sarajevo and today there are BA and MA-level degree programs in three universities. Capacity-building in the CSW provides specialized training for expanding outreach and community-based care for children deprived of parental care and families at risk [UNICEF, 2006]. The CSW are considered the primary employer of social workers, and hope to improve outreach and community care models. In Kosovo, one of the poorest countries in the region, development of social work has been slower than in neighboring countries. The BA degree, offered at the University of Kosovska Mitrovica, the Serbian District of Albania, started in 2004, and at the University of Pristina, beginning in 2006. Building

the capacity of the Centers for Social Work around issues of ethnic conflict and integration are on the social protection agenda [World Bank, 2008].

In the Balkans, social work schools were opened in the early 1990s with social work practice initiated in social protection programs in public services and NGOs, with an emphasis on deinstitutionalization. Romania and Bulgaria opened social work schools in 1990 at the BA level, and MA programs started around 1992. In Romania, there has been a rapid development of social work, in part, as a response to the intense pressure to deinstitutionalize the 100,000 children separated from their families [Correll, 2006]. Today, Romania is the only country with a social work law that is independent of the social protection legislation. The law also specifies requirements for a license that defines levels and qualifications for practice. Social work advocates believe that areas for future development are field education and practice specializations [World Bank, 2008]. In Bulgaria, the Law for Social Support defines the qualifications for social work, and there is a rich NGO practice environment. Social work professionals see a need for outcome research to better inform practitioners. Albania's social work education program started in 1992. Social work is considered to be well-integrated into public child protection and social services units [Gabel, 2008]. Interdisciplinary models of social work are utilized in gender violence programs. Current needs are strengthening field education and human rights content in the curriculum.

In Russia, Belarus, and Ukraine, the "social work specialist" degree, a 5-year program, was introduced in the early 90's as the professional degree. In general, the term "social worker" connotes a lower level of education and status. Today, they offer study at the BA (4 years), specialist (+1 year), and MA (+2 years) levels in social work and social pedagogue [World Bank, 2008]. Low status, low pay, and limited capacity of the existing professional associations are concerns [UNICEF, 2008]. In Russia, social work and social pedagogue degrees are offered at over 120 universities. Social workers can study at the doctoral level in a related discipline such as social policy, but not in social work. Social work job functions were first defined in the Law on Basic Social Services in 1995 [Wright, 2005]. In Ukraine, degrees are offered at approximately 50 universities and colleges, graduating about 1350 students annually. The practice of

social work was established as part of the Centers for Social Services for Youth in 1992. In Belarus, the Law on Social Work and Social Services gives social work the status of a profession. A major concern is the rural to urban migration and a need to clearly define social work practice standards (Social Work Education Center, 2006). Moldova initiated social work education at the BA level in 1997 and the MA started at the State University in Chisinau in 2007. A recent study on social work in Moldova suggests a need to move away from the “charity ideology” to an emphasis on social justice and empowerment [Moldovan, 2007].

The Caucasus more recently developed professional social work with the roots of social work being established in Armenia in response to the devastating 1988 earthquake. In Armenia, social work practice is well integrated into model public and private programs. Professional education exists at the BA (1996) and MA (2000) levels. The social protection legislation includes a Social Work Law (2005) and Code of Ethics (2008) that establishes the requirements for qualified “social work specialist” [UNAID, 2008]. A study on the social work law suggests practice standards and a strong professional association should be pre-requisites to licensure. In Georgia, social work education started in 2004 at the BA level and the MA level in 2008. Research on social work jobs has identified a need to better define social work in the legislation. Social work instructors at the university have developed a curriculum reflecting Western teaching models. Certification requirements for social work practitioners specify a year’s experience and passing an exam. A licensing law is scheduled to be implemented in 2009 [Georgia Association of Social Workers, 2008]. In Azerbaijan, social work education exists at the MA (2005) and BA (2008) levels and efforts are underway to educate the Ministry of Welfare about the benefits of professional social workers in social protection programs [Hamilton, 2007; Thurgate, 2011].

The countries of Central Asia are just now developing social work as a professional field of practice. Kyrgyzstan, closely modeled after Russia’s programs, provided the “social work specialist” degree (5-year) as early as 1994. They now offer the MA (2006) and BA (2008) at four universities. The Law on Social Services defines qualifications and practice standards that apply to public social services social workers [Mental Right Disability Advocacy Center, 2004]. In Kazakhstan, social work functions are outlined in the social protection legislation and there is a public commit-

ment to work to recognize social work, which has only recently begun as a field of study [Grebneva, 2006]. In Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, the need for social work is acknowledged, and social protection is at the beginning of reforms. NGOs providing training and practice models in social work are developing (adapted according USAID, 2008).

Education and Training in Social Work in post-communist countries

University Education: Social work education is alive and well across the Region. Although some social work education programs are in early developmental stages, there are others that are well-established. The Former Yugoslav Republics have established training programs since the 1950s with Bulgaria, Romania, Russia and the Ukraine establishing programs in the early 1990s. Central Asia and the Caucasus are just establishing both the BA and MA programs, while some are just now establishing a Ph.D. program, although primarily in related disciplines [World Bank, 2008]. The aspect of university education that causes the most concern is the heavy reliance on theory. With the emphasis on theory in universities, students expressed concern about learning how theory is integrated into practice. Field education in the majority of countries has not been established as formalized internships with trained field supervisors and clearly defined learning contracts. Rather the students are viewed as “passive learners.”

- *Social Work Literature:* There is a wealth of social work literature being published in English language journals and books by scholars and practitioners in the region, with more limited resources published in local languages. Publishing in English provides an avenue for communication and exchanges across borders and continents. The primary limitation is that the literature in the students’ and practitioners’ first language, reflective of the local reality, is more limited. Since there is some evidence that English language skills are more prevalent among urban city dwellers, this further increases the rural/urban divide in terms of access to social work practice literature.

- *Training and Continuing Education:* Opportunities for training and continuing education are limited for social workers due to resource and geographic constraints. Those opportunities that do exist tend to be project-specific, time-limited, and have limited expansion funding. These

types of project-specific trainings do not help with career development/job mobility, whereas more generic training would be relevant across practice settings.

- *Professional Associations:* Professional associations and unions exist but are not well-established as a “voice of the profession of social work” with limited capacity to “service the membership.” Most are involved in providing continuing education and conferences, with little emphasis on professional advocacy and standard setting for the profession. Also, as membership organizations, there is a general feeling that the organizations do not understand how to service the membership. This is a lost opportunity to utilize the professional network as a way to reduce personal and professional isolation [USAID, 2008].

The module evaluations (or “smile face” evaluations as they have been dubbed) tell little about what has been learnt or how effective the learning has been. They give nothing but a picture of how particular students feel about a particular module at a particular point in time. Such descriptive evaluations are prone to vagaries such as the difficulty of the subject matter, how many technological learning aids are used [Thurgate, 2011].

Each of the professions represented in this work is faced with the challenge of educating professionals to work in the health and social care sector of a modern economically developed society – a highly complex task conducted in an ever-changing economic, social and political climate. The spend on social care in UK, in 2006 has increased by 70 per cent in real terms since 1997, the total amount spent on social as opposed to health care is significantly less. Whether these levels of expenditure are sufficient, in total or in this particular ratio, to meet needs is a moot point, and indeed a political question. It is widely accepted that there is increasing demand for a range of services as our technological capabilities advance, some of which are very expensive to deliver; there is also a growing expectation that high quality services can be provided as more ‘consumerist’ ageing cohorts in the population are less willing to accept levels of service provided to previous generations (the prime example being the ‘baby-boomer generation’ who are now entering the ranks of the retired). These tensions, singularly and cumulatively, increase the pressure on the government to provide more funding for health and social care provision and on the various professions included in this book

to meet perceived levels of increasing need. There is no easy and straightforward approach to the determination that commands universal acceptance of what would be a reasonable level of finding on health and social care [European Commission, 2003; Europe, 2010].

The diversity of theory and practice paradigms: Social pedagogy and social work

The diversity across the European region is reflected in a variety of professional titles and approaches to educating social professionals, including social workers, social pedagogues, social assistants, ‘special educators’ and ‘animators’ [Lorenz, 2006]. In fact, the translation of terms and concepts into English can mask the existence of different traditions and contexts of theory, research and practice relevant to social work education throughout Europe. We can note here the important differences in research paradigms and forms of higher education between the Anglophone and central European traditions, with evidence of a pragmatic-scientific approach in the UK (and some other Northern European countries) relative to hermeneutic traditions in Germany and other continental states [Lorenz 2003]. These differences have an impact on the understanding of what constitutes ‘theories’ and ‘methods’ as well as practice paradigms – for instance, Lorenz (2006) refers to ‘socially constructed symbols whose meaning has to be interpreted in specific communicative contexts rather than taken as absolute reference points for the identification of particular methodologies and practice fields’.

Historical factors, particularly Nazism, World War II and subsequently the division of Europe into ‘Western’ and ‘Eastern’ blocs lasting four decades, contributed to breaks in academic and professional traditions in many European countries. During the period of post-war reconstruction, theoretical paradigms and models prominent in the US and the UK (such as the casework approach) gained influence in countries such as Germany, where the thriving pre-war academic scene had been destroyed through either persecution by, or collusion with, the Nazi regime [Hämäläinen 2003]. The resulting tendency, particularly in Anglophone countries, to assume a greater degree of unity within social work practice and education than actually existed is at least partly reflected in some approaches towards post-Communist (re-) development of social work education in CEE states, where pre-existing traditions have often not

been appreciated by Western governments, donors or academics. Challenges to such assumptions of unity and to the dominance of particular models in theory, practice and research have been an essential part of social work and social work education both in the UK and other European countries since the 1960s (e.g. through the critiques of feminist, black or radical perspectives) [Lorenz 2006].

Theoretical, research and practice paradigms are not just subject to debate and development across different countries, but can also vary within a particular country and develop over time. A focus on social pedagogy in the following section, including its relationship with social work, provides an example of the complex and evolving picture of education for the social professions in Europe [Europe, 2010].

The term and concept of social pedagogy, described as ‘important, but widely misunderstood’ (Lorenz 2008), has only this century found its way into the more mainstream social work and social care debate in the UK (e.g. Kornbeck and Rosendal Jensen 2009; Boddy *et al.* 2006), despite earlier comparative analyses of European social work having identified its existence and significance [e.g. Cannan *et al.* 1992].

Like social work, social pedagogy is a diverse concept with different traditions and approaches across Europe (and within particular countries) – but essential for understanding it is its reliance on a wide concept of ‘education’ including informal learning processes that contribute to human development. Social pedagogy (with similar roots in industrialisation and urbanisation) evolved from Central European 19th-century ‘pioneers’ (e.g. Pestalozzi and Fröbel) who considered social problems from an educational perspective [Hämäläinen, 2003]. In the early 20th century two different paradigms emerged, which varied in conceptual and socio-political breadth and scope. The earlier of these (associated with Paul Natorp) framed social pedagogy as an instrument of social transformation through its focus on ‘education towards community, through community’ [Hering and Münchmeier, 2000: 136], directed at people of all ages. However, the second paradigm, evolving in the 1920s when social pedagogy was establishing its professional and academic identity, created a narrower understanding of social pedagogy as education of children and young people outside school or family contexts.

Both perspectives have been important influences on the trajectories of the profession and discipline of social pedagogy in Germany and el-

sewhere, and each has had its critics – be it of an inherent idealism and vulnerability to totalitarian exploitation in the former, or of a narrow focus on practice fields neglecting more wide-ranging socio-political dimensions and the life-course perspective in the latter case [Böhnisch 1999]. The dangers of engineered and manipulated communities were to become catastrophically obvious during the Nazi regime, leading to social pedagogy and community-focused approaches overall being viewed with some suspicion in the immediate post-war years. A position of being in the midst of divergent paradigms is not unfamiliar to social workers in countries where social pedagogy has no equivalent tradition: struggles around its transformative or oppressive potentials have been as prominent in professional and academic debates as questions over generalist or specialised practice and community empowerment or individual control orientations in social work.

Significantly for social pedagogy in Germany, the influence of critical theory particularly in the 1960s and 1970s brought about an emphasis on social emancipation and lifelong socialisation, and this set social work and social pedagogy on a path of convergence, taking a ‘pedagogical’ and a ‘socio-political’ turn respectively [Böhnisch, 1999] 5 at around the same time as social work in the UK took a ‘radical turn’. Important concepts for social pedagogy and social work education have since been a focus on human development, subjectivity and coping in everyday life situations (*alltägliche Lebensbewältigung*), the interaction between structural, social and individual factors that become meaningful in people’s ‘lifeworld’ (*Lebenswelt* – a concept that shows similarities with ecological approaches), as well as ‘biographical’ or life-course perspectives. These frameworks were influential in moving social work theory and practice into less deficit-oriented and more ‘normalising’ territories (by understanding human behaviour in the context of disintegrative experiences of modernity, instead of applying individual psycho-social pathology) [Europe, 2010; Thurgate, 2011].

Despite these processes of convergence, the relationship between social pedagogy and social work remains a contested issue, both in Germany and in other European countries. The sometimes ‘finely sliced’ and sometimes ‘clear-cut’ issues that influence the academic and professional debate pose a real challenge for cross-national comparisons, perhaps especially for British observers. The different viewpoints have been ana-

lysed by Hämäläinen (2003) and Kornbeck and Lumsden (2009) into three different strands: the opposing positions of divergence (two separate disciplines); convergence (where both are more or less identical); and a third position where social pedagogy and social work are connected in either a complementary position [Hämäläinen, 2003] or through subordination involving one lead discipline [Kornbeck and Lumsden, 2009]. The status of social pedagogy in different European countries reflects these positions to varying extents.

For example in Denmark, social pedagogy is a distinct profession but has struggled with its academic disciplinary status [Rosendal Jensen, 2009]. In Germany, there are different strands, which relate (at least in part) to the organisation of higher education: social pedagogy has had the status of a sub-discipline or branch of pedagogy (education) at traditional universities while at universities of applied sciences (*Fachhochschulen*) social pedagogy and social work tend to be merged.

As interest in social pedagogy increases in the UK, arguments are made for it to be introduced both as a profession and as an academic discipline in England and to reclaim its manifestations in Scottish traditions of social work [Petrie and Cameron, 2009; Smith and Whyte, 2008]. Policy documents and a prominent working group on social pedagogy involved in pilot schemes (with direct or indirect government support) tend to locate social pedagogy as a concept relevant to residential care for children and young people, linking it to concepts of education and care and distancing it from social work [e.g. Children's Workforce Development Council, 2009; Social Pedagogy UK]. Concepts that interlink social pedagogy and social work, such as the lifeworld orientation, or embrace a life-course perspective, seem less prominent in the discussion. In 2011 examples were found of courses such as 'early childhood studies' or 'children and youth' degrees which would equip graduates to undertake some of the roles and tasks associated with social pedagogy. However, no courses leading to this specific qualification could be identified in a targeted search of English university websites.

The emerging discourse of social pedagogy in the UK is of significance for social work education on a number of counts, as a 'mirror' rather than 'a new "import" in the plethora of methods contesting or replacing social work' [Lorenz 2008: 641]. As Hämäläinen (2003) suggests, social pedagogy as a perspective in social work can make important contribu-

tions by focusing on human development and growth or the relationships between professionals and service users. Perspectives that involve the understanding of subjective coping strategies based on the construction of meaning in everyday life [Böhnisch, 1999] provide important antidotes to social work's dependency on the welfare state or to its academic and professional reduction to a set of skills, competencies and procedures.

Finally, given its historical and current struggles between 'broad' and 'narrow' concepts, social pedagogy can remind social work of its own need to maintain a rich, diverse and critical theory base that can support anti-oppressive practice in the full meaning of the term.

Option for Education in Social Work Field for Employees in Europe

In this part of work we explore the benefits and challenges of work based learning (WBL) for employing organizations. We focus on what the employers hope and help to understand why learning matters to health-care (HCO) or social work organization (SWO), need to understand how organization sees employer and the role that play within it. We focus on following aspect:

1. To understand the potential benefits of work based learning for social worker.
2. To identify the barriers to work based learning in the workplace and how these might be overcome.
3. To understand how to maximize support for your workplace managers and colleagues when planning to undertake WBL.
4. To show insight into the challenges of studying at social degree level in our settings.

Potential benefits of work-based learning for social worker

Work-based learning (WBL) can help to improve partnership working and workplace support for learning and development which in turn reduces the cost of resources such as time, improves staff retention and the quality of care provided by the service at HCO/SWO. Each of these will be discussed hereinafter.

Partnership working for organizational learning in social work and health-care

Health-care and social organizations exist to get a job done. The size of organizations and the jobs that they do vary, but all organizations exist in order to further their own purposes [Seden, 2003]. In the health and social care sector, people are the purpose of the organization. The sort of work that is undertaken is often personal and the proximity to the people you care for is unlike that in any other professional group. Methods and approaches to care provision are constantly changing while the need for care is forever growing. Taking people away from the workplace for training and development puts an additional burden on services. WBL addresses the need for workers to be at work while learning it allows the delivery of care to continue relatively uninterrupted, while allowing social worker (SW) to learn and develop to improve the quality of the care he/she provides.

Some organizations have cultures which actively promote learning and development and which recognize that investment in the education of their staff not only benefits them, but also their clients. These are known as **learning organizations**. Learning organizations are sustainable and flourish despite change and development and it therefore makes sense for employers to adopt such a **learning culture** within their organization.

Investing in WBL means that organization can develop at a pace and in a way that suits its needs. Embedding learning in the **organizational culture** means that education not only fits the **operational** needs of the organization, it can be adapted to fit its long-term developmental needs also. This is an important aspect of WBL because the proximity to the workplace means that the level, nature and content of the training can be aligned with the vision of the organization. This approach may be apparent within social work degree study where SW may have tasks identified by employer which allow SW to link the theory that he/she has learnt on the university to his/her role in the workplace. Some employers may link the development of SW role competence to his/her job description. This ensures that SW learning is very specific to the needs of organization where he/she works. A good social work degree will support a **tripartite** relationship between employee/SW, employer and the higher education establishment which allows clear identification of individual

roles. This approach ensures that the assessment of **competency** reflects the needs of the organization, while allowing SW to achieve valid and transferable academic recognition for his/her achievements.

Cost-effectiveness of workplace education support

By its very nature, WBL is also potentially financially cost effective for your organization. Social workers are usually on site learning and working, SWs are not being paid to take time out to train, but can fit itself training around the needs of their organization. Mentors are often drawn from within the existing workforce, perhaps people that have been through the same education and training as employer or a recognized programme, i.e. nurse mentors, people who know and understand the work, but who also do not need to leave the workplace for long periods of time in order to facilitate training. The training and supervision of colleagues are of benefit to your manager and mentor, whose own learning and understanding are underpinned by the process of taking responsibility for the learning of others [Clouder, 2009]. Because of the inclusive nature of WBL, tools such as action plans, learning contracts help SW to situate his/her learning and gain support from his/her workplace mentor and course tutors. As it is tailored to the needs of your organization, and because of the involvement of management and supervision by his/her peers, there are real opportunities for colleagues to be involved at different levels and in different ways in social work development. Not only does this inclusivity benefit social worker as a student, but it helps to develop the skills of assessment and support among the mentors and also in team building, bonding and cohesion.

Reduced staff job-switching

Work-based learning can help to improve staff recruitment and retention and general staff satisfaction. Motivational theorists have long understood that many workers are motivated by opportunities for training and development as much as they are by increased salary and promotion [Herzberg, 1968; Thurgate, 2011]. The philosophy of the Magnet Hospital project in the USA, Canada and Australia, for example, demonstrates that staff who share the core values of their organization are more passionate about their work because they have a sense of belonging, and feel valued and empowered to take responsibility for the quality of service

they provide [Thurgate, 2011]. Worldwide research on workforce development shows that organizations that place learning and development at the heart of their endeavour have the highest quality of staff, provide the best quality of care, and are most able to adapt to changing health and social care contexts than those organizations that do not.

Making improvements in the quality of care

The caring work has many faces and requires the acquisition of many skills. Some of these skills come from the adoption of what Geertz (1973) calls '**common sense knowledge**', that is, knowledge gained through, and in, practice. Certainly the ability to care will almost certainly develop in tandem with reflection on experience, but this reflection, or acquisition of common sense knowledge, needs a guiding hand. WBL enables SWs to acquire and build upon the knowledge they gain through experience by applying good educational practices to the process of learning through experience. For example, guided reflection and reading, supervision and formal teaching will increase awareness of the evidence base of what social workers are doing in their workplace role. Teaching and learning alongside reflection on 'common sense knowledge' gained while on the job have the added benefit of providing objectivity to the process of learning because, as we all know, there are some things which seem to be common sense which are not! The use of WBL to enhance the quality of care deliver supports a deep approach to learning for social workers.

The following table with activity gives you the opportunity to reflect on your own organization and your role within it.

Considering your role within your organization

- Can you identify your own organizational workforce plans?
- Do you know of any new emerging roles within your service?
- How could new roles contribute to the needs of your service?
- Are flexible courses, focused on WBL, available to support the needs of your organization?
- How does implementing new roles within your organization impact on your own future career development?

What are the barriers to adopt work-based learning approach at the workplace?

So far we have identified some of the potential organizational benefits of WBL. However, there are a number of reasons why an employer may choose not to adopt a WBL scheme in the workplace. These might include the financial cost, the nature of the WBL programme, not appreciating new ways of working, the poor press that some WBL programmes have attracted, lack of flexibility within the competency element of some standardized WBL programmes in the past, poor inspection reports within the WBL sector [Smith, 2003], the belief that there is not necessarily a relationship between working and learning [Beaney, 2004], and how busy the workplace is. Many universities and further education colleges will be happy to discuss the nature of the WBL programme with employers and adapt the programme to the specific needs of the organization, as we demonstrated earlier.

The lack of academic confidence in schemes of WBL is recognized by Walsh (2007), who feels that there is a need for the university sector to engage in gaining the confidence of employers in this type of provision, by adopting a new language of what she calls 'credit practice' which recognizes the virtues of both traditional and established academic working practices. Illeris (2003) argues, however, that the modern workplace needs to see beyond this scepticism, and recognize that adult learners are perhaps more inclined to learn when they can see the applicability of what they are learning to what it is they actually do in the workplace. There is also certainly the belief of the UK Learning and Skills Development Agency, who in a report into best practice in engaging employers in WBL state: 'Well-planned, on-the-job learning, with active employer involvement, leads to a better learning experience for learners and better outcomes in terms of their work-related skills and employability' [Taylor, 2001].

The culture that exists within the organization can create barriers to the adoption of WBL. Cultures that do not recognize the benefit of staff development will find it hard to keep pace with change and development within health and social care, so it is in the interests of organizations, even large ones like the National Hospital System or Social Services in UK, to adopt ways of working which promote this [Thurgate, 2011].

What this means for us as an individual employee looking to persuade our employer that WBL has things to offer the workplace, is that we will most certainly, in some instances, have our work cut out for us. Try the following Time Out activity to help you understand the barriers to WBL.

Barriers to the adoption of WBL

Identify the barriers that exist to your learning in the workplace. These may include personal barriers such as lack of time and knowledge of how to go about this; team barriers such as work load and lack of motivation or organizational issues such as a culture that does not support WBL or a lack of belief in its benefits. Once you have made this list, you should spend some time reflecting on how you might overcome these barriers, what you will need to do, whose help you will need and how you might go about making a case for it. Don't forget it is imperative that you demonstrate that your plans for further learning are going to be of benefit to your employer and your organization and ultimately, and arguably most importantly, your clients.

So what arguments might employee brings to the table when seeking support for his/her training and development? Certainly employers are looking for staff whose have an awareness of the need for change and development, who are able to adapt to that change and embrace new and better ways of working. The skills that the course should offer should be flexible and transferable and bring added advantages to the workplace. The employers are looking for skills sets that enhance the likelihood of improving the organization's ability to survive and compete, and which enhance the image of the organization as one which provides top quality care. This sort of information can be found in the mission statement of any organization, an awareness of organization's business plan and vision for the future will certainly help seeker for education identify a suitable WBL course, and make an argument for undertaking the training programme he/she identifies.

Experience of the benefits and challenges of work-based learning

Having emphasized the importance of understanding workplace culture, and obtaining employer and colleague support for further study, we share experience of studying a WBL social work programme. The follo-

wing personal reflection demonstrates the joys and challenges associated with a social work study.

Martin's story

Martin, the student of social work programme in the following example talks of the importance of seeking out support in meeting the educational challenges associated with undertaking a Master in Social Work.

The thought of attending university was a very daunting prospect. I was in awe of the place. It was a strange feeling being back in an educational environment, the last time was over 22 years ago. At first I felt out of place in campus with so many young students around, yes, I felt old, but soon blended in with everyone, and discovered it was a fun place to be. The Foundation Degree Programme consisted of 12 modules, and I could only relate to three of them, namely the workplace practice modules. I did not know what to expect, so I attended those lectures with an open mind. I was not disappointed. At first there was some concern as to why we were studying these particular modules, the general feeling at the time was that they did not bear any significance to workplace practice. However, while attending the lectures I found that, yes, they did have some impact on workplace practice and in some instances of use in other modules. That was priceless. Evidence-based practice has made me a better practitioner and this was also achieved through searching and researching for information. Pressure, stress, low morale, insecurity and personal concerns are just but a few barriers I encountered throughout the programme. However, each challenge was met and dealt with. The encouragement and support from tutors, other members within the group, colleagues from the workplace and family members achieved this. I could not have achieved this Master degree without everyone's help.

This reflection demonstrates the importance of partnership working with workplace managers, mentors and colleagues in supporting a collaborative approach to not only employee's own individual learning, but to the organization as a whole. Undoubtedly, national evidence is starting to emerge that the Master degree in Social Work is fast becoming the recognized qualification for Assistant Practitioner roles which are part of a new flexible workforce for the future.

Key learning points

- Organizations that place the importance of learning and development at the heart of their activities demonstrate the capacity to adapt to an ever changing health and social care context and are able to provide a supportive environment for WBL.
- We all have a responsibility to engage in lifelong learning to promote the quality of the evidence-based care we provide and the ongoing development of our workplace.
- WBL allows organizations to meet the needs of service users while developing their workforce.
- WBL can be tailored to the development needs of an organization in partnership with an academic institution such as a university or college.
- WBL helps to motivate staff while on the job and to prepare them for future change and development.
- WBL allows the development of knowledge and skills by applying learning from experience embedded in practice.
- WBL offers a route to future career development and is especially useful in supporting the emergence of new roles in practice.
- Some organizations may not engage with WBL as they may not appreciate the relationship between working and learning and lack confidence in the awarding of academic recognition to this type of learning.

Conclusion

Ever since its development as a professional activity in Europe, social work has been confronted with challenges of diversity and universality in respect of the individuals, communities and societies it engages with. Given that both discipline and profession rely on close links between practice, theory and research, social work education is bound to be highly contingent on the variety of cultural, linguistic, economic and socio-political contexts that exist in countries and regions across the continent – manifest through different academic traditions, organisational settings and welfare paradigms. On the other hand, international perspectives have played an important role in social work since its inception, and it is therefore not surprising that the European harmonisation agenda in re-

spect of higher education and regional professional mobility is clearly visible in this field (e.g. through the widespread implementation of the Bologna process as well as through a number of cross-national projects and networks). While practice and education in Slovakia and Poland have a long tradition, the search for innovations in professional education has also led to the (re-)discovery of approaches and paradigms that are prominent in other European countries. Social pedagogy is an example of such interest, but, as this paper has argued, it is by no means a less contested concept than social work itself – illustrating, as observed by Lorenz (2008), the richness and diversity within the social professions in Europe. Given the many commonly faced challenges (including growing social and economic disparities, and the marketisation of welfare, higher education, work-based social education), ‘mining’, mapping, comparing and debating this diversity remain important undertakings for social work researchers, educators and practitioners in this region.

References

- [1] Beaney, P. 2004. *Founded on work? Work-based learning and Foundation Degrees, Foundation Degree Forward*, 2: 8–10.
- [2] Boddy, J. Cameron, C. Petrie, P. and Wigfall, V. (2006) *Working with Children in Care: European Perspectives*. Buckinghamshire: Open University Press.
- [3] Böhnisch, L. 1999. *Sozialpädagogik der Lebensalter: Eine Einführung* (2nd edition). Weinheim and Munich: Juventa.
- [4] Cannan, C., Lyons, K. and Berry, L. (1992) *Social Work and Europe*. Basingstoke: BASW/Macmillan.
- [5] Carpenter, J. 2003. *Evaluating Outcomes in Social Work Education*. Dundee: Scottish Institute for Excellence in Social Work Education (SIESWE), now Institute for Research and Innovation in Social Services (IRISS), and Social Care Institute for Excellence (SCIE).
- [6] Clouder, L. 2009. ‘Being responsible’: students’ perspectives on trust, risk and workbased learning, *Teaching in Higher Education*, 14(3): 289–301.
- [7] Correll, L., Correll, T., Predescu, M. 2006. USAID and Child Welfare reform in Romania: Challenges, Successes and Legacy. A publication of JBS International for the Social Transition Team, USAID/Washington, DC.
- [8] Children’s Workforce Development Council (CWDC) (2009) *Social Pedagogy and its Implications for the Youth Workforce*. Available at

- www.cwdcouncil.org.uk/assets/0000/5474/Social_Pedagogy_Implications_for_Youth_Workforce_v8.doc, accessed on 28 February 2010.
- [9] Gabel, S.G. 2008. The growing divide: the marginalization of young Roma children in Bulgaria. *International Journal of Social Welfare*. 17, 1-11.
 - [10] Georgia Association of Social Workers. Retrieved on July 18,2008 from <http://www.gasw.ge/>.
 - [11] Geertz, C. 1973. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.
 - [12] Grebneva, I. A. 2006. *Social work development in Kazakhstan* [Electronic version]: A ladder to a healthier nation. *International Social Work*, 49(6), 819-823.
 - [13] Hamilton, C. 2007. *Analysis of the juvenile justice system in Georgia*. Tbilisi, Georgia: UNICEF
 - [14] Hämäläinen, J. 2003. 'The concept of social pedagogy in the field of social work.' *Journal of Social Work* 3, 1, 69–80.
 - [15] Hering, S. and Münchmeier, R. (2000) *Geschichte der Sozialen Arbeit: Eine Einführung*. Weinheim and Munich: Juventa.
 - [16] Herzberg, F. (1968) One more time: how do you motivate employees? *Harvard Business Review*, 46(1): 53–62.
 - [17] Higher Education Academy (2006) *Work-Based Learning: Illuminating the Higher Education Landscape*, York: The Higher Education Academy.
 - [18] Illeris, K. (2003) Workplace learning and learning theory, *The Journal of Workplace Learning*, 15(4): 167–78.
 - [19] Knezevic, M., Ovsenik, R., and Jerman, J. (2006). Social work as a profession. As perceived by Croatian and Slovenian social work students. *International Social Work*, 49(4), 519-529.
 - [20] Kornbeck, J. and Lumsden, E. 2009. 'European Skills and Models: The Relevance of the Social Pedagogue.' In P. Higham (ed.) *Understanding Post-Qualifying Social Work*. London: Sage.
 - [21] Kornbeck, J. and Rosendal Jensen, N. (eds). 2009. *The Diversity of Social Pedagogy in Europe, Studies in Comparative Social Pedagogies and International Social Work and Social Policy*, Vol. VII. Bremen: Europäischer Hochschulverlag.
 - [22] Lorenz, W. 2003. 'European experiences in teaching social work research.' *Social Work Education* 22, 1, 7–18.
 - [23] Lorenz, W. 2006. 'Education for the Social Professions.' In K. Lyons and S. Lawrence (eds) *Social Work in Europe: Educating for Change*. Birmingham: Venture Press.
 - [24] Lorenz, W. 2008. 'Paradigms and Politics: Understanding Methods Paradigms in an Historical Context: The Case of Social Pedagogy.' *British Journal of Social Work* 38, 4, 625–644.

- [25] Moldovan, V. & Moyo, O. 2007. *Contradictions in the ideologies of helping: Examples from Zimbabwe and Moldova*. *International Social Work*, 50 (4), 461-472.
- [26] Mental Right Disability Advocacy Center. 2004. *Mental Health Law and the Kyrgyz Republic and Its Implementation*. <http://www.mdac.info/>.
- [27] Petrie, P. and Cameron, C. 2009. 'Importing Social Pedagogy?' In J. Kornbeck and N. Rosendal Jensen, N. (eds) *The Diversity of Social Pedagogy in Europe, Studies in Comparative Social Pedagogies and International Social Work and Social Policy*, Vol. VII. Bremen: Europäischer Hochschulverlag.
- [28] Rosendal Jensen, N. 2009. 'Will Social Pedagogy Become an Academic Discipline in Denmark?' In J. Kornbeck and N. Rosendal Jensen (eds) *The Diversity of Social Pedagogy in Europe, Studies in Comparative Social Pedagogies and International Social Work and Social Policy*, Vol. VII. Bremen: Europäischer Hochschulverlag.
- [29] Seden, J. 2003. *Managers and their organizations*, in J. Henderson and D. Atkinson (eds) *Managing Care in Context*. London: Routledge.
- [30] Shardlow, S.M. and Walliss, J. 2003. 'Mapping comparative empirical studies of European social work.' *British Journal of Social Work* 33, 7, 921-941.
- [31] Smith, V. 2003. *Raising retention and achievement in work-based learning*, *Education and Training*, 45(5): 273-79.
- [32] Smith, M. and Whyte, B. 2008. 'Social education and social pedagogy: Reclaiming a Scottish tradition in social work.' *European Journal of Social Work* 11, 1, 15-28.
- [33] Social Work Education Center. 2006. *Training Curriculum on Child Abuse and Protection*. [PowerPoint Slides]. Understanding (Local NGO).
- [34] Taylor, S. 2001. *Getting Employers Involved: Improving Work-Based Learning through Employer Links: Report and Good Practice Guidelines*. London: Learning and Skills Development Agency.
- [35] Walsh, A. 2007. *Engendering debate: credit recognition of project-based workplace research*, *The Journal of Workplace Learning*, 19(8): 497-510.
- [36] USAID. 2008. *Social Work Education and the Practice Environment in Europe and Eurasia*. Social Transition team at USAID. Dec, 2008. pp. 57, Doc ID: PN-ADN-298
- [37] Thurgate C, Jackson C. 2011. *Workplace Learning In Health And Social Care*. Open University Press; 2011. Available from: eBook Collection (EBSCOhost), Ipswich, MA. Accessed November 12, 2013.

- [38] UNICEF Belgrade & Hrncic, J. 2007. RJ and VOM initiatives in Serbia and Montenegro. *Newsletter of the European Forum for Restorative Justice*, 8 (3). 1-3.
- [39] UNICEF & Save the Children/UK. 2006. *Policy on protection of children without parental care and families at risk in Bosnia & Herzegovina: 2006-2016*. Joint initiative of the Ministry of Labor and Social Policy of the Federation of Bosnia & Herzegovina, Ministry of Health and Social Welfare of the Republika Srpska, UNICEF, & Save the Children/UK on the Policy Development Initiative.
- [40] World Bank. 2008. Kosovo: Country Brief 2007. <http://go.worldbank.org/OYN9SSGZP>
- [41] Wright, E. 2005. International Social Work - A Russian Journey. *Kent School of Social Work, University of Louville Newsletter*. Vol 1.
- [42] Zavirsek, D. 2008. *Engendering social work education under state socialism in Yugoslavia*. *British Journal of Social Work*, 38, 734-750

Web links and resources

Higher education academy on work based learning.

http://www.heacademy.ac.uk/assets/York/documents/ourwork/research/wbl_illuminating.pdf

Organizational cultures.

<http://www.thetimes100.co.uk/theory/theory—corporate-organizational-culture—322.php>

<http://www.learnmanagement2.com/culture.htm>

Lifelong Learning UK.

<http://www.lluk.org/2788.htm>

Business balls, a lighthearted and informative look at careers, business and training with a managerial twist.

<http://www.businessballs.com/>

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 285-294]

Józef Zalewski

ISM Slovakia

Опыт категоризации говора кубанских казаков: постановка проблемы

***Experience categorization
dialect Kuban Cossacks: problem***

Key words: *dialect, Kuban, Cossacks*

Summary

No region of Russia has such a distinct language of the original features as Kuban - the most southern Black Sea area, caught in the whirlpool of history. His name she received from flowing through its land river of the same name . History of settlement and base Kuban goes far back in hoary antiquity. Meots, Cimmerians, Scythians, Goths, Huns, Alans and Pechenegs, Khazars, Cumans, at a later time, the Greeks and the Turks, even the Genoese - who just have not seen Kuban steppes ! Already in the tenth century AD appear here Slavs Rus . Taman peninsula between the Black and Azov seas was formed Tmutarakan principality became for decades marginal fiefdom Russian princes. But as a result of the Mongol invasion principality was destroyed. Almost two and a half centuries, since the XVI century. Mongol- Tatar invaders were in the Kuban, obeying

the almighty power of the Turkish Caliph, being subjects of the Crimean Khan.

Ни один регион России не имеет столь ярко выраженных оригинальных языковых особенностей, как Кубань - самая южная территория Причерноморья, попавшая в водоворот истории. Свое имя она получила от протекающей по ее земле реки под одноименным названием. История заселения и основания Кубани уходит далеко в седую древность. Меоты, киммерийцы, скифы, готы и гунны, аланы и печенеги, хазары, половцы, в более позднее время греки и турки, даже генуэзцы - кого только не видели Кубанские степи! Уже в X веке нашей эры здесь появляются славяне-руссы. На Таманском полуострове между Черным и Азовским морями было образовано Тмутараканское княжество, ставшее на десятки лет окраинной вотчиной русских князей. Но в результате татаро-монгольского нашествия княжество было уничтожено. Почти два с половиной столетия, начиная с XVI в., монголо-татарские завоеватели находились на Кубани, подчиняясь всемогущей власти турецкого халифа, являясь подданными крымского хана.

В конце XVII века на Кубани снова появляются русские поселенцы. Первоначально ими были раскольники, бежавшие от феодального гнета под религиозным знаменем старой веры. Кубань, на территории которой не было крепостного права, привлекала к себе обездоленных людей, в том числе и донских казаков. Но это были единичные поселения. После русско-турецких войн XVIII века, результатом которых стало включение Прикубанья в состав Российской империи, началось массовое военно-казачье освоение опустевшего края. 30 июля 1792 г. Екатериной II был подписан царский указ, в котором Черноморскому казачьему войску подписывалось переселиться и охранять кубанские рубежи России. Она пожаловала Черноморскому казачьему войску земли на правом берегу Кубани от Тамани до устья Лабы. Также ею были подарены войсковое знамя и литавры и подтверждено право на собственные казачьи регалии (булаву, перначи) и войсковую печать. [Затолокин, 2009].

Черноморские казаки ведут свое происхождение от одного из главных центров российского и украинского казачества -

Запорожской Сечи. Переселившись на Кубань, они принесли с собой свою культуру и свой язык. Но культура и быт местных поселенцев – представителей разных этносов и культур, близость кавказских племен, несколько волн заселения, в том числе донских казаков, казаков-линейцев из Воронежской губернии, а также особые природно-климатические условия в значительной мере повлияли на этот процесс. Начала формироваться собственная культура со своими особенностями усадьбы застройки и домостроения, национальной одежды, системы питания, обрядности, фольклора и т.д. Стал формироваться собственный гибридный говор на основе смешения русского, украинского языков с элементами тюркизмов и арабизмов. Он получил название «балачка» (от укр. *балакати* – разговаривать, болтать). Слово «балачка» для обозначения кубанских диалектов и говоров стало употребляться лишь в постсоветское время, но выделение донских и кубанских говоров было описано еще в XIX веке [Ткаченко, 1998].

Сегодня лингвисты различают три основные исторические разновидности балачки — кубанская, донская и горская [<http://ru.wikipedia.org>]. Донская балачка представляет собой переходный диалект от восточно-украинских к южно-русским диалектам. Историческая близость Украины к донскому казачеству вела к постоянным миграциям на Дон и распространению там восточнукраинских диалектов, взаимопроникновению их с южнорусскими. Горская балачка сформировалась во времена Кавказской войны, ввиду влияния народов Кавказа на быт и культуру кубанских и терских казаков. Она отличается заметным кавказским (в первую очередь, адыгейским) влиянием. С продвижением на юг Карачаево-Черкесии и Ставрополя кавказский субстрат постепенно вытесняет первоначальный украинский, так что распространение термина «балачка» на казацкие диалекты этих регионов носит условный характер. Кубанская балачка представляет собой более стабильный вариант говора, которым пользовался в исторической ретроспективе большой процент населения, и горожане, и селяне. Этот говор опирается на письменные источники. Например, известно, что с использованием черноморского казацкого диалекта писали в XVIII-XIX веках Яков Кухаренко, историк-статистик Федор Щербина, Василь Вареник, которого современники

называли "кубанским Цицероном". В музейных экспозициях сохранились оригинальные тексты, записанные им. Например, "Мова, як видкрылы зализный шлях, збудований вид станыци Тихорецькой до города Катеринодара". Александр Пивень был известен своими работами по собиранию местного фольклора: "Сим кип брехеньок", "Торба смиху та мишок реготу", "Чорноморськи вытребеньки", "Козацкы жарты та смихи усым людям для втыхи". Исследовал фольклор и Митрофан Дикарев (например, "Толки народа: Антихрист, Мышиный царь, Гадюки", поэтический сборник "Я давно вже по свиту блукаю"). [Чумаченко, 1998: 87-89]; [Чумаченко, 1993]; [Чумаченко, 2003: 147-157].

Графика и орфография балачки, как правило, использовалась русская, хотя и специфическая. Она называлась «ярыжка» (ярыжа, ерыжка). Происхождение этого термина идет от славянских названий букв Ъ – ер и Ы – еры. Это полуфонетическая система записи украинских диалектов 18-20 вв. (правописание Ивана Котляревского, 1798 г.). Систему, тождественную нынешнему украинскому алфавиту, разработал в 1886 г. Евгений Желехов (алфавит «желеховка») [Ткаченко, 1998].

Лингвисты ожесточенно спорят о происхождении кубанской балачки. Имеет место несколько взаимопротивоположных версий. Сторонники проукраинской позиции считают, что современная балачка - это испорченный украинский язык. Но по версии других исследователей кубанская балачка, наоборот, представляет собой сохранённую и пошедшую собственным путём развития разговорную практику юго-восточных украинских диалектов XVIII столетия, которые позже легли в основу украинского литературного языка. Причем ввиду переселения части народа на относительно изолированные и достаточно далеко отстоящие от материнского языка территории балачка сохранила в архаизированном варианте языковую практику именно XVIII столетия, тогда как литературный украинский язык стал развиваться дальше, впитывать иноязычные заимствования и изменяться. Таким образом, кубанская балачка законсервировала разговорную практику юго-восточных украинских диалектов XVIII в.

Есть версия, что казаки как социальное сословие на основе смеси славянских диалектов с вкраплением тюркизмов и арабизмов

выработали свой язык, но последующая украинизация и полонизация вследствие близкого соседства и миграционных контактов сильно изменила этот казачий язык и в результате дала балачку.

Еще одна версия рассматривает балачку как суржик, практически не отличающийся от того, на котором разговаривают на русифицированных территориях Украины. Но с этим не согласны некоторые лингвисты, утверждающие что суржика по сути не было. А был плавный переход из русского в украинский язык - несколько промежуточных говоров (образно говоря несколько "диалектных полос") между Москвой и Киевом. А со становлением границы и под влиянием литературного языка, который преподавали в школе и пропагандировали в средствах массовой информации, промежуточные диалекты стали соответственно более "русскоподобными" в России и более "украиноподобными" в Украине. По пятой версии в балачке украинский и русский языки не просто смешались, но и образовали своеобразный диалект. «Это - диалект, – считает кандидат исторических наук, научный сотрудник научно-исследовательского центра традиционной культуры при Кубанском казачьем хоре Игорь Васильев. – Он относится к говорам вторичного образования, поскольку складывались они, начиная с 19 в., в результате переселения людей из самых различных областей, при котором происходило смешивание населения и диалектов».

При том, что кубанские говоры не входят в традиционную классификацию русских диалектов, показательно, что кубанский диалект не совсем обычный. Помимо казаков, этнографы насчитывают порядка 16 субэтносов русского народа (полехи, саяны, мешера, горюны, каргаполы, бухтарминцы и другие). Но только на балачке и поморском говоре (Архангельская область) имеются письменные памятники литературы. Наличие литературных источников говорит о том, что статус диалекта для балачки узок. Но при этом, оппоненты этой точки зрения полагают, что нельзя не учитывать и то, что известные образцы дореволюционной кубанской литературы писались не на народном диалекте, а на более или менее похожих на него так называемых "балачкообразных" формах. Зачастую некоторые слова и обороты авторы сочиняли сами или строили искусственно [Чумаченко, 2003: 147-157].

Этнографами и лингвистами установлено, что кубанская балачка - это не единый говор, она различается территориально, в зависимости от волн заселения Кубани - линейцами (переселенцами из Воронежской губернии) и черноморцами (Запорожской Сечи), а также переселенцами - казаками с Буга, Днестра, Хопра, Запорожской, Полтавской и др. губерний, гражданским населением, которое с 1868 г. стало добровольно осваивать край, получив право приобретать в собственность дома и строения. Языки эти не просто перемешались механически, они все время менялись, в результате создали свою новую культурную реальность. Не только в разных частях Кубани, но и даже в соседних станицах есть различия в разговорной речи. Наиболее значима и близка к литературному украинскому языку разновидность балачки, распространённая на Таманском полуострове. Переписью 1897 года она была отнесена к «малороссийскому языку». В Причерноморье, в станицах Раевской, Гостагаевской, Анапской, Ниберджаевской говорят ближе к Таманскому говору балачки. С запада от Тамани и на восток ее влияние становится слабее. Таким образом, исторические корни балачки весьма запутаны и нуждаются в более глубоком исследовании.

Особая судьба ожидала балачку в начале XX века. Несмотря на многочисленные миграционные потоки из различных губерний России на Кубани все больше укреплялся украинский язык. Согласно переписи населения в 1906 г. в Екатеринодаре (сегодня - Краснодар) треть населения говорило по-украински. Открыто действовало украинофильское просветительское общество «Просвита», несмотря на то, что официальным языком был русский. [Чумаченко, 1998: 87-89].

Начало XX века для Кубани - трагический период, связанный с переходом власти из одних рук в другие, со сменой установок и ценностей. Это коснулось и языка, как составляющего элемента политики. На волне Февральской революции 1917-го года начал осуществляться постепенный переход преподавания в кубанских школах на украинский язык. Стали выходить украинские газеты (например, «Кубанська зоря») и буквари. Определенный статус используемому языку придал факт независимого существования Кубани в 1918-20 гг., когда была провозглашена Кубанская народная

республика (КНР), подавшая заявку на вступление в Лигу Наций (предтечу нынешней ООН) [Ткаченко, 1998].

Однако после прихода к власти деникинцев в ноябре 1919-го украинизация была свернута, на «Просвиту» и других приверженцев украинской культуры обрушились жестокие репрессии. По словам кандидата филологических наук В.К. Чумаченко, в тот период даже за обнаруженный в квартире томик стихов Тараса Шевченко полагался расстрел [Чумаченко, 2003: 147-157].

Скорое установление власти большевиков вернуло народу языковую свободу. Большевики провозгласили политику «коренизации» и ее составляющую «украинизацию». Ведомство народного просвещения Кубанского краевого правительства активно стремилось расширению культурным контактам с Украиной. Так, управляющий Ведомством народного просвещения Кубанского краевого правительства пригласил на Кубань представителей национальных просветительских украинских организаций. Они вели совместную с ведомством работу по изучению «материнского языка» в школах Кубанского края. Под термином «материнский язык» имелся в виду кубанский говор. Проблема заключалась в том, что на нем говорили, но грамоты украинской не знали, и писали, как говорили, русскими буквами. Необходимо было обучить украинской грамоте. Было открыто сотни украинских школ, вузы и техникумы, на украинском языке выходило свыше 20 газет, вещало радио, действовала украинская секция при писательской организации и три профессиональных театра. В 1920-х гг. в станице Полтавской открыт Кубанский педагогический украинский техникум, который стал ячейкой украинской культуры на Кубани. В 1924 г. в Москве был организован «Союз украинских пролетарских и сельских писателей Российской Федерации» (СИМ) – «Село і Місто» с филиалами в Краснодаре и в ст. Полтавской. С 1926 г. вышло в свет периодическое издание «Червона газета».

Именно в это время появился термин «кубанский язык», который рекомендовал использовать тогдашний нарком образования РСФСР Анатолий Луначарский, дабы успокоить украинофобов. Уже к 1928 году местным партийным руководством принято специальное постановление, где указывалось, что «кубанский разговорный в

научном отношении есть чисто украинский и даже в большей мере, чем в местностях УССР».

Однако если украинизация Восточной Украины не встретила сопротивления, то на Кубани эта политика успехом не увенчалась. Против украинизации были выдвинуты все уже давно известные аргументы, включая то, что на Кубани нет украинского языка, а есть свой собственный «кубанский». С 1930 г. начался обратный процесс – свертывание украинизации. В 1932 г. ЦК ВКП(б) принял постановление «О прекращении украинизации». Подписанное Сталиным и Молотовым постановление требовало «немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов «украинских» районов, а также все существующие газеты и журналы с украинского языка на русский, как более понятный для кубанцев, подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык». Сразу же была прекращена деятельность издательств «Червоний прапор» и «Радянський станичник», Краснодарский филиал Государственного издательства Украины с его представительствами на Кубани и Северном Кавказе остановил распространение украинской литературы и периодики, с 28 марта 1933 года был ликвидирован и краевой украинский театр (Иванцов, 2009).

Но, несмотря на проводимую русификацию, коренное население станиц и малых городов по-прежнему говорило на балачке, хотя она не имела официального статуса в субъектах Российской Федерации, являющихся территорией её распространения, и не использовалась в качестве основного языка обучения. В Советском Союзе она официально рассматривалась как диалект русского языка, который употребляется преимущественно пожилыми станичниками. Использование ее в культуре заключалось, прежде всего, в исполнении песен украинского происхождения фольклорными коллективами, включая знаменитый Кубанский казачий хор.

В 1990-е гг. в эпоху перестройки и установления демократизации на Кубани начинается общественное движение по возрождению казачества. Ему сопутствует стремление энтузиастов к возрождению балачки и признания ее самостоятельным языком. Это движение нашло горячий отклик на Украине. Там была организована инициативная группа по созданию украинского кубанского

землячества, о чем сообщил в прессе глава Украинской партии партии Олег Олийнык. «Мы начнем теснее сотрудничать с Кубанью и вернем ей настоящее украинское лицо», – заявил он. По его словам «политика России на Кубани – это не отдельные шаги. Это целая система, которая уничтожала украинство... А мы планируем работать над возвращением украинцам национальной памяти, наследия, возвращения истории. Мы работаем с кубанской молодежью. Мы пытаемся донести до потомков казаков историческую правду о том, кто они». [Васильев, 2010].

В начале 1990-х на Кубани было несколько попыток организовать украинские общества (Общество украинского языка им. Т. Г. Шевченко, Черноморский казацкий совет, Кубанское казацкое войско); в краевой газете «Кубанские новости» вышло несколько украинских страниц; Государственная телерадиокомпания «Кубань» показала два спектакля Киевского театра им. И. Франко. 1998 году на крупнейшей местной телерадиокомпании регулярно выходила десятиминутная передача на кубанском диалекте: диктор на фоне видеоряда озвучивал исторические анекдоты и забавные рассказы, связанные с Кубанью. Но это были эпизодические мероприятия.

В последние десятилетия на Кубани возрождается казачество, и этот процесс активно поддерживается на правительственном уровне. Казаки участвуют в парадах, казачьим дружинам поручено патрулирование улиц, в станицах возрождается казачье самоуправление. В контексте перемен понятны движения, направленные на возрождение казачьего говора. Широкий резонанс в Краснодарском крае вызвало предложение группы ученых Кубанского государственного университета ввести преподавание в местных школах на балачке. Поводом послужила разработка трех вариантов "Кубанской азбуки". В частности, они предусматривают ознакомительные уроки, на которых рассказывается о местных диалектах. С 2005 года во всех школах края преподается предмет «Кубановедение» - в его программе есть и разбор текстов, записанных этнографами на балачке. Предусмотрен курс углубленного изучения предмета в классах с филологическим уклоном.

Но, несмотря на все усилия, в хуторах и станицах все реже можно слышать исконное казачье наречие. Резко уменьшается и число живых носителей этого интересного диалекта, на котором сложено

немало песен, баек, пословиц. Бьют тревогу не только собиратели фольклора: с утратой этого самобытного элемента кубанской культуры может прерваться связь времен.

Использованная литература:

- [1] Васильев, И. Ю. 2010. *Украинское национальное движение и украинизация на Кубани в 1917—1932 гг.* – Краснодар.
- [2] Затолокин, В.П. 2009. *Страницы истории Кубанского казачества. История станицы Келермесской* / В.П. Затолокин, М.И. Крылов М., А.Г. Питинов, С.А. Фатеев. –СПб.
- [3] Иванцов, И. Г. 2009. *Украинизация Кубани в документах комиссии внутрипартийного контроля ВКП(б). 1920-е - начало 1930-х гг.: монография.* – Краснодар.
- [4] *Пришло ли время расстаться с балачкой?* // Тамань, 6.02.10, №17.
- [5] Ткаченко, П. 1998. *Кубанский говор. Опыт авторского словаря.* — М.: Граница.
- [6] Чумаченко, В. К. 1998. *Кубанский кобзарь: о творческом наследии Я.Г. Кухаренко* / В. К. Чумаченко // Кубань, № 4.
- [7] Чумаченко, В. К. 1993. *Слово об Александре Пивне* / В. К. Чумаченко // Кубанские новости, 24 марта.
- [8] Чумаченко, В. К. 2007. *"Чтоб слово наше не пропало.."* / В. К. Чумаченко // Родная Кубань. № 2.
- [9] Чумаченко, В. К. 2007. *От единого славянского корня* / В. К. Чумаченко // Кубанские новости, 24 марта.
- [10] Чумаченко, В. К. 2003. *Украинская литература Кубани в рукописях, изданиях и переизданиях* / В. К. Чумаченко // Книжное дело на Северном Кавказе: история и современность: сб. статей / КГУКИ. — (Краснодар. Вып. 1).
- [11] Шабалин, М. Н. 1959. *О происхождении некоторых черт русского кубанского диалекта.* // Вопросы истории русского языка. -М.: Изд-во Моск. ун-та.
- [12] <http://ru.wikipedia.org/wiki/%C1%E0%EB%E0%F7%EA%E0>

Humanum

Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne

Nr 11(2)/2013

ISSN 1898-8431

[s. 295-312]

Marika Ziemba, Krzysztof Świeszczak

Uniwersytet Łódzki

Misje wybranych banków komercyjnych w kontekście społecznej odpowiedzialności biznesu

Key words: *corporate social responsibility, mission, banking*

Summary

The aim of the publication is to evaluate the mission selected commercial banks for account of corporate social responsibility on the basis of material available on the websites of entities. Operation in accordance with the principles of CSR brings benefits to financial institutions, therefore, the key value should be formulated based on this concept. The most important determinant of an organization's strategy is its mission, and hence extremely important is the implementation of socially significant for those responsible and involved.

Wstęp

Sektor bankowy podlega ciągłym zmianom, wraz z upływem czasu przeobrażeniu uległ także sposób działania banków. Obecnie nie są to jedynie organizacje sprzedające produkty i usługi finansowe, ale także (albo przede wszystkim) instytucje odpowiedzialne społecznie, a więc takie, które odpowiadają za swoje działania wobec różnych grup interesa-

riuszy (m. in. wobec klientów, pracowników, akcjonariuszy i społeczności lokalnej). Powoduje to, że banki dążąc do wizerunku instytucji społecznie odpowiedzialnej podejmują działania w obszarach niefinansowych, takich jak: wolontariat, akcje społeczne, inicjatywy na rzecz ochrony środowiska.

Kierunki funkcjonowania organizacji wyznaczone są przez kluczowe dla nich wartości, sformułowane w postaci misji. Ponieważ banki przyjmują w swojej strategii koncepcję społecznej odpowiedzialności biznesu, to strategie te powinny mieć swoje odzwierciedlenie przede wszystkim w misjach tych podmiotów. W artykule przeprowadzono ich przegląd oraz dokonano oceny w celu znalezienia odpowiedzi na pytanie, czy banki uwzględniają w swoich misjach ideę społecznej odpowiedzialności biznesu, a jeśli tak, to jakie osiągnięto poziomy odpowiedzialności (według piramidy CSR) i wobec jakich grup interesariuszy deklarują odpowiedzialność? Analizę przeprowadzono na podstawie materiałów dostępnych na stronach internetowych 20 największych instytucji finansowych działających w Polsce (pod względem sumy bilansowej według Miesięcznika Finansowego Bank).

Koncepcja społecznej odpowiedzialności biznesu

Społeczna odpowiedzialność biznesu to „koncepcja zorientowania na skutki prowadzonych działań, znalezienia równowagi pomiędzy efektywnością i dochodowością a szeroko pojętym interesem społecznym” [Mackiewicz, 2009: 4]. Inna definicja mówi o tym, że jest to [Kos, 2011: 76]: „koncepcja oparta na najwyższych standardach etycznych, dzięki której przedsiębiorstwa na etapie budowania strategii dobrowolnie i świadomie uwzględniają interesy społeczne i ochronę środowiska, a także relacje z różnymi grupami interesariuszy: społeczeństwa jako całości, a także jego wyodrębnionych grup – właścicieli, klientów, pracowników, inwestorów, dostawców, akcjonariuszy, banków i innych partnerów biznesowych”.

Rozważając społeczną odpowiedzialność biznesu należy wziąć pod uwagę odpowiedzialność podmiotu wobec różnych grup interesariuszy, co można zauważyć m. in. w definicji Kreikebauma „poszanowanie interesów wszystkich różnorodnych grup odniesienia podczas podejmowania decyzji gospodarczych, kompensowanie przez kierownictwo wzajemnie sprzecznych interesów, wypracowanie wystarczających zysków jako

warunek prowadzenia dodatkowych działań socjalnych” [Kreikebaum, 1996: 209] lub Wołowca „filozofia prowadzenia działalności gospodarczej, uwzględniająca budowanie trwałych, przejrzystych relacji ze wszystkimi zainteresowanymi stronami” [Wołowiec, 2004: 3-11].

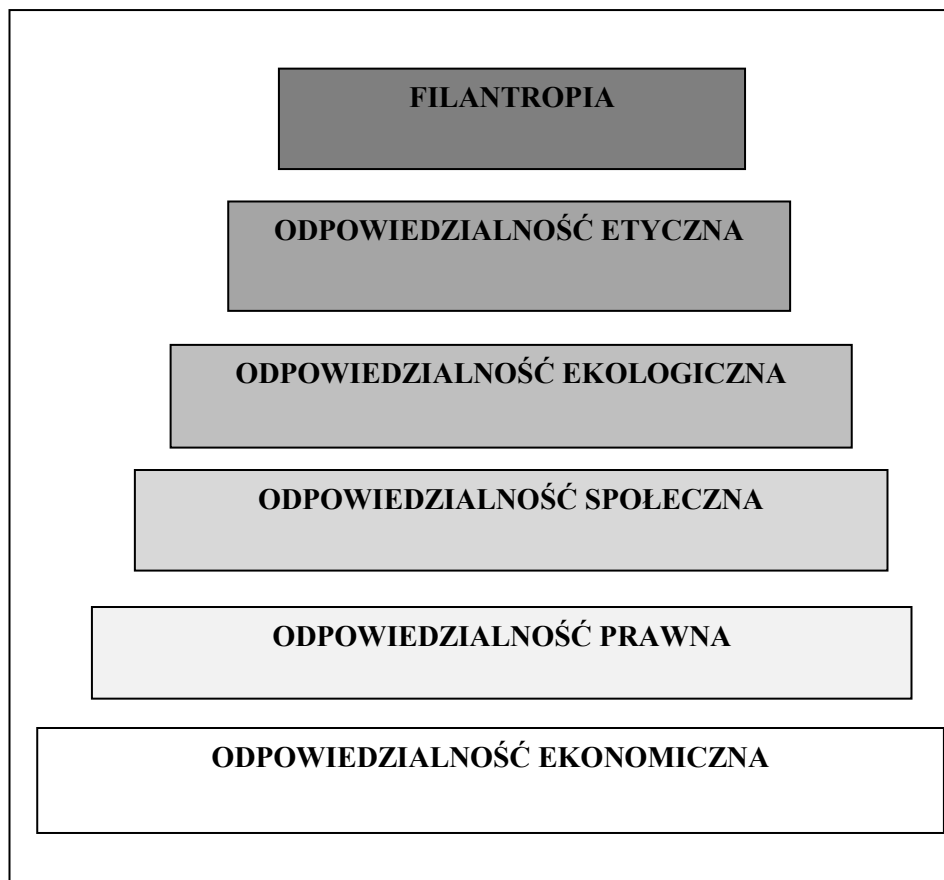
W ramach społecznej odpowiedzialności można wyróżnić odpowiedzialność [Rybak, 2002: 68]:

- ekonomiczną, rozumianą jako wymaganie ze strony społeczeństwa w zakresie efektywności działania organizacji, minimalizacji kosztów, podejmowanie przemyślanych decyzji biznesowych, itp.,
- prawną, czyli wymaganą przez społeczeństwo ochronę konsumenta, ochronę pracowników, wywiązywanie się z zobowiązań wobec kontrahentów, osiąganie zysków i maksymalizowanie dochodów ze sprzedaży produktów i usług,
- etyczną, definiowaną jako odpowiedzialność oczekiwaną przez społeczeństwo w zakresie przestrzegania w działalności zasad i wartości etycznych,
- filantropijną, odzwierciedlającą pożądaną przez społeczeństwo inicjatywy, takie jak programy wspierające społeczeństwo (np. działalność edukacyjna) oraz zaangażowanie na rzecz społeczności lokalnej.

W literaturze niejednokrotnie podkreśla się, że oprócz wymienionych poziomów należy także uwzględnić perspektywę socjologiczną („współzależność pomiędzy gospodarką, a społeczeństwem oraz oczekiwaniami tych ostatnich wobec podmiotu w zakresie wzrostu dobrobytu i poprawy jakości życia obywateli”) i ekologiczną („poszanowanie środowiska naturalnego w imię jakości życia, czyli m. in. piękna krajobrazu i warunków zdrowotnych”) [Adamczyk, 2009: 53], [Rudnicka, 2012: 44], [Urip, 2010: 43] – przykładem może być definicja społecznej odpowiedzialności zaprezentowana przez Ministerstwo Gospodarki – „dobrowolne, wykraczające poza minimalne wymogi prawne, uwzględnianie przez przedsiębiorstwa problematyki społecznej i środowiskowej w swojej działalności komercyjnej i stosunkach z zainteresowanymi stronami” [Ministerstwo Gospodarki 2013] lub Komisję Europejską – „koncepcja, wedle której przedsiębiorstwa dobrowolnie uwzględniają aspekty społeczne i ekologiczne w działaniach biznesowych i relacjach z interesariuszami” [Komisja Europejska 2006].

Jak wynika z wcześniejszych rozważań, w działalności banków można wyróżnić kilka poziomów odpowiedzialności społecznej. Rysunek 1 przedstawia piramidę odpowiedzialności społecznej instytucji finansowych, z działalnością filantropijną na szczycie oraz poziomem ekonomicznym i prawnym jako obowiązkową dla wszystkich banków podstawą.

Rys. 1. Piramida społecznej odpowiedzialności banków

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: A. B. Carroll, *The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders*, "Business Horizons" July – August, 1991, p. 39 - 48.

Spółeczna odpowiedzialność banków obejmuje następujące obszary: dostawcy, pracownicy, społeczność, produkty i klienci. W każdym z tych obszarów instytucje mogą wywierać bezpośredni lub pośredni wpływ [SPI-Finance 2002]. Koncepcja CSR podkreśla konieczność zrównoważonego wpływu podmiotów na sferę ekonomiczną (kluczowymi interesariuszami są: akcjonariusze, dostawcy, kontrahenci oraz społeczności lokalne i krajowe), społeczną (pracownicy, klienci, społeczności) oraz środowisko naturalne (klienci, pracownicy, społeczności lokalne) [Marcinkowska, 2013: 23].

Misja jako najważniejsza wartość podmiotów

Misja jest rozumiana jako „charakterystyczna rola do spełnienia przez firmę, wyrażająca jej odrębność (tożsamość organizacyjną) i sens istnienia” [Stabryła, 2000: 48]. Na podstawie tej definicji można wywnioskować, że misja wyznacza trzon działania organizacji, ale również pozwala wyróżnić się na tle konkurentów. Dla Cardony, Reya i Freemana misja stanowi „kompedium wartości, jakich oczekują klienci i inni interesariusze przedsiębiorstwa” [Freeman, 2010: 7-10], [Cardona, Rey, 2009: 75].

Według Portera i Kramera organizacja istnieje po to, aby wspólnie ze społeczeństwem tworzyć wartość [Porter, Kramer 2011: 2-17]. Może ona dotyczyć [Moszoro, 2012: 55]:

- aspektu biznesowego – związanego z prowadzeniem działalności i osiąganiem zysku,
- aspektu interpersonalnego – odnoszącego się do komunikacji z pracownikami i kultury organizacyjnej,
- aspektu rozwojowego – dotyczącego np. innowacyjności, kreatywności, ciągłego doskonalenia,
- aspektu pozaorganizacyjnego – związanego m. in. ze społeczną odpowiedzialnością biznesu.

Sformułowanie misji pozwala na wyznaczenie wartości, którymi ma się kierować organizacja, co w rezultacie pomaga zachować wewnętrzną spójność funkcjonowania i ułatwia zachowanie konsekwencji w działaniu. Można zatem powiedzieć, że tworzy fundament, na którym można zbudować kulturę organizacyjną oraz czytelny wizerunek na rzecz otoczenia [Kaleta, 2004: 92]. Określenie misji ma dla organizacji istotne znaczenie ze względu na określenie zadań i kierunku działania, sposobu

wykorzystania zasobów, stworzenie kultury organizacyjnej i rozpowszechnianie wśród pracowników kluczowych wartości i priorytetów działania [Duliniec, 1994: 97], [Payne, 1994: 65-82], [Nowotny, 1994: 17-36], [Niestrój, 1996: 25-28]. Co ważniejsze, odpowiednie upowszechnienie misji wśród pracowników i zaangażowanie ich w jej wdrażanie, wywołuje poczucie istotności wykonywanych zadań dla rozwoju całego podmiotu. Uzyskanie tego efektu jest możliwe tylko wtedy, gdy wśród zasobów ludzkich będą propagowane zasady etyczne (m. in. poprzez opracowywanie i przestrzeganie kodeksów etycznych) [Roszkowski, 2002: 97].

Podobnie jak w przypadku społecznej odpowiedzialności banków, także w odniesieniu do misji tych instytucji można wyróżnić podstawowych interesariuszy. Podstawowy podział wyróżnia perspektywę finansową (strategia wzrostu, zyskowności, płynności i ryzyka, oceniana z perspektywy akcjonariusza podmiotu), perspektywę klienta (strategia tworzenia wartości z perspektywy klienta), perspektywę procesów (strategia dotycząca wewnętrznych procesów firmy, ich sprawność i efektywność skutkująca zadowoleniem klienta i akcjonariuszy) oraz perspektywę rozwoju (strategia wspomagająca tworzenie klimatu i kultury organizacji, sprzyjającym zmianom organizacyjnym, innowacjom i rozwojowi firmy) [Kaplan, Norton, 2001: 29]. Oprócz tych podstawowych, wyróżnia się także kolejne: perspektywę dostawcy, perspektywę udziałowców, perspektywę publiczną, perspektywę środowiska, perspektywę rynku, itp. Dla zachowania spójności z analizą interesariuszy w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu w części empirycznej misje wybranych banków będą rozpatrywane w następujących obszarach: klienci, akcjonariusze, pracownicy, bank (rozumiana łącznie jako perspektywa finansowa i perspektywa procesów) i otoczenie.

Przegląd misji wybranych banków komercyjnych w kontekście koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu

Do oceny misji wybranych banków komercyjnych w kontekście koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu wykorzystano materiały zamieszczone na stronach internetowych 20 największych banków działających w Polsce (pod względem sumy bilansowej według Miesięcznika Finansowego Bank) – patrz tabela 1. W oparciu o dostępne dane podjęto próbę odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- Czy wybrane banki komercyjne uwzględniają w swoich misjach ideę społecznej odpowiedzialności biznesu?
- Jakie poziomy odpowiedzialności (według piramidy CSR) zawarte są w misjach wybranych banków komercyjnych?
- Wobec jakich grup interesariuszy deklarują w swoich misjach odpowiedzialność wybrane banki komercyjne?

Tab. 1. Misje wybranych banków komercyjnych

BANK	MISJA	KLUCZOWE WARTOŚCI
Bank Pekao	„My, pracownicy Banku Pekao jesteśmy zdeterminowani do budowania wartości dla naszych Klientów. Jako wiodący bank w Polsce, uczestniczymy aktywnie w rozwoju społeczności, w których żyjemy i w tworzeniu najlepszych miejsc pracy. Dążymy do osiągnięcia najwyższych standardów i konsekwentnie staramy się wprowadzać proste rozwiązania. Realizacja naszych zobowiązań pozwala nam budować trwałą wartość dla wszystkich akcjonariuszy.”	Wartość dla klientów Rozwój społeczności Zatrudnienie Standardy etyczne Wartość dla akcjonariuszy
Bank Zachodni WBK	„Gdziekolwiek działamy, klienci będą nas cenili za wyróżniającą się jakość naszej oferty, która pozwoli nam osiągnąć nadzwyczajny wzrost zysku.”	Jakość produktów Zyski
Millennium Bank	„Misją Banku Millennium SA jest konsekwentna realizacja programu rozwoju i umacniania pozycji na rynku.”	Umocnienie pozycji na rynku
Bank Handlowy	„Misją Banku jest odegranie wiodącej roli w sektorze bankowym w Polsce poprzez oferowanie światowej	Wiodąca pozycja na rynku Jakość produktów

BANK	MISJA	KLUCZOWE WARTOŚCI
	klasy produktów i wysokiej jakości usług Klientom krajowym i międzynarodowym, zapewnianie akcjonariuszom wysokiego zwrotu z kapitału, tworzenie atrakcyjnego i satysfakcjonującego środowiska pracy dla pracowników oraz wyznaczanie standardów etycznych w biznesie.”	Jakość obsługi Wartość dla akcjonariuszy Dbalność o pracowników Standardy etyczne
Deutsche Bank	„Misją Deutsche Bank jest świadczenie najwyższej jakości usług finansowych skierowanych do wymagających Klientów indywidualnych i biznesowych oraz kreowanie trwałej wartości zarówno dla naszych Udziałowców, Pracowników oraz społeczności, w których działamy.”	Jakość usług Wartość dla udziałowców, pracowników i społeczności
Raiffeisen Bank	„Dążymy do budowania trwałych relacji z Klientami, na rynkach krajów Europy Środkowo-Wschodniej, w tym w Polsce, oferujemy pełen zakres usług finansowych o najwyższej jakości, w światowych centrach finansowych jesteśmy znaczącym bankiem niszowym. Jako instytucja należąca do Grupy Bankowej Raiffeisen w Austrii świadczymy usługi finansowe na rzecz naszych udziałowców, wśród naszych pracowników promujemy przedsiębiorczość, inicjatywę i dbamy o ich rozwój.	Trwałe relacje z klientami Jakość usług Wartość dla udziałowców Rozwój pracowników
Bank BPH	„Chcemy tworzyć bezpieczny i przyjazny dla Klientów Bank oferujący	Zaufanie klientów

BANK	MISJA	KLUCZOWE WARTOŚCI
	<p>produkty i usługi finansowe w duchu zaufania i zgodnie z zasadami FAIR PLAY.</p> <p>PO PROSTU FAIR - to sposób w jaki działamy - to nasze zobowiązanie wobec Klientów, pracowników, akcjonariuszy i społeczności lokalnych.”</p>	<p>Standardy etyczne</p> <p>Uczciwość wobec klientów, pracowników, akcjonariuszy i społeczeństwa lokalnego</p>
<p>mBank</p>	<p>„Maksimum korzyści i wygoda w finansach osobistych”.</p>	<p>Wartość dla klientów</p>
<p>PKO BP</p>	<p>„Chcąc utrzymać uniwersalny, polski charakter, Bank konsekwentnie wzmacnia pozycję lidera we wszystkich ważnych segmentach rynku. Dążąc do osiągnięcia tego nadrzędnego celu, rozwija się w sposób zrównoważony, skupiając się na rozpoznaniu i zaspokajaniu potrzeb klientów, z którymi buduje silne, długookresowe relacje. Dzięki zwiększonej sprawności operacyjnej zdecydowanie i konsekwentnie poprawia jakość obsługi klientów. Równocześnie dba o zachowanie stabilnej rentowności zgodnej z oczekiwaniami akcjonariuszy, prowadząc ostrożną politykę zarządzania ryzykiem. Aby budować zespół z najbardziej wartościowych pracowników na rynku, ma ambicje stać się najlepszym pracodawcą w polskim sektorze finansowym.”</p>	<p>Pozycja na rynku</p> <p>Zaspokojenie potrzeb klientów</p> <p>Relacje z klientami</p> <p>Jakość obsługi</p> <p>Rentowność</p> <p>Wartość dla akcjonariuszy</p> <p>Zarządzanie ryzykiem</p> <p>Dbalność o pracowników</p>

BANK	MISJA	KLUCZOWE WARTOŚCI
ING Bank Śląski	„Dokładamy wszelkich starań, by dostarczyć nasze produkty i usługi klientom, w sposób jakiego od nas oczekują: zapewniając przykładowa jakość obsługi, maksimum wygody i konkurencyjne ceny. Starania te wyrażone są w naszej misji: wyznaczanie standardów wspierania naszych klientów w planowaniu ich finansowej przyszłości.”	Jakość produktów Zaspokojenie potrzeb klientów Jakość obsługi Konkurencyjność cenowa Standardy etyczne
Bank Gospodarki Krajowej	„Misją Banku Gospodarstwa Krajowego jest sprawna i efektywna kosztowo realizacja działalności zleconej przez Państwo, uzupełniona przez rozwój atrakcyjnej oferty działalności własnej dla wybranych segmentów rynku, w których bank może wykorzystać swoje naturalne przewagi.”	Efektywność działania Jakość produktów Zaspokojenie potrzeb wybranej grupy klientów
Bank BGŻ	„Misją Banku BGŻ jest być tam, gdzie są jego klienci – w małych miejscowościach. To właśnie tam toczy się gra o wyrównywanie szans edukacyjnych i zapobieganie wyludnieniu mniej rozwiniętych obszarów. Chcemy być partnerem dla lokalnych społeczności - pomagamy w rozwiązywaniu istotnych lokalnych problemów, proponujemy rozwiązania, wychodzimy z inicjatywą, zapraszamy do współpracy i aktywnie w niej uczestniczymy.”	Dotarcie do klientów Wyrównywanie szans edukacyjnych Działanie na rzecz społeczności lokalnej
Getin Noble Bank	„Chcemy być dla Klientów bankiem pierwszego wyboru – instytucją,	Wartość dla klientów

BANK	MISJA	KLUCZOWE WARTOŚCI
	której bez wahania powierzają swoje pieniądze.”	Pozyskanie zaufania klientów
BNP Paribas Bank	<p>„Wierzimy, że nasza działalność biznesowa nie pozostaje bez wpływu na społeczeństwo oraz środowisko naturalne – i że o naszym sukcesie decyduje m.in. sposób, w jaki działamy na rzecz społeczności, w której funkcjonujemy. Dlatego koncentrujemy się na dwóch wymiarach korporacyjnej odpowiedzialności społecznej: zrównoważonym rozwoju oraz społecznym zaangażowaniu. Zrównoważony rozwój rozumiemy jako osiąganie trwałego wzrostu ekonomicznego z jednoczesnym uwzględnieniem oczekiwań interesariuszy, a także odpowiedzialne podejście do wyzwań społecznych oraz ekologicznych. Zaangażowanie społeczne oznacza dla nas wspieranie społeczności lokalnych poprzez działalność filantropijną oraz wolontariat pracowniczy. W tym celu powołaliśmy do życia Fundację BNP Paribas, której głównym celem jest walka z wykluczeniem społecznym.”</p>	<p>Zrównoważony rozwój Wzrost ekonomiczny Wartość dla interesariuszy Działania na rzecz społeczeństwa Inicjatywy ekologiczne Zaangażowanie społeczne Działalność filantropijna Wolontariat pracowniczy Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu</p>
Nordea	<p>„Naszą misją jest stwarzanie możliwości naszym klientom, pracownikom, akcjonariuszom. Cele naszych Klientów są istotą naszej pracy. - Pomagamy naszym pracownikom</p>	<p>Wartość dla klientów Wartość dla pracowników Wartość dla akcjonariuszy</p>

BANK	MISJA	KLUCZOWE WARTOŚCI
	realizować swoje aspiracje zawodowe i doskonalić umiejętności. - Realizujemy cele naszych Akcjonariuszy.”	Rozwój pracowników
BOŚ Bank	„Rzetelny bank – w trosce o Ciebie i Nasze środowisko. Bank służy ludziom – i tworzą go ludzie. Dlatego wkładamy wiele wysiłku, aby lepiej rozumieć Państwa oczekiwania - odpowiadając jak najlepszą ofertą. Chcemy, aby wspólne wartości, cele i odwaga patrzenia w przyszłość jednoczyły zespół naszego banku..”	Wartość dla klientów Dbałość o środowisko Jakość produktów Integracja działań w ramach banku
Credit Agricole	„Strategicznym celem Credit Agricole Bank Polska SA jest zajęcie jednej z wiodących pozycji na rynku bankowości uniwersalnej.”	Pozycja konkurencyjna
Bank Pocztowy	„Misja Banku Poczтового – prosta i dostępna bankowość - zakłada unikanie skomplikowanych produktów, zawiłych procedur i niezrozumiałej komunikacji”.	Proste procedury Proste produkty Przejrzystość
Eurobank	„Wartość Eurobanku budujemy na połączeniu dynamiki działania typowej dla rynku <i>consumer finance</i> z coraz większą paletą usług finansowych charakterystycznych dla bankowości detalicznej. Chcemy być bankiem nastawionym na długotrwałe relacje z klientem: nieskomplikowanym, przyjaznym i skutecznym.”	Różnorodność produktowa Budowanie relacji z klientem Przejrzystość Przyjazność Skuteczność

BANK	MISJA	KLUCZOWE WARTOŚCI
Alior	<p>„W swojej codziennej pracy łączymy innowacyjne podejście do bankowości oraz nowoczesne technologie z tradycyjnymi zasadami, którymi kierujemy się od początku naszej działalności:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Przejrzystość i prostota – Uczciwość i odpowiedzialność – Bezpieczeństwo i stabilność – Przedsiębiorczość i innowacyjność.” 	<p>Innowacyjność Nowoczesne technologie Tradycja</p> <p>Przejrzystość Uczciwość Bezpieczeństwo Przedsiębiorczość</p>

Źródło: Opracowanie własne na podstawie stron internetowych banków.

Jak można zauważyć, misje poszczególnych banków różnią się między sobą, różne są także wyrażone w nich kluczowe wartości. Co istotne, każda z badanych instytucji w swojej misji zawiera (choćby częściowo) ideę społecznej odpowiedzialności biznesu.

Na podstawie tabeli 1 wyznaczono grupy interesariuszy, wobec których deklarują w swoich misjach odpowiedzialność poszczególne banki komercyjne (patrz tabela 2).

Tab. 2. Macierz odpowiedzialności wobec poszczególnych grup interesariuszy w misjach wybranych banków komercyjnych

BANK	KLIENCI	AKCJONARIUSZE	PRACOWNICY	BANK	OTOCZENIE
Bank Pekao	X	X			X
Bank Zachodni WBK				X	
Millennium Bank				X	
Bank Handlowy		X	X	X	

BANK	KLIENCI	AKCJONARIUSZE	PRACOWNICY	BANK	OTOCZENIE
Deutsche Bank		X	X	X	X
Raiffeisen Bank	X	X	X	X	
Bank BPH	X	X	X		X
mBank	X				
PKO BP	X	X	X	X	
ING Bank Śląski	X			X	
Bank Gospodarki Krajowej	X			X	
Bank BGŻ	X				X
Getin Noble Bank	X				
BNP Paribas Bank	X	X	X	X	X
Nordea	X	X	X		
BOŚ Bank	X		X	X	X
Credit Agricole				X	
Bank Pocztowy				X	
Eurobank	X			X	
Alior				X	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie stron internetowych banków.

Jak można zauważyć w tabeli 2, tylko BNP Paribas Bank sformułował swoją misję w oparciu o potrzeby wszystkich swoich interesariuszy. Pięć z banków (Alior, Bank Pocztowy, Credit Agricole, Bank Zachodni WBK i Millennium Bank) opiera swoją strategię wyłącznie na celach ekonomicznych, istotnych z punktu widzenia samej organizacji.

Nawiązując do rysunku 1 (piramida CSR) i w oparciu o misje wybranych instytucji, wyznaczono poziomy społecznej odpowiedzialności banków, zawarte w ich misjach.

Tab. 3. Poziomy społecznej odpowiedzialności banków w misjach wybranych banków komercyjnych.

BANK	ODPOWIEDZIALNOŚĆ EKONOMICZNA	ODPOWIEDZIALNOŚĆ PRAWNA	ODPOWIEDZIALNOŚĆ SOCJOLOGICZNA	ODPOWIEDZIALNOŚĆ EKOLOGICZNA	ODPOWIEDZIALNOŚĆ ETYCZNA	FILANTROPIA
Bank Pekao	X	X	X		X	
Bank Zachodni WBK	X	X				
Millennium Bank	X	X				
Bank Handlowy	X	X	X		X	
Deutsche Bank	X	X	X		X	
Raiffeisen Bank	X	X	X		X	
Bank BPB	X	X	X		X	
mBank	X	X				
PKO BP	X	X	X		X	
ING Bank Śląski	X	X			X	
Bank Gospodarki Krajowej	X	X				
Bank BGŻ	X	X	X		X	X
Getin Noble Bank	X	X			X	
BNP Paribas Bank	X	X	X	X	X	X
Nordea	X	X				
BOŚ Bank	X	X		X	X	
Credit Agricole	X	X				
Bank Pocztowy	X	X			X	
Eurobank	X	X			X	
Alior	X	X			X	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie stron internetowych banków.

Tylko BNP Paribas w swojej misji osiągnął wszystkie sześć poziomów piramidy CSR, co świadczy o poczuciu odpowiedzialności wobec wszystkich grup interesariuszy. Sześć instytucji (Bank Zachodni WBK, Millennium Bank, mBank, Bank Gospodarki Krajowej, Nordea i Credit Agricole) osiągnęły tylko ekonomiczny i prawny poziom odpowiedzialności. Co istotne, analizując poziomy społecznej odpowiedzialności w misjach banków bez rozszerzenia (poziomu ekologicznego i socjologicznego) można zauważyć, że także Bank BGŻ osiągnąłby wszystkie poziomy piramidy CSR.

Zakończenie

Koncepcja społecznej odpowiedzialności biznesu jest szczególnie istotna w działalności banków jako instytucji odpowiedzialnych wobec interesariuszy za podejmowane działania oraz potencjalne skutki zaniechania określonych inicjatyw. Podstawowa działalność banków opiera się na sprzedaży produktów i usług finansowych, jednakże ich wizerunek jest budowany nie tylko przez konkurencyjność cenową oraz jakość obsługi, ale także przez inne rodzaje działalności, jakie podejmują. Tworzenie wizerunku instytucji zaangażowanej społecznie sprzyja poczuciu klientów, że głównym celem działania tych podmiotów nie są wyłącznie zyski, ale także dobro społeczeństwa, dbałość o ochronę środowiska, czy też postępowanie zgodne z zasadami etyki, co wpływa na zaufanie i poczucie bezpieczeństwa.

Misja jako zbiór wartości, jakie wyznaje bank, powinna zawierać odniesienie do koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu jako idei działania nastawionej nie tylko na wartość ekonomiczną, ale także wartość dla społeczeństwa. Jak pokazują wyniki przeprowadzonego badania, większość badanych banków tylko w niewielkim stopniu nawiązuje do wartości kluczowych z punktu widzenia CSR (tylko jeden bank – BNP Paribas – osiągnął wszystkie poziomy piramidy CSR). Podobnie sytuacja wygląda ze wskazaniem odpowiedzialności wobec określonych grup interesariuszy – większość instytucji wskazała w misjach tylko wybrane grupy interesariuszy (przede wszystkim klientów i bank), pomijając pozostałe.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że misje badanych banków komercyjnych nie uwzględniają w całości idei społecznej odpowiedzialności biznesu, zaś przedstawione w nich kluczowe wartości odnoszą się tylko do wybranych obszarów działania i określonych grup interesariuszy. Można

zatem stwierdzić, że oprócz BNP Paribas badane banki komercyjne w najważniejszej deklaracji strategii działania nie wyrażały się jako instytucje społecznie odpowiedzialne, co może rzutować na ich wizerunek i zaufanie klientów.

Literatura

- [1] Adamczyk, J. 2009. *Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw międzynarodowych. Teoria i praktyka*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- [2] Cardona, P., Rey, C. 2009. *Zarządzanie poprzez misję*, Oficyna Wolters Kluwer, Kraków.
- [3] Carroll, A. B. 1991. *The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders*, "Business Horizons" July – August.
- [4] Duliniec, E. 1994. *Badania marketingowe w zarządzaniu przedsiębiorstwem*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [5] Freeman, E., *Managing for Stakeholders: Trade-offs or Value Creation*, "Journal of Business Ethics" no 96.
- [6] Kaleta, A. 2004. *Strategia przedsiębiorstwa*, Akademia Ekonomiczna we Wrocławiu, Wrocław.
- [7] Kaplan, R. S., Norton, D. P. 2001. *Strategiczna karta wyników*, CIM, Warszawa.
- [8] Komisja Europejska, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council and European Economic and Social Committee implementing the partnership for growth and jobs: Making Europe a Pole of Excellence on Corporate Social Responsibility*, COM (2006) 136, Brussels, 22.03.2006.
- [9] Kos, B. 2011. *Przesłanki społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw*, [w:] G. Polok (red.), *Społeczna odpowiedzialność – aspekty teoretyczne i praktyczne*, „Zeszyty naukowe” nr 64, Katowice.
- [10] Kreikebaum, H. 1996. *Strategiczne planowanie w przedsiębiorstwie*, PWN, Warszawa.
- [11] Mackiewicz, H. 2009. *Misja przedsiębiorstwa jako deklaracja sposobu konkurowania*, "Przedsiębiorstwo i Region" nr 1.
- [12] Marcinkowska, M. 2013. *Kapitał relacyjny banku. Tom 1*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- [13] Ministerstwo Gospodarki, <http://www.mg.gov.pl/node/10892> [18.02.2014].
- [14] Moszoro, B. 2012. *Znaczenie misji przedsiębiorstwa i jej wpływ na kompetencje przywódcze*, „Management and Business Administration. Central Europe” no 2.
- [15] Niestrój, R. 1996. *Zarządzanie marketingiem*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- [16] Nowotny I. 1994. *Plan marketingowy*, Poltext, Warszawa.
- [17] Payne, A. 1994. *Marketing usług*, PWE, Warszawa.
- [18] Porter, M., Kramer, M. 2011. *Creating Shared Value. How to reinvent capitalism – and unleash a wave of innovation and growth*, “Harvard Business Review” January – February.
- [19] Roszkowski, Z. 2002. *Marketing bankowy*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Białystok.
- [20] Rudnicka, A. 2012. *CSR – doskonalenie relacji społecznych w firmie*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
- [21] Stabryła, A. 2000. *Zarządzanie strategiczne w teorii i praktyce firmy*, PWN, Warszawa.
- [22] SPI-Finance, *Social Performance Indicators for the Financial Industry*, http://www.spifinance.com/SPI_Finance_2002.pdf (stan na dzień 14.03.2014).
- [23] Urip, S. 2010. *CSR Strategies. Corporate Social Responsibility for a Competitive Edge in Emerging Markets*, John Wiley & Sons, Singapore.
- [24] Wołowicz, T. 2004. *Spółeczna odpowiedzialność przedsiębiorstwa nową formułą zarządzania*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” nr 3.

Lista recenzentów

prof. dr Walentyn Wandyszew (Ukraina)
prof. nzw. dr hab. Zdzisław Nowakowski (Polska)
prof. dr. Mariola Lemounier (Francja)
prof. dr Ramiro Delio Borges de Meneses (Portugalia)
prof. dr Patrik Vignol (Francja)
prof. zw. dr hab. Maria Szyszkowska (Polska)
prof. zw. dr hab. Iurii Frytskyi (Ukraina)
prof. zw. dr hab. Peter Vojcik (Słowacja)
prof. zw. dr hab. Krzysztof Choraży (Polska)
prof. dr hab. Piotr Dutkiewicz (Kanada)
prof. zw. dr hab. Bohdan Jałowiecki (Polska)
prof. dr hab. Hassan Jamsheer (Irak)
prof. dr Botwin Marenin (USA)
prof. zw. dr hab. inż. Ján Bajtoš (Słowacja)
prof. dr Eberhard Kalwait (Niemcy)
prof. Liviu Marian (Rumunia)
doc. Ing. Viera Kuzmišinova, PhD. (Słowacja)
prof. dr Walery Nowikow (Rosja)
doc. Ing. Soňa Hurná, PhD. (Słowacja)
doc. Ing. Ladislav Lukáč, CSc. (Słowacja)
doc. Ing. Viera Kuzmišinová, PhD. (Słowacja)
doc. PhDr. Michal Bochin, PhD. (Słowacja)
doc. PhDr. Mária Gažiová, PhD. (Słowacja)

doc. PhDr. Michal Bochin, PhD. (Słowacja)

doc. Ing. Vojtěch Spáčil, CSc. (Czechy)

doc. Ing. Martin Vološin, PhD. (Słowacja)

doc. Ing. Ivana Butoracová Šindleryová, PhD. (Słowacja)

prof. dr hab. Wanda Rusieckaya (Białoruś)

prof. dr hab. Taras Rak (Ukraina)